

12

MEGCSALT REMÉNYÜNK

MEGCSALT REMÉNYÜNK

مردمی مصر بالا یک نورون یک چتورن
نورون یوبر دورن توپولا یک تاپ
تلاش فم سابر بیوم فای اوتونک
قورقارمدی -

Vámbéry
Polgári
Társulás

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

KELLER LÁSZLÓ

MEGCSALT REMÉNYÜNK

XII.Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Vámbéry Polgári Társulás
Dunaszerdahely
2015

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatta

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín 2015

ÚRAD VLÁDY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

A tanulmányokat szakmailag lektorálta:

Vásáry István, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja

Gabriel Pirický, a Szlovák Tudományos Akadémia
Orientalisztikai Intézetének munkatársa

© Vámbéry Polgári Társulás, 2015
ISBN 978-80-971979-6-4

ELŐSZÓ

2002. október 5-én Dunaszerdahelyen első alkalommal bukkant fel Vámbéry Ármin öröksége és jelentek meg Vámbéry örökösei az *I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* előadóiként. Valamennyi résztvevő sejtette, hogy egy különleges és izgalmas vállalkozás veszi kezdetét, de remélni sem merte, hogy több mint egy évtized múlva a 'szedahelyi Vámbéry Konferencia a kárpát-medencei keletkutatás egyetlen állandó, magyar nyelvű tudományos seregszemléjévé női ki magát. Akkor és ott „megcsalt reményünk”!

A hagyományosan minden év októberének második hétvégéjén megrendezésre kerülő konferenciák közül a – 2014. október 10-11-én megrendezett – 12. ülés két szempontból is kiemelkedett az eddigi találkozók sorából: a rendezvényen első alkalommal képviseltette magát a pozsonyi kabinet Mária Jedličková, a szlovák kormány nemzeti kisebbségekért felelős megbízott kormánybiztosa személyében, aki köszöntőjében méltatta az esemény fontosságát. A Konferencia értéke – és nem kizárólag tudományos értéke – szempontjából hasonló jelentőségű az előadói kör bővülése, miután a romániai Babeş-Bolyai Tudományegyetem munkatársa is elfogadta a meghívást, és bemutatta Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa krónikájának Vámbéry ál-

tal készített fordítását. Ezzel a dunaszerdahelyi Vámbéry Konferencia kilépett a „kistérségi” keretek közül, és regionális találkozóból valódi kárpát-medencei orientalista összejövettelé alakult; a kezdetektől magyar nyelven.

A konferencián több különleges, friss tudományos eredményt vagy aktuális (politikai/társadalmi) problémát, valamint esetenként egy-egy ilyen kérdés elméleti hátterét bemutató előadás hangzott el. Közülük többel van lehetőség részletesebben megismerkedni szerkesztett változatukon keresztül.

A 12. Vámbéry Konferencia sem múlt el a névadója előtt tisztelgő, Vámbéry Ármin személyéről, kapcsolatairól és tevékenységéről szóló előadások nélkül, amelyek most írott formában idézhetők fel: Sárközi Miklós újabb levelekkel gazdagítja ismereteinket Vámbéry és a brit politikai elit kapcsolatairól, míg Margareta Aslan Erdély történetéről, illetve a már említett Mehmet Ağa krónikájáról, az ezzel kapcsolatos Vámbéry-munkásságról értekezik.

Jelen tanulmánykötet további részében – hagyományainkhoz híven – Vámbéry Ármin öröksége jelenik meg: legyen szó az antikvitásról, a történeti turkológiáról, a steppe, illetve a magyarság korai történetéről, világvallásokról, egy 19. századi utazóról vagy a velünk élő történelemről. A tanulmányok többsége aktualitásban is versenyez egymással. Keleti kapcsolatok, az

iszlám és a térítés, a muszlim bevándorlás, a modern Közép-Ázsia, a mai Kaukázus, az Iszlám Állam kivétel nélkül a napi hírműsorokban maguknak helyet követelő kérdések.

Számos európai ország keletre nyit, és keresi a lehetőségeket, hogy a kultúra és a tudomány tradicionális kapcsolatrendszerére alapozza, vagy igény esetén azzal megtámasztva alakítsa, szélesítse a politikai és/vagy gazdasági együttműködést. A magyar-török kapcsolatokra visszatekintve egyszerre lehet személytelen, de fajsúlyos, illetve személyes, ezért különleges hivatkozási pontokat találni. Ez utóbbira – és ezzel együtt a török és magyar irodalomtörténet egy közös fejezetére – rendkívüli példa Tasnádi Edit tanulmánya Nâzım Hikmet és Magyarország figyelemre méltó kapcsolatáról.

Mára már az is világossá vált, hogy a Kelet nem csak lehetőség, hanem kockázat, megoldásra váró problémák serege is egyben: migráció, különböző – muszlim és nem muszlim – diaszpórák, radikális iszlám és terrorizmus. Semmi kétség, amennyiben Vámbéry Ármin találkozott volna ezekkel a jelenségekkel, munkássága során különleges figyelmet szentelt volna a kérdéseknek. Legalább akkora figyelmet, amekkorát e kötetben megjelenő tanulmányok szerzői szentelnek napjaink legsúlyosabb kihívásainak, illetve azok történeti, elméleti hátterének, a muszlim térítésnek, egy korábbi migrációs hullám ki-

alakulásának és következményeinek, az Iszlám Állam propagandájának vagy az Oroszországi Föderalizáció muszlim közösségei belső dinamikájának.

A 12. konferencián elhangzott előadások, illetve az azokból elkészült tanulmánykötet, de leginkább a tanulmányok tartalma továbbra is bizonyítja, hogy a 2002-ben életre hívott vállalkozás életképes és szükséges. Az új tudományos eredmények közzététele és a modern valóságértelmezés nem csak lehetőség, hanem kötelesség is. Vámbéry Ármin örökségéből fakadó kötelesség; Dunaszerdahelyen, magyarul.

Budapest, 2015 augusztusa
Keller László

Sárközy Miklós

Levelek Londonból

VÁMBÉRY ÁRMIN LEVÉLKAPCSOLATAI
A BRIT KONZERVATÍV ELITTEL

A dunaszerdahelyi *Vámbéry Tanulmányok* sorozatban tavaly megjelent írásomban ismertettem a nemrég felfedezett Egyesült Államokban található Vámbéry családi archívum történetét.¹

Jelen tanulmányomban három, eme archívumba tartozó fontos történeti dokumentumot

¹ Newly discovered Vámbéry documents from the USA – A preliminary report, *Archivum Ottomanicum* 2014 (31) 61-78. A Vámbéry családi archívum újrafelfedezése az Egyesült Államokban - Előzetes jelentés: Keller L. (szerk.) *Európából Ázsiába és vissza ismét*, XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunaszerdahely, 2014. 31-60.

teszek közzé történeti kommentárokkal. Mindhárom dokumentum Vámbéry Ármin brit politikai kapcsolataira vett mélyebb fényt. A három levél szerzői jeles és befolyásos brit konzervatív politikusok voltak, akik döntő hatást gyakoroltak a Brit Birodalom Ázsia-politikájára a 19. század végén és a 20. század elején. Randolph Churchill, George Curzon és Arthur Balfour Vámbéry Árminhoz írott levelei érdekes fényt vetnek a sokoldalú magyar orientalista munkásságának egy kevésbé ismert 'napi munkamenetére'. Vámbéry mint a muszim világgal kapcsolatos aktív külpolitikai tanácsadó (melyet meg kell különböztetnünk a Foreign Office-nál végzett ügynöki tevékenységétől) 1863-tól élete végéig aktív maradt. Közismert, hogy Vámbéry rajongott és olykor talán a sovinizmusig is elmenve szenvedélyesen támogatta a brit birodalmi politikát Ázsiában. Mindennek többfajta oka is volt. Vámbéry fiatalkorától, a 1848-49-es magyar forradalom leverésének traumájából fakadó ruszsofóbiája éppúgy szerepet játszott benne, mint a 19. század liberális eszméinek, s annak brit változata iránt érzett mély szimpátiája.²

² A téma legújabb összefoglalását, Vámbéry brit szimpátiájának mélyebb identitásbeli okait valamint aktuálpolitikai lépéseit mutatja be Mandler Dávid magyar nyelvű monográfiája. Mandler a korabeli brit sajtó cikkeinek jó ismeretében alapos elemzést nyújt mind Vámbéry brit kapcsolatairól, mind pedig az angliai Vámbéry-recepció történetéről (Mandler 2014: 77-128).

Az alábbi három levél Vámbéry befolyásos külpolitikai tanácsadói szerepére világít rá olyan fajsúlyos ügyekben, mint az orosz-brit versengés Ázsia felosztásáért, Nagy-Britannia ázsiai szerepe és Afganisztán státusa, mely utóbbi állam a két korabeli világhatalom közötti rivalizálás egyik fő terepe volt. Bár Vámbéry válaszai nem maradtak ránk, de a három levél tartalmából egyértelműen látszik Vámbéry Ármin presztízse, szakértelme és befolyása a korabeli brit konzervatív külpolitikai gondolkodásra.

RANDOLPH J CHURCHILL LEVELE
VÁMBÉRYHEZ, 1885. MÁJUS 15.

Aligha fér kétség hozzá, hogy Vámbéry népszerűsége 1880 és 1890 között ért csúcsára Nagy-Britanniában. Bár, Vámbéry tervei és vágyai, hogy egyetemi, akadémiai pozícióra tegyen szert a Brit Birodalomban nem vezettek sikerre, Vámbéry továbbra is felkapott és népszerű szakértő maradt a brit elit számára közép-ázsiai ügyekben. Jól ismert Vámbéry Ármin meghatározó szerepe az n. panjdeh-i incidens kérdésében, amikor is a magyar keletkutató komoly szerepet játszott Afganisztán északkeleti határainak meghúzásában és a kialakult afgán-orosz-brit konfliktus megoldásában 1885-ben.

Az USA-ból előkerült család archívum megerősíti azt a korábbi ismeretünket, hogy Vámbéry elsősorban a brit konzervatívok kedvence volt, velük tartott fent szoros emberi, szakmai és politikai kapcsolatokat hosszú élete során. Mostani írásunkban is három olyan levelet mutatunk be, amely ezt az ismeretünket támasztja alá.

Az alábbi levél (Melléklet: 1. kép) szerzője Lord Randolph Churchill (1849-1895), jól ismert brit arisztokrata, befolyásos tory politikus és a jóval ismertebb Sir Winston Churchill apja. Randolph Churchill-lel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy politikai karrierjére pont akkor ért, amikor Vámbéry is Angliában.

Mindezt alátámasztja, hogy az alábbi levél megírása után egy hónappal, Lord Randolph Churchillt az Indiáért felelős miniszternek nevezték ki. Churchill e minőségében az un. India Office élére került miniszteri rangban és közvetlenül az ellenőrzése alá került Áden, Brit India és Burma felügyelete.

Ugyanebben az évben, 1885-ben jelenik meg Vámbéry talán legfontosabb munkája, a *'The coming struggle for India'* ('Az eljövendő harc Indiáért') India és az eurázsiai orosz-brit 'great game' kérdésében. Kiemelendő, hogy Vámbéry 1885-ben nagyhatású előadókörúton vesz részt Angliában, az előadókörút témája a brit-orosz eurázsiai versengés a jövőbeni brit kilátások voltak (Mandler 2014: 117-120). A történeti

műként és egyben a brit konzervatívokat támogató politikai pamfletként a *'The coming struggle for India'* a korabeli eurázsiai politikai viszonyok elemzésén túl egyben az egyik legmarkánsabb kifejeződése Vámbéry és a brit konzervatívok bensőséges viszonyának is. A könyvben Vámbéry rendszeresen és meglehetősen szuggesztíven hitet tesz a brit impérium mellett, mely külpolitikai álláspontját újra és újra átszövi a brit konzervatívok iránti feltétlen lojalitása.³

Az itt közlendő rövid levélben említett esemény talán a *'The Coming struggle for India'* készülő kéziratának felolvasóestje lehetett, ezt sugallja Vámbéry előadásának címe is: 'Anglia jövője Ázsiában'. (Vö. Vámbéry 1885) Randolph Churchill mentegetőzése bensőséges viszonyra utal a két személy között, egyben jól illusztrálja Vámbéry befolyását a korabeli brit gyarmatbirodalom egyik vezetőjére.

'Dear Sir,

I have to thank you for your kind letter of yesterday's date asking me to attend a meeting to be held on Saturday next, at which you are to deliver an address on 'England's future in Asia'.

I regret exceedingly that a previous engagement does not permit me to have the pleasure of hearing your speak on a subject on which you are so

³ Vámbéry személyiségével kapcsolatban lásd Csirkés-Fodor 2014.

undoubtedly qualified to express an authoritative opinion.

*I am
Dear Sir
Yours Faithfully
Randolph J Churchill'*

Tisztelt Uram!

Meg kell köszönöm tegnapi kedves levlelét, melyben arra kér, hogy vegyek részt egy találkozón jövő szombaton, ahol Ön fog beszédet mondani 'Anglia jövője Ázsiában' címmel.

Végtelenül sajnálom, hogy egy korábbi kötelezettségem nem teszi lehetővé, hogy örömet leljem az Ön beszédének meghallgatásában egy olyan tárgyban, melyben Ön kétségtelenül oly képzett mérvadó véleménye kifejezésére.

*Tisztelt Uram
Maradok Üdvözlettel
Randolph J Churchill'*

LORD GEORGE CURZON LEVELE VÁMBÉRYHEZ, 1898. MÁRCIUS 20.

Lord George Curzon (1859-1925) a brit konzervatív politikai elit Vámbéryhez egyik legközelebb álló alakja volt. Esme-Howard, aki brit főkonzulként szolgált Budapesten a huszadik század elején, 1908-ban így utal egy jelentésében Vámbéry és Curzon viszonyára: *'as Vamberry has written so much on subjects which have always especially interested Curzon'* (Alder-Dalby 1972: 457).

Curzon egyszerre volt a brit külpolitika teoretikusa és egyben aktív művelője is. A nemrég újrafelfedezett Vámbéry családi archívumban két Curzon-levél is fellelhető Vámbérynek címezve. Mostani írásunkban e levelek egyikét közöljük, itt Curzon Vámbéry szakértelmét dicséri, mely szakértelemre a levél tartalma szerint erősen támaszkodott a múltban (Melléklet: 2. és 3. kép). A levél szerint Vámbéry tanácsadóként, „think tank-ként” segítette Curzont 1898 elején, amikor súlyos összecsapások robbantak ki brit India északnyugati határainál (a mai Északnyugat-Pakisztánban) helyi pastu törzsek és brit erők közt. A levél írásakor Curzon a brit alsóház külügyi helyettes államtitkáráként szolgált és számos beszédében foglalkozott a korabeli brit India határproblémáival. Curzon egész életében komoly szakértelmet mutatott a határvonalak meghúzásában, és ismereteit gyakorlati tapaszt-

talatokkal is igyekezett alátámasztani. Fiatalon hosszú utazásokat tett a Közel-Keleten, Oroszországban és Indiában, 1891-1892-ben Indiáért felelős miniszteri rangot viselt. Fontos kiemelni, hogy Curzon 1899 januárja és 1905 novembere között brit India alkirálya és főkormányzója volt. Curzon alkirályi beiktatása utáni egyik fő feladata az előbb említett pastu lázongás megfékezése volt az északnyugati határnál. Curzon új közigazgatási egységet hozott létre *‘Északnyugati határ menti tartomány’* néven, emellett katonai és diplomáciai eszközöket felváltva alkalmazott a lázongó, harcias pastuk pacifikálására.

Az alábbi Curzon-levél tanulsága szerint Vámbéry vélhetően fontos szerepet játszott a brit politikusok háttérembeként. Határkérdésekben nem ez volt az első eset, amikor Vámbéry szakértelmét kikérte a brit politika. Ahogy korábban is utaltunk rá, már 1885-ben a panjdehi incidens során Vámbéry javaslatai alapján húzták meg Északnyugat-Afganisztán pontos határait.

Curzon kapcsán meg kell jegyezni, hogy határokkal kapcsolatos tevékenysége később Európában is ismert lett, mivel fontos szerepet játszott az első világháború utáni Párizs környéki békékben. Ő volt az ún. „Curzon-vonal” megalkotója, mely Lengyelország egyik keleti határverziója lett (és mely a második világháború után valóban a lengyel-szovjet határvonallá vált nagyjából). A trianoni békeszerződés esetében

Curzon az új magyar határvonalak méltányosabb meghúzásának álláspontját képviselte, igaz döntően nem vetette latba befolyását ő sem. Nyitott kérdés, hogy az igazságosabb magyar határvonalakra vonatkozó nézeteit esetleges korábbi magyar kapcsolatait, így a Vámbéry-hez fűződő viszonya eredményezhette-e.

'My dear Professor

I was very much gratified nearly a month ago to receive your very kind complimentary remarks about my Indian frontier speech. Before writing to thank you I have been waiting for the revised and official copies of my speech in order that I might send you 2 or 3 copies which I now do.

It is a great pleasure to me to think that in advocating the cause to which you have devoted your life. I have encouragement and approval of so great an authority and so illustrious a pioneer.

I am rejoiced to think that you are in good health, Yours sincerely, George Curzon'

'Tisztelt professzorom

Nagyon jólesett, amikor kézhez kaptam egy hónapja az ön igen udvarias megjegyzéseit az én indiai határral kapcsolatos beszédemről. Mielőtt ezért köszönetet mondok Önnek, megvártam beszédem revideált és hivatalos másolatait, hogy azt

elküldhessem Önnek két-három másolatban, melyet most megteszek.

Nagy öröömre szolgál, ha arra gondolok, hogy azt az ügyet képviselem, amelynek Ön az egész életét szentelte. Milyen nagy szaktekintély és milyen nagy úttörő bátorítását és jóváhagyását nyertem el.

Örömel gondolok rá, hogy jó egészségnek örvendő, Szívélyes üdvözlettel, George Curzon' (Alder-Dalby 1979: 323-326)

ARTHUR BALFOUR BRIT MINISZTERELNÖK LEVELE VÁMBÉRYHEZ, 1905. MÁJUS 22.

A nemrég felfedezett Vámbéry családi archívum egyik legfontosabb levelének (Melléklet: 4., 5. és 6. kép) szerzője Arthur Balfour neves brit konzervatív politikus volt, aki Nagy-Britannia miniszterelnöke volt 1902 júliusától és 1905 decembere között. Balfour később, az első világháború alatt brit külügyminiszter volt és az 1917-es ún. *Balfour-nyilatkozattal*, mely a palesztinai zsidó nemzetállam megteremtését irányozta elő, a cionizmus korai támogatói közé szegődött.

A Balfour-levele tartalma alapján egy korábbi, nem ismeretes Vámbéry-írásra reflektál afgán-orosz ügyekben. Vámbéry számára az afgán kérdés kiemelten fontos volt és ez ügyben brit politikusok rendszeresen kikérték véleményét

a neves magyar orientalista hajlott koráig. Vámbéry – bár közismert volt ruszsofóbiája és erős brit barátsága – mindazonáltal nagyon informatív maradt az eurázsiai 'great game' kérdéseiben és részben ez is indokolja aktív alkalmazását külpolitikai tanácsadóként.

Az alábbi levél éppen a great game utolsó éveire esik, arra az izgalmas pillanatra, amikor az oroszok és a britek kezdték félretenni ellenséges érzelmeiket és a felemelkedő császári Németország ellenében inkább az összefogást választották (kiegészülve a franciákkal). Az *Entente Cordiale* (Szívélyes megegyezés) brit-francia szövetsége 1904-ben született meg, melyhez 1907-ben csatlakoztak az oroszok. Mindez a korabeli eurázsiai viszonyokat is érintette és az addigi orosz-brit versenyfutást inkább az érdekszférák felosztása azok kölcsönös elismerése váltotta fel brit és orosz részről.

Az alábbi Balfour-levél éppen ennek az átalakuló viszonyrendszernek az ékes példája. Az időszelő Vámbéry – bár Balfourhoz írt levele nem maradt fenn – Balfour válaszából sejthetően továbbra is hajthatatlan oroszellenes vagy nagyobbbrészt erősen britbarát maradt, értetlenül állva a brit-orosz kiegyezés ténye előtt.

Balfour levelében erős pesszimizmussal és némi visszakozással reagál Vámbérynek az orosz veszélyre utaló gondolataira, kiemelve a brit politika tehetetlenségét ez ügyben. Másfelől, a levél szellemi hátterét az is növelheti, hogy

1905 március 21-én (14 Muharram 1323) kötötték meg a brit-afgán egyezményt, mely egyezmény szuverén uralkodónak ismerte el az afgán Habīballāh sahot, bár az afgán uralkodó továbbra is elfogadta a brit szupremáciát külügyi téren (Alder-Dalby 1979: 441). Az angol-orosz antant megállapodások után 1907. augusztus 31-én (22 Rajab 1325) kötötték meg az afgán ügyeket érintő brit-orosz konvenciót, melyben Afganisztán hivatalosan a cári birodalmon kívül eső terület lett, ám egyben Nagy-Britannia is tartózkodott afgán területek elcsatolásától és az afgán ügyekbe való beavatkozástól. Mindez jól illeszkedett az orosz és brit érdekszférák elválasztásának elvéhez a kialakuló új hatalmi játékokban. A brit külpolitika változó irányát a Vámbéryhez írt Balfour-levél szintén érezteti, hiszen Balfour levele passzív politikát sejtet az oroszokkal szemben. E tény aligha lehetett Vámbéry ínyére, bár esetleges válaszát nem ismerjük. Ehhez a politikához, a harmadik afgán háborúig a brit oroszlán tartotta is magát, amikor kihasználva a cári Oroszország szétesését, igyekezett meghódítani Afganisztánt, Iránt és Közép-Ázsiát.

'Professor Vambéry

I am greatly obliged to you for your letter of the 17th.

In it you point to a real danger. But it is one I could hardly properly deal with in a speech, the danger, I mean the Afghan misgovernment in Afghan Turkestan, and the opening this will give to the growth of Russian influence in that region. There is I fear no way of dealing with this. We cannot civilise Afghan methods, and we cannot prevent Russia deriving some advantage from them. It is one of the weaknesses of the position which has to be recognised, but which, so far as I can see, cannot be remedied.

*I beg to remain, yours very truly
Arthur James Balfour'*

'Vámbéry professor,

Nagyon lekötelezett (május) 17-i levelével.

Ebben egy igazi veszélyre mutatott rá. De ezzel aligha tudok foglalkozni egy beszéden belül, a veszély alatt az afgán kormányzásra képtelenséget értem afgán Turkesztánban, mindennek a kezdete az orosz befolyás növekedéséhez fog vezetni azon a vidéken. Attól félek, hogy semmilyen módon nem tudjuk kezelni ezt (a kormányzásra képtelenséget). Nem tudjuk megcivilizálni az afgán mód-

szereket, és nem tudjuk megelőzni Oroszországot, hogy ezekből az afgán módszerekből valamilyen haszonra ne tegyen az szert. Ez egyike a most felismerendő helyzet gyengeségeinek, melyen azonban nem lehet javítani, amennyire én látom.

*Maradva szívélyes üdvözlettel Önhöz
Arthur James Balfour'*

BEFEJEZÉS

A fenti levelek töredékét képezik a nemrég előkerült amerikai Vámbéry-hagyatéknak, legfőbb jelentőségük mégis abban rejlik, hogy a szétszóródott Vámbéry-levelezés egy apró részletére vetnek némi fényt. Ismereteink hiányosak és szerények Vámbéry levelezéséről, de az élete utolsó napjáig hiperaktivitást mutató orientalista esetében aligha kétséges, hogy még sok meglepetés érheti a kutatást. Amint korábbi tanulmányunkban a levélgyűjtemény előkerülésekor megjegyeztük, Vámbéry Ármin levelezése és levelezésének mint történelmi forrásnak értékelése még várat magára. E három levél megerősíti Vámbéry a brit konzervatív elithez fűződő erős politikai kapcsolatait, melyek leginkább a politikai és irodalmi adomák világában voltak eddig ismertek vele kapcsolatban, de alig volt ezzel kapcsolatos írásos bizonyítékunk. A Vám-

béry-archívum további hasonlóleveleinek publikálása a jövőben vélhetően változtat ezen az áldatlan helyzeten.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alder, L.–Dalby, R. (1979) *The Dervish of Windsor Castle, The Life of Arminius Vambery*, London.

Csirkés, F.-Fodor, G. (2014) Vámbéry as a public figure: *Archivum Ottomanicum* 2014 (31) 53-60.

Mandler D. (2014) *Kelet és Nyugat mezsgyéjén, Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*, Budapest.

Sárközy M. (2014) A Vámbéry családi archívum újrafelfedezése az Egyesült Államokban - Előzetes jelentés: Keller L. (szerk.) *Európából Ázsiába és vissza ismét, XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely, 31-60.

Sárközy, M. (2014) Newly discovered Vámbéry documents from the USA - A Preliminary Report: *Archivum Ottomanicum* 2014 (31); 61-78.

Vámbéry, A (1885) *The coming struggle for India: being an account of the encroachments of Russia in Central Asia, and of the difficulties sure to arise therefrom to England*, London.

MELLÉKLET

2 CONNAUGHT PLACE,
W.

May 12th 1885.

Dear Sir,

I have to thank you for your kind letter of yesterday's date, asking me to attend a meeting to be held on Saturday next, at which you are to deliver an address on "England's Future in Asia".

I regret exceedingly that a previous engagement does not permit me to have the pleasure of hearing you speak on a subject on which you are so undoubtedly qualified to express an authoritative opinion.

I am,

Dear Sir,

Yours faithfully

Randolph S. Churchill

Es. A. Vambery.

4, Carlton Gardens.
S.W.

March 20. 1898

My dear Professor

I was very
much gratified
nearly a month ago
to receive your
very kind &
complimentary
remarks about
my Indian frontier
speech.

Before
writing to thank you

W. S.

I have been
waiting for the
review & official
copies of my speech
in order that I
might send you
2 or 3 copies
which I now do.

It is a
great pleasure to
me to think that
in advocating

the cause to
which you have
devoted your
life. I have
the encouragement
and approval
of so great
an authority
and so illustrious
a pioneer.

I am rejoiced
to think that you
are in good
health. I am sure
from you.

private

10, Downing Street,
Whitehall, S.W.

Dictated

May 22nd 1905

Mr Popp Vamber

I am greatly obliged
to you for your letter of
the 17th.

In it you point-
to a real danger. But
it is one I could hardly
properly deal with in a

Speech, - the danger, I
mean, of Afghan misgov-
-ernment in Afghan Turkestan,
and the opening this
will give to the growth
of Russian influence in
that region. There is,
I fear, no way of dealing

with this. We cannot
circumvent Afghan methods,
and we cannot prevent
Russia deriving some
advantage from them.
It is one of the
weaknesses of the position
which has to be recognised,

but which, so far as
I can see, cannot be
remedied.

I beg to remain,
Yours very truly
Amos B. M.

Margareta Aslan

Részletek Erdély történetéből
VÁMBÉRY ÁRMIN FORDÍTÁSA SILAHDAR
FINDIKLILI MEHMET AĞA KRÓNIKÁJÁBÓL.¹

A KÉZIRAT ISMERTETÉSE

A kézirat a kolozsvári „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtárban, a *Különleges gyűjtemények* állagban, a 2891 kéziratok törzsszám alatt található. Az „in 2°”-al jelölt dokumentum¹⁸

¹ Az anyag bemutatásra került: Aslan Margareta, *Scraps of the History of Transylvania translated by Vámbéry Ármin from the chronicle of Silahdar Findikli Mehmet Ağa*, a 32. alkalommal megrendezett *Deutscher Orientalistentag nemzetközi tudományos konferencián*, Münster, Németország, 2013, szeptember 23-27. A tanulmány román nyelven jelent meg először (Aslan 2014: 303-328).

nagyméretű – 39 cm x 30 cm – ívet tartalmaz, összesen 36 oldalt. Az első három oldalon egy rövid bevezető és tartalomjegyzék található; ennek keretén belül az író – Vámbéry Ármin, a világhírű orientalista – csupán a Magyarország és Erdély történetére vonatkozó címeket jelölte.

A kézirat a következő bejegyzéssel kezdődik: *Fyndyky történeti kézirata magyarra fordította Vámbéry Ármin (alias Resid efendi a török nyelv tanára Stanbulban)*. Ugyanakkor a tartalomjegyzékből kitűnik, hogy a turkológus csupán 10, körülbelül 400 oldalt felölelő füzet fordítását kezdte el, hiszen az utolsó, magyarokra vonatkozó pont így szól: *Zilfikar Efendi a német hűmáynal Bécsbe küldettetik, 372. old.* A fordításra szánt teljes anyag azonban 770 oldalt ölelt fel. A már említett 10 füzetből, jelen kézirat csupán az első 3 füzet fordítását tartalmazza. Mindenik füzet elején ez áll: *Fyndyky történeti kézirata forditya Vámbéry Ármin (<sz.>füzet)*.

A kézirat valószínűleg báró Bornemisza János (*1807. 04. 04. – Kolozsvár, 1894. 01. 01.) családi levéltárának adománya, a dokumentumokat őrző dosszié borítóját a családi levéltár egyéb iratainak őrzésére is használhatták, a jelen dokumentumot pedig utólag tették bele. A kézirat-oldalak jobb felén helyezkedik el a fordított szöveg, a bal oldalon pedig a jegyzetek, magyarázatok, könyvészetre vonatkozó megjegyzések stb.. Szép, gondos, olvasható betűkkel és vékony, barna tintába mártott tollheggyel írták. Maga

a szöveg magyarul íródott, de rövid, oszmán-török kiegészítéseket is tartalmaz, olykor latin betűs átírásokkal, melyeket azután magyarra fordítottak le. Vámbéry magyar nyelvű írása a már említett szövegben gyakori ékezhíányokat tartalmaz. Az egyes részletek átírásakor, ezt figyelembe vettük.

RÖVID FELJEGYZÉSEK SILAHDAR FINDIKLI MEHMET AĞA ÉLETMŰVÉNEK MARGÓJÁRA

Mialatt a főúri paloták krónikáinak írásaiban, a XVII. század előtt, a Közép- és Délkelet-Európában kifejlődött történeti leírások szerepelnek, addig a Balkánon, mindenekelőtt az oszmán területeken, a XVII. századtól kezdődően a palota-krónikák írása egyéb történetírás-típusokkal együtt alakul ki és fejlődik tovább. Ezek közül a legismertebbek a diáriumok. Ezeken a területeken megnövekedett a történetírók száma és sokan közülük páratlan értékű műveket hoztak létre (Aslan 2010: 73). A XVII-XVIII. századra vonatkozóan, az oszmán történetírás olyan kiváló írókat tart számon mint Kiâtip Çelebi, Ibrahim Peçevi, Silahdar Findıklılı Mehmed Ağa stb..

Silahdar Tarihi elbeszélése során Silahdar Findıklılı Mehmed Ağa krónikaíró nélkülözhetetlen forrásművet hagyott a XVII. és XVIII. századokról. A mű két részre oszlik: az 1655 (1065)-1695

február 7. (22 Cemaziyelevvel 1106) (Guboglu 1974: 287-288) időszakra *Zeyl-i Fezleke* – Kiatip Peçevi (Cronica Sinoptică [*Szinoptikus Krónika*]) művének folytatására és a *Nusretnâme*-ra, ami az első könyv folytatásaként 1721 (1133)-ig terjed. (Karaçay Türkal 2013: 28). A *Zeyl-i Fezleke*-t nem palota-krónikaként, hanem a történetírást kedvelő irodalmár munkája alapján kell értékelni.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa 1658. december 8-án (12 Rebiülevvel 1069) látta meg a napvilágot Fındıklı helységben, az isztambuli Galata negyed külvárosában. Miután szemtanúja volt IV. Mehmed trónfosztásának és a janicsárok lázadásának, (Karaçay Türkal 2013: 30) II. Szülejmán szultán szolgálatában állt. II. Musztafa uralkodása alatt (1695-1703) – miközben a *Nusretnâme* (Guboglu 1974: 13) szultáni krónika megírását bízták rá – állandóan a szultán közelében tartózkodott és elkísérte hadjárataiba is. Egyedi nézőpontját kifejezésre juttatva részletezi Lipova visszaszerzését, 1695 szeptemberében, amikor alkalma nyílt a szultánnal a várban sétálni és a lefolyt eseményeket írásban részletesen megjeleníteni. (Karaçay Türkal 2013: 31) III. Ahmed szultánságának idején inkább visszautasította a tartomány vezetését és a nagyvezíri rangot, és kérte, hogy visszavonulhasson. (Guboglu 1974: 287)

Nem ismerjük pontosan sem azt, hogy hol halt meg, sem azt, hogy hol van eltemetve, hiszen

a történeti források több különböző időpontot és helyet is említene. Ahmed Refik a „Reşid Bey” Katonai iskola nyugdíjas igazgatójának forrásanyagára támaszkodik. Az iskolaigazgató kijelenti, hogy 1926. augusztus 15-én látta a krónikaíró sírkövét és megbízott két, a Türk Tarih Encümeni-nél [Török Történelmi Bizottság] tevékenykedő személyt, hogy helyezték a sírkövet egy biztos helyre, nehogy elveszen. Halil Edhem Bey, a múzeumok főigazgatója jóvoltából a sírkő Isztambulba, az „Asâr-ı Atîk” Múzeumba került. (Karaçay Türkal 2013: 33)

Az Oszmán Birodalom belső életének történései mellett a krónika a hűbéri függőségben lévő provinciákról is szolgáltat adatokat. Ilyen értelemben elmondhatjuk, hogy értékes történeti forrásnak számít. Erdély történetét illetően, a következő események leírását említhetjük meg: II. Rákoczi György lengyelországi katonai expedíciója; az erdélyi lázadás leverése Barcsay Ákos kinevezése által; értékes információszerzés Apafi Mihály uralkodása idejéből; az Újvár elleni hadjárat Fazıl Ahmed uralkodása idején; az erdélyi, moldvai és havasalföldi csapatoknak az oszmán hűbérúr hadjárataihoz való hozzájárulására vonatkozó adatok. A történetíró szemtanúja és aktív résztvevője volt olyan történelmi eseményeknek, mint Bécs ostroma 1683-ban, ennek során részletekbe menően írja le az oszmán csapatok által megélt harctéri bonyodal-

makat. A bécsi ostrom megelevenítésekor a krónikás felhasználta Zülfikar Efendi² diáriumát is, a *Vakāyi'-i Beç*-et. (Karaçay Türkal 2013: 34). Egyéb forrásokban a diárium a Zülfikarral azonos tisztséget viselő Ahmet aga³ (Guboglu 1974: 288) munkájaként jelenik meg.

A *Zeyl-i Fezleke* kézirat 1974-ben, Mihail Guboglu történész erőfeszítései révén került be a román történeti irodalomba⁴ (Guboglu 1974: 290-420), amikor a történetíró mélyreható kutatásokat végzett a Törökországban található anyag segítségével. A fordítás a három román terület történetét leíró részletek alapján készült. A tanulmány más oszmán krónikákat tartalmazó, háromkötetes írásban jelent meg. (Guboglu–Mehmet 1966-1980).

A pontos fordítás és a gazdag tudományos magyarázatok jelenléte lehetővé tette, hogy összehasonlításként használjam fel ezt a munkát a jelen tanulmány megírásához. Guboglu az eredeti Velijüddin-i, 2369 (326) sz. kéziratot használta, (Beyazit Könyvtár, Isztambul), ami pedig az összehasonlításokat illeti, két kéziratot használt fel, az egyik Isztambulban, a másik pedig Maniszában található. Folyamatosan tájékozódott az Ahmed Refik arab nyelvű (Isztambul 1928) két kötetben megjelent két részes kiadvány segítségével, de

² A „Magas Birodalom” [Devlet] főceremóniamestere.

³ Apud Devlet-i Aliyye tesrifatcibası Ahmet aga'nın, Viyana kuşatması günlüğü.

⁴ A 420. oldaltól Nusretname írása következik.

a két kiadás egyike sem felelt meg – írta a híres turkológus – a tudományosság kritériumainak. Ezeket a kiadványokat Seit Abdullah Abdurrahman Muratcea kezdte el fordítani 1952-ben a bukaresti „Nicolae Iorga” Intézetben. (Guboglu 1974: 19)

A *Zeyl-i Fezleke* krónikára vonatkozóan Guboglu véleménye 1974-ben az volt, hogy az írásnak 4 példánya és egy újabb másolat maradt fenn: 3 Isztambulban, 1 Maniszában és 1 Bécsben. Nemrég, Merve Karaçay Türkal, 7 példányról beszél; 6 levéltári anyagot képez, a hetedik példány pedig nem található. Ezt használta fel Ahmed Refik Bey 1924-ben a *Zeyl-i Fezleke* két kötetes kiadására a Türk Tarih Encümeni Külliyyatı [A Török Történelmi Bizottság Összefoglaló Kézikönyve] segítségével és *Silahdar Tarihi* címmel, amiben egy egész sor adat található a krónikaíró életéről és alkotásainak példányairól. (Karaçay Türkal 2013: 36)

Ami a tárgyalt példányokat illeti, a *Zeyl-i Fezleke* krónika után a *Nusretnâme* krónika következik.

Ennek hét példánya a következő:

Veliyyüddin Efendi⁵, Guboglu nézete szerint⁶ egyetlen kötetben 326 oldalt tartalmaz⁷. Ez

⁵ Veliyyüddin Efendi Nüshası (Bayezid Devlet Ktp.), 2369 sz., lásd Guboglu 1974: 288.

⁶ Merve Karaçay Türkal szerint az oldalak számozása nem felel meg a Guboglu által megadott oldalszámnak (329 lap). Lásd Karaçay Türkal 2013: 36. Vessd össze: Guboglu 1974: 288. Ugyanakkor, a román nyelvű első változat kiadása kapcsán szerencsém volt személyesen megismerni Karaçay asszonyt, de nem tudtam meg többet az OPAC Törökország és Guboglu által észlelt oldalszámozásra vonatkozó különbségekről.

⁷ A Türk Tarih Encümeni Kütüphanesi Könyvtárban „19 Şevval 1346” dátum alatt jegyezték be a kéziratot, de 1926 után a Török Köztársaság területén

a kézirat szolgált Guboglu fordításainak alapjául és mikrofilm készült róla a Bukaresti Állami Levéltár számára (Guboglu 1974: 289).

Yıldız⁸, kétkötetes példánya összesen 663 oldalt tartalmaz, az első kötet 502-öt, a második 249-et. Ez Veliyyüddin Efendi kéziratának másolata (Guboglu 1974: 288).

A **Çaşnigir**⁹ háromkötetes, az első kötete az 1065-1094 közötti eseményeket tartalmazza, és pedig: *Zeyl-i Fezleke*, 477 oldal, a második kötet 370, míg a harmadik 394 oldalt tartalmaz. Bár Parmaksizoğlu szerint ez a legjobb másolat, mégis Guboglu – hosszas elemzés után – arra a következtetésre jut, hogy a másolat 1789-ből származik (1203) (!) (Guboglu 1974: 288).

Hazine (Topkapı Sarayı Múzeum Könyvtára) 1336-1337 sz., három kötet, 1065-1094; az első kötet 437 oldalt, a második 369 oldalt tartalmaz (Karaçay Türkal 2013: 38).

Bécsi Nemzeti Könyvtár, 1095 sz., a négy kötet összesen 1365 oldal. Török történészek a közelmúltban nem találták meg ezt a példányt a megadott katalógusszám alatt. Ugyanakkor, a létezéséről szóló információk – Babinger 1982-ben közzétett adatai alapján – ismertek (Karaçay Türkal 2013: 39).

a Hidzsra naptárt felfüggesztették. 1926 az 1343-1344-es évnek felel meg, ami azt jelenti, hogy 1928-1929-ben iktatták be, abban az évben, amikor a török írásba bevezették a latin ábécét. Lásd még Guboglu 1974: 21.

⁸ Yıldız (*İstanbul Üniversitesi Ktp. T.*), 5982 sz., lásd Karaçay Türkal 2013: 36.

⁹ Çaşnigir (*Manisa Genel Ktp.*), 5040/1-2 sz., lásd Karaçay Türkal 2013: 37.

Türk Tarih Encümeni (Türk Tarih Kurumu Könyvtár), 521 sz., kétkötetes példány, az 1065-os eseménysorozattal indul, 320 + 280 oldalt tartalmaz (Karaçay Türkal 2013: 39).

Halis Efendi, az Ahmet Refik¹⁰ által, az adatok összevetésére használt példány. A kézirat egy még befejezetlen, a *Zeyl-i Fezleke* újkeletű másolata lenne, ahonnan 12 év hiányzik. Amint azt Karaçay megjegyzi, ebben a példányban 1094 (1682/1683)-ig szerepelnek az események, itt azonban a már említett 12 év hiánya miatt állnak. Az oldalak számozásának hiánya miatt a szerző azt feltételezte, hogy ezt a kéziratot nem használták túl gyakran. (Karaçay Türkal 2013: 36).

VÁMBÉRY ÁRMIN FORDÍTÁSA

Vámbéry *figyelemre méltó* bejegyzést tesz, amikor feltünteti, hogy Fındıklılı műve tulajdonképpen Kiâtib Çelebi alkotásának folytatása. A példányban szereplő eseménysorok H. 1065. (Kr. u. 1654)-ban kezdődtek és H. 1099 (Kr. u. 1688)-ig folytatódtak, kivetítve 34 év eseményeit 770 oldalon. Ennek ellenére, miután a többi példány

¹⁰ Refik Ahmet felhasználta kiadásaihoz. Tudjuk, hogy Abdurrahman Şeref Efendi krónikás halála után, Ahmet Refiket megválasztották a Török Történelmi Bizottság elnökévé. Ha a kézirat a híres török történész tulajdonában maradt, lehetséges, hogy eladta, mivel utolsó éveit drámai szegénységben élte meg, ezért darabszámmra adta el a könyvtárában levő könyveit. 1937-ben távozik az élők sorából.

fizikai leírásai feltárulnak, arra a meggyőződésre juthatunk, hogy ezek Findiklil teljes életművét tartalmazzák. Ugyanakkor azt is megtudjuk, hogy a felhasznált kézirat 291 címet tartalmazott. Ezek a tények igen nagy fontossággal bírnak annak meghatározásában, hogy a létező kéziratok közül melyiket használta Vámbéry fordításához. A kézirat Rifat Rauf pasa személyes kézirattárában volt, ezért Vámbéry, aki Isztambulban töltött 4 éve alatt ennek a házában vendégeskedett (Dobrovits 2013: 4-12; Aslan 2013: 295-318), hozzáférhetett. Ugyanakkor feljegyzi, hogy az összes ismert példány összegyűjtve 6-ot tesz ki, viszont az a példány, amin ő dolgozik, mind az Oszmán Birodalom területén, mind Európában (lásd 2. sz. részlet) szinte teljes egészében ismeretlen. Guboglunak a XX. sz. végén elvégzett kutatásai – úgy tűnik – nem vették figyelembe ezt a kéziratot. Látható Vámbéry jól ismert sajátkezű aláírása is, amihez hozzáteszi a kézirat fordításának kezdetét jelölő időpontot és helyet: a Boszporusz ázsiai partján, 1859 [Sefer 5^{iken} 1276] szeptember 3-án.

A létező adatok figyelmes véglegesítése után a következő táblázat született, amelyik majd hozzásegít a Vámbéry által használt példány pontos meghatározásához. Eszerint, az időintervallum meghatározásakor első látásra kitűnik, hogy a 3-as, 4-es és 7-es számú kéziratok, amelyek a 1065-1094-es periódusra vonatkoznak, kiesnek a számításból, mert egyikre sem talál a 34 évre vonatkozó 8. sz. kézirat kiterjedés, azaz 1065-1099 [1654-1688].

Példány	Az események évei	A példány kötetei és oldalszámai	A Nusretname kötetei és oldalszámai.
1.Veliyyüddin-Efendi	1065-1106	I. egészen a 213. old.-ig Ő. = 326 old	I.-213 b.-> (213 b. oldaltól tovább)
2-Yıldız	1065-?	I.-502 old. II. egészen a 249. old.-ig Ő. = 751 old.	II.-249-> 663.
3.Çaşnigir Manisa	1065-1094	I.-477 old. II. egészen a 370. old.-ig Ő. = 847 old.	III. 370->394 old.
4.Hazine	1065-1094	I.-437 old. II. egészen a 369. old.-ig Ő. = 806 old.	III.
5.Bécsi Nemzeti Könyvtár		I-IV köt., 1365 old.	---
6.Türk Tarih-Encümeni	1065-1105 ¹¹	I.-320 old. II. egészen a 280. old.-ig T. =600 old. vagy 627 old. (valószínű, hogy a 27 oldal különbséget a nem megírt oldalak adják)	
7.Halis Efendi	->1094... hiányzik 12 év.	Kivétel	
8.Rıfat Rauf pasa	1065-1099	I-X fejezetek = 372 old. fölött Léteznek más füzetek? Ő. 770 Kivétel	

1. táblázat: Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa művének példányait, a kötetek számát és az oldalszámokat tartalmazó táblázat

¹¹ A Türk Tarih Kurumu Könyvtár nyilvántartása szerint a mű megjelölése a következő: Silahdar Tarihi – 1095 – 1105 Senesindeki Vakalar – Mehmed Hocaade, Fındıklılı Silahdar, nyilvántartási száma Y/521. 627 oldal tartalmaz. OPAC Törökország-beli külső leírása a Karaçay Türkal által szolgáltatott adatokkal nem egyezik teljesen.

Ezután az oldalszámok összehasonlítására kerül sor, azonban sem az 1-es, sem a 6-os példány nem rendelkezik azzal az oldalszámmal. Egyik példányon található megjegyzésből értesülünk arról, hogy abban az évben, amikor az illető példány bekerült a könyvtárba -1928-1929, Isztambulban létezett 4-5 példány¹² (Karaçay Türkal 2013: 37). Ez a példány sem a megfelelő azonban, mivel összoldalszáma 326 oldalt tesz ki. Marad a 2 számú példány. Ez a kézirat az oldalszámot tekintve közelebb áll, azonban a 20 oldal különbség elég soknak számít. Másrészt, Vámbéry 10 füzetben dolgozza fel a krónikát, amelyek a tartalomjegyzék szerint meghaladják a 372 oldalt, az események egészen Zulfikar pasa Bécsbe menéséig tartanak. Az oldal hátsó részéből hiányzik jobboldalt a negyede, így nem lehet pontosan tudni, hogy a tartalom folytatását vagy a munkájához használt példány leírásának kezdetét tartalmazta. Összehasonlítva Guboglu fordításában *Veliyyüddin Efendi* művével, amely 130 oldal szövegtöredéket tartalmaz, megfigyelhető, hogy a 10. füzet befejezése a tárgy fordítása körülbelül kétnegyed részének felel meg. Több mint negyede nem található a kolozsvári archívumban. Vámbéry fordítása tisztán jelzi a használt példány formáját és tartalmát, még akkor is,

¹² "Bu mukaddime kitabın İstanbul'da bulunan dört beş nüshasından ancak Türk Tarih Encümeni Kütüphanesi mevcut mukaddimedede görölüp bi'l-istinsâh teberrükten ve hediyyeten bu nüshaya ilave edilmişdir. 19 Şevval 1346."

ha csak részletek lettek lefordítva belőle. Ebből a szempontból a meglévő példánynak különleges értéke van. Nagyon valószínű, hogy **Rifat Rauf pasa** példánya nem egyezik a 2. sz. *Yıldız* kézirattal. Összevetve a **Yıldız** példány két kötetének oldalszámát, amely összesen 1165 oldalt tesz ki, illetve a **Rifat paşazade Rauf bey** füzeteinek oldalszámát, 770 oldal Vámbéry szerint, úgy tűnik, hogy nem ugyanarról a kézitről van szó, hanem egy másik, eddig valószínűleg ismeretlen kézitről. Ugyanakkor, a **Veliyyüddin Efendi** példányának Guboglu által végzett fordítása és a Vámbéry által fordított 8-as számú kézirat közötti tartalmi különbségeket az oszmán írnok átírása is eredményezhetik. Vámbéry kijelentése azonban, miszerint az a példány, amin dolgozott, a legjobb volt az ismert kéziratok közül, azt a benyomást kelti, hogy Veliyyüddin Efendi kéziratához nem volt hozzáférése abban az időben.

Mivel ez a kézirat nem teljes, igyekeztem megtudakolni a létezését magyarországi archívumok gyűjteményeiben. Köszönettel tartozom Papp Sándor professzor úrnak, mivel rendelkezésemre bocsátott a témával kapcsolatos olyan anyagokat, amelyeket a Türk Tarih Kurumu által 2013. szeptember 6-9. között Ankarában szervezett konferencián használt. Egy – a professzor úr által bemutatott – 1861-es levél szerint, amelynek címzettje a Magyar Tudományos Akadémia akkori titkára, Toldy Ferenc volt, kitűnik, hogy Selâniki fordításával párhuzamosan Vám-

béry a Findiklilí fordításon is tovább dolgozott. Ugyaninnen értesülünk arról is, hogy Vámbéry ebben az időben könyvtárakat is látogatott, olvasott és fordításokat végzett.

A szövegből az is kitűnik, hogy a Magyar Tudományos Akadémia valószínűleg kéziratok beszerzésével is megbízta Vámbéryt, viszont utóbbi – minden igyekezete ellenére – nem mindig talált eladó kéziratosokat. (Papp 2013a). Mivel egyes általa használt források másod-, illetve harmadkézből származtak, igyekezett elsőkezü kéziratosokat fellelni. A kolozsvári kéziratban találunk egy fordítási megbízásra vonatkozó kijelentést is, amikor Vámbéry ezt írja: *Rifaatpasazade, Revuf Bég, a nagy tanács tagja bírja és nekem azon intéssel átadá, hogy a neki kedves Madsar nemzettel azt közöljem*. Eszerint úgy tűnik, hogy a török krónikaírók munkáinak fordításához és terjesztéséhez (Papp 2013b: 99-106), Rauf paşa hozzájárult. A Rifat Rauf pasa tulajdonában levő példány az akkoriban létező példányok legjobbika volt (lásd a 2. sz. töredéket).

Úgy tűnik, hogy Vámbéry kapott egy listát török történelem tanárától, Repiczky Jánostól, viszont Isztambulban tartózkodása során nem sikerült elvégeznie a listán szereplő fordításokat. Valószínű azonban, hogy Findiklilí Mehmed aga művének fordítása nagymértékben elkészült. A Papp Sándor professzor úrtól kapott adatok szerint az a példány, amelyen dolgozik, egy 25 oldalas [13 lap] fordítás, melyben a történé-

sek Thököly Imre magyar fejedelem tetteire fókuszálnak. Könnyen meglehet, hogy az a kézirat Findiklili művének folytatása, a kolozsvári kézirat hiányzó része. (lásd a tartalomjegyzéket). A kolozsvári kézirat utolsó oldala azzal a megjegyzéssel ér véget, hogy a fordítás a negyedik füzetben folytatódik. Megjegyzendő viszont, hogy a kéziratnak két része hiányzik:

1. a negyedik füzettől a tizedik füzetig terjedő fordítás, amely körülbelül 400 oldalt tartalmaz, amiről azonban nem tudjuk, hogy Vámbéry befejezte-e;

2. a 400 és 770 oldal közötti különbség, hozzávetőleg 370 oldal, amely további füzetek oldalszámát teszi ki, viszont ezek leírása még tartalomjegyzék formájában sem maradt fenn.

EGY L.K. ÁLTAL MÁSOLT PÉLDÁNY

A kézirat másolata ugyanabban a könyvtárban, a Különleges gyűjtemények állagban, a 3971 kéziratok törzsszám alatt található. A példányt L.K. jegyzi [ami egy másik megjegyzés szerint valószínűleg Lázár Kálmánt jelöli], és 1859 után készült. Formátuma *in 4°*, méretei 22,2 cm x 17,7 cm, és 64 oldalból áll. A másolat kézírása, valamint a Vámbéry kéziratán található kiegészítések kézírása teljesen egyező, ami azt bizonyítja, hogy a másoló az eredeti forrásművet használta. L.K.-nak nem sike-

rült Vámbéry teljes fordítását átírnia és a munkát félbehagyta. A másolat tartalmaz néhány kisebb kiegészítést, illetve kihagyást, amely által a szöveg értelmét hozzáférhetőbbé teszi azok számára is, akik nem járatosak a tárgyalt témában.

A második füzetből kezdődően, melynek alcíme *Az 1073-as év történései*, a másolatból hiányzik néhány szöveg, amely a Vámbéry kéziratban megtalálható. Ilyenek például a török Porta és a Habsburgok közötti egyes levelek. L.K. a második, aki Vámbéry szövegén jegyzeteket tesz, helyenként – akár színes ceruzával – kiegészít, javít, de még azt is lejegyz, hogy melyik oldalnál hagyta abba a másolást – a 65. oldalon, jegyezve tehát, hogy munkája ott ér véget.

Összegzőképpen, a kolozsvári „Lucian Blaga” Központi Egyetemi Könyvtárban található kézirat különleges értéket képvisel, az Erdély történetére vonatkozó adatok és a Findiklii kéziratának példányairól közölt adatok miatt, de a híres orientalista, Vámbéry Ármin bámulatos munkájának tanúságaképpen is.

RÉSZLETEK

1. számú bekezdés

<A Boszporusz ázsiai partján. 1859 [Sefer 5iken 1276] szeptember 3-án>. Adatok a fel-

használt kéziratról. A legfontosabb adatok: az időintervallum, amelyben a bemutatott események történnek, az H. 1065. év (Kr. u. 1654) egészen H. 1099-ig (Kr. u. 1688), azaz 34 év, valamint az oldalak száma, 770.

<átírás>

Előleges észrevétel

Fyndyky ott veszi fel az ozman birodalom eseményeinek fonalat, hol a hires Hadsi Khalfa o másképen Kiatib Cselebi Fezliket et teváríkh-a történetek toldaléka című művében azt elhagyta. A jeles műve 1065 (1654) évszámától kezdve egészen 1099 (1688)-ig terjed, és így 34 év eseményeit 770 ivnagyságu oldalon egy értelmes szép irányban elénkbe tűnteti. A jeles szorgalommal irt kézirat 291 cikke oszlik, melyekből a következő Magyarország történetére közvetlenül vonatkozókat kivonva fordítottuk.

2. sz. bekezdés

Felhívja a figyelmet a példányszámra: 6; arra, hogy Európában és az Oszmán Birodalomban szinte teljesen ismeretlen, és hogy a legsikerültebb példány Rifat Rauf pasa tulajdonában van.

<átírás>

Minden keleti tulságos dagály, minden arabs-persa szofüzetekkel pöffeszkedése mellett, Fyndyky történeti kéziratában azt mutatja,

hogyan az általa tárgyalta 34 év eseményeit a legcsekélyebb részletességig ismeri. Hammer semmit sem tudott ezen érdekes mű létéről, ő e korszakra Rasid történetének első kötetét használta, mely távolsem olj kimerítő, mint a fordítandó kéziratunk. Ez tehát nem csak Europa, hanem Stambulban is jóképen ismeretlen, egyúttal csak hat példány létezik, melynek leghűbb másolatát nemes jótevőm Rifaatpasazade Revuf Beg a nagy tanács tagja bírja, és nekem azon intéssel átadta, hogy a neki kedves Madsar nemzettel azt közöljem.

Vámbéry Ármin

Alias Resid Efendi

Írási a Bosphorus azsiai részen Szefer 5^{ikén} 1276

3. sz. bekezdés

Tartalomjegyzék:

Idik Füzet:

A tatár háboru és az erdélyi király megveretése... 35

Az erdélyi hadjárat kezdete... 40

Köprülü Mohammed pasa Erdélybe megy Jenő Szebes és Lugos várát beveszi... 41¹³

¹³ Guboglu fordításában: *A nagy vezír, Koprulu Mehmed pasa kinevezése szerdár-rá Erdély vidékére és a borosjenői, karánsebesi és lugosi vár meghódítása és alávetése*, lásd Guboglu 1974: 230.

Egy új király kineveztetése, Sebes és Lugos várai átadása... 42¹⁴

A budai helytartó Kenâan pasa az erdély békekötésre biztosnak küldetik... 43

A budai helytartónak a bánnali tanácskozása, és az ezek közt folyt beszélgetések... 44

III^{dik} Füzet:

Szidi Ahmed pasának nagy hadjárata, az erdélyi pártütők megveretése, és az átkozott Rakoczy Györgynek eleste .. 63.¹⁵

Szerdar Ali pasa Magyarországra megy és Nagyvárad várát beveszi ... 66

Szerdar Ali pasa Erdélybe üt, új királyul Apafi Mihályt kinevezi, Ahmed pasa elesik, a sereg belgrádi téli szállásába visszamegy ... 69

Az újvári hadjáratnak okai. A fővezér Ahmed pasa Magyarországra, az zultán Drinapolyba megy¹⁶...76

A zultán Drinapolyban visszamarad, a fővezér pedig utjat Magyarországra folytatja ...78

A Khatti humajun formája. A német követ elérkezik. Első alkudozás ... 79

¹⁴ Guboglu fordításában: *A borosjenői vár ostroma és bevétele, Erdély új fejedelmének kinevezése és a karánsebesi és lugosi vár kulcsainak átadása*, lásd Guboglu 1974: 299.

¹⁵ Guboglu fordításában: *Seidi Ahmed pasa nagy szent háborúja, az erdélyi gonosztevők leverése és megölése, valamint az átkozott Györgynek, Rakoczy fiának a megsemmisítése*, lásd Guboglu 1974: 310.

¹⁶ Guboglu fordításában: *Az Iszlám Padisah menése Hadrianopoliszba*, lásd Guboglu 1974: 310.

A határszelekről keringő hírek fölötti
kérdézkedés, és Veszprém várának Huszein pasa
a budai helytartó általi elpusztítása ... 80

III^{dik} Füzet

Gyűlés, tanácskozás. Menetel Ujvárra ... 81
Harmadik gyűlés a budai térségen a német kö-
vettel annak makacskoda. A vár körülvitele.
A serdár Ujvárra megy ... 81
A hid elkészül. Az iszlám sereg átkel. Fórgács ka-
pitány a vár parancsnoka megveretik ... 83
A vár ostromlása. Egy levál formája ... 86
A német sereg eljövetele. Sereg felállítása. Meg-
veretés és futás ... 89
Ujvár bevétele. Egy csodálatos esemény ... 92
Szerdar Kaplan Musztafa pasa
Nograd varaban ... 92

IV^{dik} Füzet

Szári Huszein pasa Nyitra várát beveszi ... 92
A hitetlen sereg Komárom várának segítségre
jön ... 93
Egy Khatti humajun ... 94
Fórgács kapitány a komáromi parancsnokok ta-
nácsában ... 94
Nograd vára bevétele ... 95
Ujvár várának kijavításai véget vesznek. A szerdar
Lippat és Palánka környékeit bevenni megy...95
A hitetlenek a vár feladására felszolitátnak. Ma-
kacskodás, ostromlás, Lippa vára bevétele... 96

A Nograd vára Kaplan Musztafa pasa által bevétetik. Nograd várának beírása ... 97
Közép Magyarország nadorától jövő levélnek formája ... 100

V^{dik} Füzet

A hitetlenek serege eljövetele, Szigetvár és Pecs várainak ostroma. Az eszei hid elrombolása. A szedar segítségre jön, és a pogányokat megszasztja... 101

Egy levél formája.

Az erdélyi határszélekről hírek ... 103

A hitetlenek Nyitra várát beveszik ... 105

Egy levél és egy Khatti humajun formája ... 106

A hitetlenek Kanizsát ostromolják.

A szerdár segítségre jön. Egy levél... 106

Egy Khatti humayun. Ujvar* bevétele ... 111

A hitetlenek futása, és kanizsai ostrom
bészletessége ... 110

VI^{dik} Füzet

Komárom, Egerszeg várai, Peleske és Egervár erődeinek bevétele... 112, 113

Pervár (بروار?) erődének bevétele ... 114

Kopornak és Szenkrud (سنکروود؟) erőd bevétele
... 115

A német békekötésre hajlik ... 116

Rába folyó mentén viselt harcnak
részletes leírása ... 117

A hitetlenek Lipppa várát beveszik és Hüszein pasát megverik ... 118

Békekötés a némettel. Cszaszári levél.

Khatti humajun ... 119

Kara Mohammed pasa Bécsbe
egy küldöttséggel jár ... 121

VII^{dik} Füzet

Közép Magyarország királya Tököly Imrének
hodulása. A német hadjárat kezdete... 237

Közép Magyarország meghoditatik, és az
királya Tököly Imrének átadatik. A német követ
Stambulba érkezik ...241

A padisah személyesen a magyar
hatjáratba megy ... 246

A padisah Belgradban visszamarad. Kara Mustafa
pasa a szent zászloval Győr várára indul... 248

Tököly Imre közép-magyarország királya a zultani
taborba jön és a fővezérnek tisztelkedik ... 251

A fővezér Fehérvár térségére érkezik, hol a tatar
Khan a magyar sereggel egyesül ... 252

Papa Veszprem Dsobonidsa
és más várak bevétele ... 255

Ibrahim pasa visszamarad Györhöz közel lévő
Rába, Rábcsa folyókori hidak őrizetére ... 256

Felszámlálása mind a város és erődöknek,
mellyek a Rába vizén atkelése után az izlám se-
reg által bevétettek s felgyújtattak ... 261

VIII^{dik} Füzet

Kör Hüszein pasa halála ... 267

Ramazan ho 20ikán egy vasárnapi napon¹⁷ Bécs alatti táborozásnak hatvanadiki napján nagy csata volt, és a sereg megveretten Győr alá menekült... 272.

A hitetlen Esztergom várát beveszik ... 281

Erdelyországban Apafi Mihály fia a fejedelmi tronra emeltetik ... 288

A magyar szerdár Bekri pasa elbeszéli a viszonyok mivoltát, Buda ostromoltatását, és a pogány cselszövényeitöli menekülését... 290.

Kara Mohammed pasa megveretése, Szidizade Mohammed pasa halála, a pogányok Vacs erődjét beveszik.... 290

Pest kiürítése után felgyujtatik.

A Budaval szemközt lévő hid elrontatik.

A hitetlenség Pestet elfoglalja ... 291

A kapu sancok és Ibrahim pasa rendelkezéseinek leírása ... 292

Kara Mohammed pasa halála ... 293

A szerdar Mustafa pasa segítséggel érkezik és a várba gyalogságot és lovasságot téssen ... 296

Sziaus pasának nagy harca és a várba segédseregek helyezése ...297

Maximilimian(sic) herceg elérkezik, és Buda vára át adását kívánja. ...299

¹⁷ Részben törlődött szó.

IX^{dik} füzet

Ahmed pasanak nagy tusája. A segedsereg eléggel elérkezik. A hitbajnokok hatodik rohama, melyben az elővárost elfoglalják ... 300

A hit ellene az ostromlással felhagy es futásnak indul. A Künn lévő vezér Musztafa pasának helyzete és kimenetele ...301

A hitetlen sereg megveretése ... 306

Magyar szerdar Ibrahim pasának kimenetele mikép az a mocsanokban megveretik, a pogány pedig Ujvárnák győztös lön ... 316

Magyar határszélekröli események a hitetlenség Budat, Szeged, Simonytornya, Pécs, Koposvár és Sziklost elfoglalja. Az izlam sereg megveretik. Oszman pasa Hatvan várát lerombolja, és belgradi téliszállásba visszahozodik ... 329

X^{dik} füzet

A szerdárnak Magyarorszagbani állapotja. Az izlám sereg Sziklós térségein megveretik. A zultáni táborban nagy katonai forradalom. A fővezer Szulejmán pasa megszökik ... 338

A hitetlenek Nagyvárad, Eszeg, Valpo és egész Szerémországot beveszik ... 340

A hitetlen Eger es Luppát elfoglalják, Temesvár lakosai közt forradalom kiüt, Ibrahim pasa kivégeztetik ... 353¹⁸

¹⁸ Azon okok alapos vizsgálata, amelyek következtében Temesvár várának védői felláztak és Gürgi Ibrahim pasát megölték. Mehmed pasa, a nagyváradi kormányzó halála, lásd Guboglu 1974: 373.

Zilfikár Efendi Bécsbe a nameh humajunnal küldetik... 372.¹⁹

¹⁹ Lásd Guboglu 1974: 374.

A Rügy, sáncok, és Strakon passz rendelkezéseiről
lévása 196.

Vára Mohammed passz halála 197.

A rendes Musztafa passz vezetéséről és kéréséről
és a várba gyűjtéséről és levadászát kérsz 196.

Az újsó passzok nagy része, és a várba gyűjtéséről
göki helyéről 197.

Maximilian Rügy elkerült, és Duda vára át
adását kérsz 199.

IX^{sz. fejelet}

Akna passzok nagy része. A szendrői elcsúszás
elkerült, és a helyszínről kérésről rohamra megyen
az elcsúszást elkerülvén 300.

A két ellenséges erővel szembe fordított és a passzok
Dud. A kinn lévő város Musztafa passzok helyéről
és a kimeneteléről 301.

A helyek nagy megváltozása 306.

Közös rendes Strakon passzok kimeneteléről, melyek
az a mecsarokban megváltoztak, a passzok pedig
Hegyesről gyűjtésről 316.

Közös határtelekéről, amelyeket a helyekről Duda
Hegyes, Simonysdorog, Pécs, Hegyesvár és két
törzst elkerülvén. Az ellenes nagy megváltoztak, kérés
passzok Hátvan várát elkerülvén, és helyszínről kérés
mellébe, visszatértek. 329.

A rendesnek Magyarországon állapota. Az ellenes
nagy Hegyes kéréséről megváltoztak, és a kérésről kérés
börben nagy kérésről fordulatlan. A főváros H.
Hegyes passz megváltoztak. 338.

A helyekről Magyarországon, Hegyes és Hegyes
Hegyesről kérésről. 340.

A helyekről Hegyes és Hegyes elkerülvén,
Hegyes kérésről kérésről fordulatlan kérésről, Hegyes
passz megváltoztak. 353.

Hegyes Hegyes Hegyes a kérésről kérésről
megváltoztak 372.

Ms. 3971

I

1067/1068
év eseményei

A tatár háború és az erdélyi
királyi fejedelemség megveretése.

A lengyel király az utolsó tatárkhan-
nal folytonos vesztéseiben állt sm-
nel következtében tíz éven át vele
folytatott háborút folytatott és e
hármféleképpen eredménye lön; hogy országa
felváltatott, peregei törökre vereték,
a lakosok pedig fogcsájba hurcoltattak.
A mostani Khan 1067. Khan Mo-
hammad Girai aronban kibérülk
a királyat nem eset, hanem őt
tronjába véspe helyére és további
barátságja jelleit a jövőbe vezette
git ~~ellenes~~ elleni följáratla. A
Khan Erőly fejedelme Ráthoray-
i már jó idő óta foglaltatott len-
gelhon meghívására a turve
vel felölt azon hírembe hogy
ez országot is eszem, hatjárattal
birtokába ejtheti és következve
a svéd királyat, továbbá Moldo-
va is oláhország vajáival és
60.000 főből álló derek magyar
ereggyelen utra felld.) lengyelhon

Az országot 18.000 lovassal, 5000 gyalogossal és 6000 főre
állított oláh hegyes-darvial mármint azon át galicziába
mentek nyomulni. A lengyel király magyarországi török

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aslan, M. (2010) *Atitudini civice și imaginea Imperiului otoman în societatea transilvăneană, în perioada Principatului. (1541-1688)* [Polgári magatartás és az Oszmán Birodalom képe az erdélyi társadalomban a Fejedelemségek idején. (1541-1688)], Doktori disszertáció, Babeș-Bolyai Tudományegyetem.

Aslan, M. (2013) From the Correspondence between Géza Kuun and Ármin Vámbéry. Documents: Tasin G. (ed) *Studia et Documenta Turcologica* 1; 295-318.

Aslan, M. (2014) Fragmente din Istoria Transilvaniei traduse de Vámbéry Ármin din cronică lui Silahdar Findıklılı Mehmet Ağa: Marian C.–Nicolescu C. (eds.) *Hello World! Contemporaneitate și provocările globalizării* [Időszerűség és a globalizáció kihívásai]; 303-328, Cluj-Napoca.

Dobrovits M. (2013) A Vámbéry-jelenség: *Vámbéry Ármin 1832-1913. Tanulmányok Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján*; 4-12.

Guboglu, M.–Mehmet, M. A. (1974) *Cronici turcești privind Țările Române* [Havasalföldre vonatkozó török krónikák]. București.

Karaçay Türkal, M. (2013) Silahdar Findıklılı Mehmed Ağa'nın hayatı ve eserleri (1658/1726-27): *Mavi Atlas [GŞÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi]* 1.

Papp S. (2013a) Vámbéry ve Osmanlı Tarihçiliği. [Vámbéry Ármin halála centenáriumának alkalmából Türk Tarih Kurumu által 2013. szeptember 5-7 között Ankarában szervezett megemlékező konferencián]. (Power Point)

Papp S. (2013b) Vámbéry Ármin és az oszmán történetírás: *Keltekutatás* 2013; 99-106.

Kiss László

Egy „cselebi” utazása
Konstantinápolyból Erzerumba
1869/70 fordulóján

DR. MAURER ARTÚR (1844-1907) EMLÉKEZETE

A „cselebi” szó elhangzásakor a művelt olvasó számára a 17. századi híres, magyar földön is megfordult török utazó, útleíró Evlija Cselebi (1611-1687) alakja tűnik elő a múlt homályából. Mi azonban nem az ő, Szombathy Viktor „A félhold vándora” című könyve által regényesített életútjával foglalkozunk. A mi „cselebink” jó kétszáz évvel később élt. Cselebivé válását saját maga mondja el egykor szenzációt keltő,

mára azonban teljesen elfeledett útirajzában. Trapezunttal¹ (ma: Trabzon) kapcsolatban jegyzi meg: „...feltűnők itt idegennek a kitűnő jóságú víz, az orosz városokkali összeköttetést mutató nagy számmal keringő orosz ezüst pénzek, továbbá itt hallottam először e szót: cselebi: jólnevelt, amivel a másutt dívó effendi: úr helyett címezik az európai embert” (Maurer 1878. február 10).

Nos, az idézett sorok szerzője, Maurer Artur valóban „jólnevelt” volt, a szó valódi és átvitt értelmében is.

Maurer Artur 1844. júniusában született Szepesremetén², egy 2143 lakosú (1828-ban; 2005-ben már csak 1691) többnyire németek lakta, egykori bányavároskában (Süle 2005: 855). Atyja, az evangélikus hitvallású, a szepeségi Hunfalván (Hunsdorf, ma: Huncovce), valószínűleg 1807-ben született Maurer György János, 1835-ben Pesten szerzett orvosi oklevelet, a „havi vérzésről” írt latin nyelvű disszertációja megvédése után (Dörnyei 2001: 43). Később gyakorló orvos volt Szikszón. 1859 után nincs több adatunk róla. A kis Artur édesanyját – aki Matavovszky-lány volt – már négy éves korában elvesztette.

¹ Amikor a milétoszi hajósok Kr.e. 756-ban a tenger felől megpillantották a négyszögletes sziklaformációkat a parton, felkiáltottak: „trapezusz (trapéz). Trapezunt szülötte Nagy Szulejmán szultán, a mohácsi győző.

² Ma: Mníšek nad Hnilcom, Gölnicbánya (Gelnica) közelében.

Artúr középiskoláit az országos hírű, 1667-től működő eperjesi (ma: Prešov, Szlovákia) evangélikus kollégiumban, majd a rozsnyói evangélikus főgimnáziumban végezte. Ebben az intézményben tette le az érettségi vizsgát 1862-ben. Ezt követően a pesti orvosi kar hallgatója. Az 1866-os porosz-osztrák háborúból hazatérők újra behurcolták a fővárosba az 1831 óta rettegett kolerát. A kolerás betegek elkülönítésére, ápolására – gyógyításról még az időben nemigen beszélhetünk – az Üllői úton „baraque”-okat létesítettek. Ilyen barakk-kórházban dolgozott a medikus Maurer is.

Medikus éveit „vezérszerepet vitt az ifjúság mozgalmaiban”. Jó másfél évtized múltán a már idézett „utazási naplójában” maga is megemlékezik erről. A trapezunti „karantén-orvos” táncestélyén „még azt az udvariatlanságot is el kellett követnem, hogy éveken át pesti Europa és Redout zártkörű bálók füzértánc érdemdús rendezője lettemre nem táncoltam...” (Maurer 1878. február 10). Egyik alapítója volt a pesti „korcsolya-egyletnek”³. Azon kevés medikusok közé tartozott, akik azzal büszkélkedhettek, hogy kétszer is járt „a királynál”. Mint „az ifjúság négyes bizottságának tagja” az 1867-ben magyar királlyá koronázott Ferenc József császárt

³ Ezt a nekrológban közölt állítást fenntartással kell kezelnünk. A Pesti Korcsolyázó Egylet ugyanis 1869. december 2-án alakult meg hivatalosan, az akkor még medikus Kresz Géza ötletéből (Buza Péter 1989: 1465). Maurer viszont már ekkor Konstantinápolyban volt.

„köszöntötte”, majd később, mint „a medikusbál bizottságának elnöke” Erzsébet királynét, a már akkor közkedvelt „Sisit”, az Európa-szállóban tartott báljukra hívta meg. Nagy kár – s ezt még többször elmondhatnánk majd – hogy Maurer nem írta meg emlékiratait.

Orvosi tanulmányait Hőgyes Endre „Millenniumi emlékkönyvének” (1896: 253) tanúsága szerint az 1869/70. tanévben fejezte be. Erre valószínűleg a tanév elején kerülhetett sor, hiszen a fentebb említett utazási naplója szerint 1869 végén már Konstantinápolyban volt: „1869 évi november hó végén adták kezembe a fermánt⁴ a török hadügyministeriumnál, azon utasítással, hogy az ázsiai Örményország⁵ fővárosában fekvő ezredemhez menendő... Trebisond török csavargőzöst, utam egy részére igénybe vehetem” (Maurer 1878. január 27).

Alig töltötte be 25. életévét, friss diplomásként, hosszabb orvosi gyakorlat nélkül, vág bele tehát élete egyik nagy „tettébe”, melyről nekrológja csak ennyit ír majd: „1869-ben a kormány kiküldötte Törökországba, Erzerumba, ahol mint törzs-orvos szerepelt és mint a szultán kedvelt

⁴ Fermán: szultáni rendelet

⁵ Így különböztették meg az 1828-ban a perzsáktól orosz fennhatóság alá került, a Kaukázustól északra elterülő „európai Örményországtól”. A fővárosát Erivánt (Jereván) elfoglaló, a magyarok számára rossz emlékezetű Paszkievics ekkor vette fel az Erivanszkij előnevet (Pallas Nagy Lexikona, 13. Kötet, 529).

embere többször személyes vendége volt”. Sajnos, maga Maurer sem ír az előzményekről, indítékairól. Így kénytelenek vagyunk a korabeli hírek mozaikjaiból rekonstruálni ezen „kiküldetés” történetét.

A magyarok szemében egykor rettegett török az 1860-as évekre baráttá szelődött. Ehhez hozzájárult a törökök „vendégszeretete” – előbb a kuruc II. Rákóczi Ferenc, majd a 48-as Kossuth és honvédeinek befogadása Törökországba – illetve az egykori török birodalom megrokkánása, sorvadása. Bár az ősi ellenség, az orosz birodalom, a krími háborút elvesztette, a nemzetközi (angol, francia) segítséggel kiharcolt török győzelem csak „pirhuszi”: a nagyhatalmak ugyan garantálják Törökország függetlenségét, ám a Fekete-tenger semlegességének kimondásával a török sem közlekedtethet hadihajókat e tengeren. 1861-től Abdul Aziz/Abdülazisz ül a török trónon, akit majd Vámbéry Ármin az utódja, II. Abdul Hamid/Abdülhamid trónralépése után „a törökök örült fejedelmei” közé sorol – fényűző, költekező életmódja miatt (Vámbéry 1876). E fényűzés része volt a szultán 1867-ben Párizsban tett látogatása, melynek során Bécsben is megállt. A Ferenc Józsefnél tapasztalt vendéglátást 1869-ben viszonyozhatta, amikor az osztrák császár és magyar király november 17-én részt vett a Szuezi-csatorna megnyitási ünnepségén. Ugyanis útban Suez felé a király megállt Kons-

tantinápolyban (a mai Isztambulban), ahol vendéglátója, a szultán négy „corvinával”⁶ ajándékozta meg őt.

E jó kapcsolatok egyik vetülete volt az a tény, hogy a törökök az Osztrák-Magyar Monarchiából toboroztak orvosokat hadseregük számára. Valószínű, hogy e felhívás kapcsán kerül Maurer is előbb a török fővárosba – az odavezető útról a „Budapestről Konstantinápolyba” című írásában számolt be – majd a szultáni megbízó levéllel poggyászában az anatóliai (kis-ázsiai) Erzerumba, mai nevén: Erzurumba. Amíg a magyar és török főváros közti út már meglehetősen „kényelmesnek” és „bejártnak” bizonyult, útjának második szakaszáról sok minden elmondható – e két jelző kivételével. Maurer egy évtized múltán, az általa alapított és szerkesztett Rozsnyói Híradó hasábjain tette közzé a ma is olvasmányos, izgalmas útleírást. Doktorunk egyike volt azon kevés magyarnak, aki nemcsak eljutott a török birodalom kis-ázsiai, anatóliai részébe, hanem útjáról „utazási naplót” is adott közzé. A „kevesek” közül mindenképpen említenünk kell Vámbéry Ármint (1832-1913), aki 1862 májusában közép-ázsiai „vándorlásai” bevezetőjeként tette meg a Trapezunt és Erzerum közti utat. Útjáról 1864 végén „Dervisruhában

⁶ Corvina: Mátyás király híres budai könyvtárának (Bibliotheca Corviniana) kötete. A kb. 2000-2500 kötetből álló könyvtár egyes kötetei Buda elfoglalása után (1541) kerültek török kézre

Közép-Ázsián át” majd 1867-ben „Vándorlásaim és élményeim Perzsiában” címmel jelentetett meg útleírást – az előbbi angol, az utóbbi német nyelven is megjelent (Vásáry 2005: 345-346). Nem tudjuk, olvasta-e Maurer e könyveket – útirajzában nem említi őket, sem Vámbéry nevét. Kétségtelen, hogy Maurer lényegesen rövidebb útirajza nem mérhető össze a Vámbéry-köte-tekkel, ennek ellenére a Maurer címszót joggal hiányoljuk az 1993-ban, Balázs Dénes szerkesztésében megjelent Magyar utazók lexikonában. Nem tud Maurerről Nagy Miklós Mihály „Magyar hadiutazók” című, 2001-ben megjelent köte-te sem, pedig doktorunkat joggal tekinthetjük „hadiutazónak”. A Gömörország, „az északi ma-gyar peremvidék” folyóirata adósságot törlesztett és kultúrmissziót hajtott végre – s nem csak „az északi magyar peremvidék” számára – ami-kor 2014-ben, negyedik számában közreadta a ma már szinte hozzáférhetetlen „Utazási napló Konstantinápolyból Erzerumba” című Maurer-írást. Ugyanebben a számban olvasható a Mau-rert a lap „Palócföld orvosai” sorozatában bemu-tató írásunk is.

S mivel a Gömörország említett száma bizo-nyára nem jut el e kötet valamennyi olvasójához, idézzünk néhány jellemző részletet a Konstantinápolyból, a Boszporuszon át a Fekete-tenger partján fekvő Trapezuntig hajóval, majd onnan Erzerumig lóháton megtett utazásról. Ha a mű-veltséget, olvasottságot a „jól neveltség” részé-

nek tekintjük, akkor már a boszporuszi hajóút bizonyítja, hogy Maurer valóban „cselebi” volt. „Nálunk Magyarországon, a rómaiak és görögök történelmét százszor kimerítőbben tanítják az iskolákban, mint a magyart és így nem szükség említenem, hogy a colchisi, sárkányok által őrzött aranygyapjúért⁷ menő argonauták⁸, útjokat e tengerszoroson át tették meg”. Ezért az útirajzokban általában említésre kerülő mitológiai helyekről csak akkor szól, ha azokról saját véleményt alakít ki. Mint például a Boszporusz Fekete-tengeri torkolatánál található két szikláról, melyek a köztük áthajózót összezáródásukkal fenyegetik. Jászón, az argonauták vezetője egy galamb átröptetésével „teszteli” a rizikót. Maurer úgy véli: „A galamb valószínűleg egy kis vízi jármű neve volt, hasonlóképpen ahhoz, amit a törökök mai napig Kirlandis-fecskének neveznek... Ha tehát a költő azt írja, hogy a galamb... a sziklához ütdésénél farkának egy részét elvesztette, ez másképp nem magyarázható, minthogy a csónak a sziklák közt megsérült és kormányának egy részét elvesztette”.

⁷ Az aranygyapjú története napjaink olvasói számára is könnyen „emészthetően” elérhető Trencsényi-Waldapfel Imre: Görög regék (1973), illetve Szabó Árpád: Az aranygyapjú (1977) kötetekben. A téma iránt komolyabban érdeklődők figyelmébe Kerényi Károly 1977-ben kiadott „Görög mitológia” című könyvét ajánlom.

⁸ Az Argosz mester által épített, ötvenvezős, beszélőni is tudó Argó hajó utasai voltak az argonauták, azaz „az Argó hajósai”.

Kiérve a Fekete-tengerre, az hű marad ókori nevéhez (Pontus euxinos – nyugodt tenger)⁹, így doktorunk nem lesz tengeribeteg. E kellemetlenség lehetősége azonban állandóan fennáll és ezért Maurer a fedélzeten pihenve és a hajót követő delfinekben gyönyörködve, csak azért nem fűtyül el egy jó magyar csárdást, mert „féltem, hogyha ez a csúnya Fekete-tenger a mi talp alá való csárdásaink egyikét meghallja, rögtön táncolni kezd, amikor aztán nekem kell lefeküdni”. Igyekszik a hajóutat hasznosabban is eltölteni, ezért egy, a hajón utazó örmény kereskedőt arra kér meg, hogy segítsen neki „az örmény írás tanulásában, s 38 betűjének mikénti használatában”. Trapezuntba érve előbb az osztrák-magyar konzulnál tiszteleg, majd az ottani karantén-orvos, dr. Algardi táncestélyén vesz részt. Erről így számol be: „... közkívánatra néhány bús magyar népdalt zongoráztam, míg a házigazda kérésére be kellett vallanom, hogy a Rákóczi indulót¹⁰ nem tudom; elfűtyülni sem tudnám hiba nélkül; de hát álmodhattam én arról, hogy tőlem Ázsiában ilyesmit követeljenek, mikor arra sem gon-

⁹ Eredetileg Pontosz Axeinosz-nak – azaz „nyugtalan, barátságtalan, sötét tenger”-nek nevezték a rajta gyakorta uralkodó viharok, zivatarok miatt. Később e riasztó név az „euxeniosz”-ra szelídült: „nyugodt, barátságos”. Már az ókorban is használták azonban a mai Fekete-tenger nevet is: Mare Nigrum (Lutter 1976: 66-67).

¹⁰ Magyar nemzeti induló; a Rákóczi-nótából alakult ki, szerzője ismeretlen. Híres feldolgozásai: Berlioz (1846), Liszt Ferenc (1852).

doltam soha, hogy a sors e nevezetes világrész
látnom megengedje...”

A törzstiszti egyenruhában pompázó ifjú katonarvosnak azonban hamarosan elmegy a kedve a nótázástól, fütyüléstől. Egy kis karavánhoz csatlakozva vág neki az Erzerumba vezető útnak. Annak az útnak, amelynek hét évvel korábban, 1862-ben, Vámbéry is neki vágott s melyet aztán a „Vándorlásaim és élményeim Perzsiában” c. útirajzában így jellemez: „... a magaslat ormán, hol ezen országútnak vége szakad, veszi kezdetét a primitív keleti út, egy keskeny, görbe mélyedés, melyet az arra átvonuló állatok körmei vág-
tak; olyan út, mely a mi európai fogalmaink szerint érdemes volna e nevezetre, innen kezdve ... egész Ázsiában sehol sem található” (Vámbéry 2005: 73). Nos, az útépítés nem folytatódott az 1860-as években sem, így Maurer is kénytelen ezt a nem „csinált” utat használni. Csakhogy amíg Vámbéry májusban, Maurer decemberben, illetve januárban próbál meg lován maradni „a meredek sziklák oldalába vágott úton”. Ember nem lakta, vadregényes tájon vezet az út. Az éjszakát „khanok”-ban töltik. Ezek azonban nem kényelmes szállodák, hanem „több nagyobb és kisebb szobákból állanak, ablak likaik télen olajos papírossal beragasztvák (!), a bútorkat egy gyékény szőnyeg teszi ki; a szoba közepfalában van egy kandalló forma tűzhely, melyre fát, vizet, sőt némelyikben almát, tejet és tojást is kaphat az ember a khandzsitól, a khan felügyelőjétől...”

A tájon kívül akad más megcsodálni való is. Találkoznak egy ágyút szállító, 24 „kis ökör által vontatott” kétkerekű talyigával, melynek küllő nélküli, egy darab fából készült kereke a bibliai történetek illusztrációira emlékezteti őt. Meg is jegyzi a „hihetetlen hangterjedelmű nyikorgást” okozó kerekekről, hogy azok „az özönvíz óta egy faragással sem lettek célszerűsítve vagy csinosítva”. Később a sziklás táj kopárrá válik, a 9. napon érik el útjuk legmagasabb pontját, a 2600 méter magas Kopp hegyet (ma: Kopdaglari). A mély hóban alig haladnak, így van ideje gyönyörködni „az alattunk levő sűrű ködnek, néhány négyszegölnyi résén át, a napfényben ... úszó vidék, hóval fedett csúcaiban”. E hegyvidék alatt ered „a híres Euphrat”¹¹ itt Fratnak nevezett folyó.

Tizenegy napi utazás után, 1870 január elején érkeznek meg Erzerumba. A város „hadászati lag zárja az Orosz- és Perzsaországból Sztambul (Konstantinápoly) felé vezető utat” és „fontos helye az ez irányból Trapezuntba vezető szárazoni kereskedelemnek”. Mintegy 80 000 ezer lakosú. Maurer meglátása szerint: „alig bír 5 csinosnak mondható épülettel, fészke a piszok és tisztátalanságnak... a házak ázsiai modorban építvék (!), lapos tetejűek... a házak lapos tete-

¹¹ Eufrátesz: 2780 km hosszú (Duna: 2850 km), Törökországon, Szírián és Irakon keresztül folyó, a történelmi idők óta hajózásra és öntözésre szolgáló folyó.

jéről a havat az utcákra dobják le, nem törődve azzal, kinek a nyakába... a házak tetőzete pedig kell, mert az itt az udvart pótolja; a kaszárnyák teteje pedig jó fegyvergyakorlatokra, különösen tavasszal, mert ilyenkor egyebütt nagy a sár". Kaszárnya pedig akad jó pár: „több lovas, gyalog és tüzérségi” – konstatálja a végül is katonaként utazó doktorunk – és természetesen van katonai kórháza, „melyben nem katonák is ápoltatnak”, valamint városi és katonakórházi „gyógytára” is.

Doktorunk elfogadja a kórház udvarán álló tiszt lakásban a neki ajánlott szobát, de hozzászól, csak addig – „míg a városban alkalmas lakást találhatok”. Sajnos, erről a lakásról és az Erzerumban töltött hónapokról (?) már nem szerzünk tudomást, mert Maurer itt befejezte útirajzát.

Úgy tűnik, hogy az említett útirajz utolsó mondatában tett ígéret – „Ami a népeknek s az itteni viszonyoknak részletesebb ismertetését, - ami továbbá a vidék számos érdekességeit illeti (Ararat hegye¹², Szemiramis¹³ városa: Van¹⁴, a paradicsom stb.) arról más alkalommal” – csak ígéret maradt. Sem bibliográfiánk, sem a nek-

¹² Ararat az örmények 5165 méter magas szent hegye – a Biblia szerint Noé bárkája e hegyen kötött ki az özönvíz elmúltával. Perzsa neve: Kuhi Nuh azaz Noé hegye.

¹³ Szemiramisz legendás asszír királynő, Babilon megalapítója és az ókori világ hét csodája közt számon tartott babiloni függőkert megálmodója (Magyar Larousse Enciklopédia, 3. Kötet, 713).

¹⁴ A Van-tó a Balatontól hatszor nagyobb, lefolyás nélküli, ezért sós vizű tó. Keleti partján található Van városa.

rológok nem tesznek említést az ígért folytatás megjelenéséről. Kicsi a valószínűsége annak, hogy esetleg kéziratként kallódik valahol. Talán a bécsi Hadtörténeti Levéltárban és/vagy a korabeli hadügyminisztérium iratai közt választ talál-nánk arra is, mit is „tett” tulajdonképpen Maurer e barátságtalan, „Kis-Ázsia Szibériájának” (Pallas VI: 414) nevezett rendkívül hideg vidéken? Mi volt a konkrét katonai/orvosi feladata és e „kikül-detése” miért tartott csak aránylag rövid ideig? Hiszen a szinte vele egy időben, 1868-ban török katonai szolgálatba lépett doktor Herczeghy Mór (1815-1884) fényes karriert futott be – többek közt az egyiptomi török hadsereg fősebésze lett – és csak súlyos sérülését követően szerelt le 1876-ban (Kapronczay 1999: 296). Persze akadt olyan kollégája is, pl. Maurer földije, az Eperjesen (Prešov) született Tarczay (Goldbecher) Kálmán (1845-1912), aki egészségét féltve, 1871 augusztusában felmondta a török féllel kötött szerződését (Kapronczay-Vida, 278).

Nem tudjuk tehát, mikor és miért fejeződött be Maurer törökországi működése. Nekrológja is meglehetősen pontatlanul fogalmaz: „Vissza-jövet a budapesti Rókus-kórház orvosa volt két éven át. Innen kapott meghívást Kassára tör-vényszéki orvosnak”. A Kassa orvosi történetét közreadó Molnár Béla így ír Maurerről: „Maurer Arthur, Abaúj megye tiszteletbeli tiszti főor-vosa, kassai járásorvos, a Felsőmagyarországi Múzeum-Egylet választmányi tagja, 1872-73-

ban itt volt, azután Rozsnyóra költözött” (Molnár 1944: 166). Harminc éves ekkor, (alkotó)ereje teljében. Élete nagyobbik részét, az 1874 és 1907 közti harminchárom évet már Rozsnyón és környékén töltötte orvosként – többek közt a gróf Andrassy családnak volt háziorsosa -, szerkesztőként, íróként. Röviddel Rozsnyón való letelepedése után, 1877 végén megalapítja a Rozsnyói Híradó című hetilapot. E lap hasábjain jelentette meg 1878-ban a most ismertetett útirajzát. Huszonhárom éven át volt a lap „szellemi vezetője” és haláláig erkölcsi támasza. Kitűnően lovagolt – lásd a Trapezunttól Erzerumig tett útját – Pest után, Rozsnyón is a korcsolyázás úttörője. Szenvédélyes vadász is volt, de nem csak löni tudott! „Lapunkban dr. Csucsomi név alatt évről-évre leírta a gróf Andrassy-féle felső-magyarországi uradalmakban lefolyt izgalmas medvevadászatokat” – olvashatjuk a „Vadász-Lap” Maurerről írt nekrológjában.

Maurer „tettekben” gazdag élete 1907. október 22-én ért véget, barátja, Schmidt János városi erdész házában, szívinfarktusban. „Nem ölte meg más – enszíve csupán” írja a „Meghalt a redactor” című versében egy egykori munkatárs.

Jó lenne, ha Rozsnyón – sírkövén kívül – más is emlékeztetne Maurer doktor tettekben gazdag életére. S úgy illene, hogy a „Magyar utazók lexikona” újabb kiadásának szerzői is „cselebbik” legyenek és akkor „jól neveltként” nem felejtik ki a kötetből Maurer Artur alakját.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Buzai P. (1989) Volt egyszer egy völgy - Pesti hétvezérek: *Élet és Tudomány* 1989, XLIV/46: 1464-1466.

Dörnyei S. (2001) *Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772-1849*. Második kötet, Budapest.

K.M. [Komoróczy M.] (1904) Maurer Artur: Borovszky Samu (szerk.): *Gömör- és Kis-Hont Vármegye*, Budapest (Reprint kiadása 2008-ban, Rimaszombatban jelent meg, a Patrióta kiadó gondozásában).

Kapronczay K. (1999) Magyar orvos a múlt századból: Herczegy (!) Mór (1815-1884): *Orvosi Hetilap* 140/6: 295-297.

Kapronczay K.–Vida T. (1974) Tarczay Kálmán Törökországból 1871-ben írt levelei: *Comm. Hist. Artis Med.* 73-74: 255-279.

Kiss L. (2014) „Tettekkel írta élete történetét” – Maurer Antal (1844-1907) Palócföld orvosai 28: *Gömörország* 4. Szám (tél): 34-36.

Lutterer, I. et al. (1976) *Puvod zemepisnych jmen. Mladá fronta*, Praha.

[Mauerer A.] (1878) Utazási napló Konstantinápolyból Erzerumba: *Rozsnyói Híradó*, 1878. jan.27., febr. 3., febr. 10, febr. 17, febr. 24, márc. 3.

Molnár B. (1944) *Kassa orvosi története*, Kassa

Nagy M. M. (2001) *Magyar hadiutazók*. Arcok és képek a magyar katonai utazások történetéből, Budapest.

R. (1907) Maurer Artur dr.: *Rozsnyói Híradó* XXX/43., címloldal

Süle, Peter ml. (2005) *Encyklopédia miest a obcí Slovenska*, Vydavateľstvo PS-LINE, spol. s r.o., Lučenec

Szombathy V. (1967) *A félhold vándora*, Budapest.

Tököly G. (1999) *Ki kicsoda Rozsnyón*, Somorja

Vámbéry Á. (1876) Abdul Hamid, az új szultán: *Vasárnapi Újság* XXII/37.

Vámbéry Á. (2005) *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*, Dunaszerdahely.

Vásáry I. (2005): Utószó: Vámbéry Á. *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*, Dunaszerdahely, 345-351.

Tasnádi Edit

Nâzım Hikmet Magyarországon

A múlt századdal – amelyet *A huszadik század* című versében szánni valónak és szégyenletesnek, ugyanakkor nagynak és nemesnek nevezett – szinte egyidős volt. Élete összefonódott Európa népeinek hányatott huszadik századi történelmével. Olyan országban született, ahol akkoriban még nem volt pontos anyakönyvezés, és nem vezették még be a családnév használatát sem. A költő maga is bizonytalan volt születési évét illetően; a lexikonok 1901 és 1902 között ingadoznak. Előkelő, gazdag családja kívánságára a haditengerészeti akadémia növendéke lett, de igazságot kereső nyugtalan szelleme hamarosan kiszakította a kiváltságos osztály köreiből.

Részt vett az I. világháborút követő Sevres-i béke által elcsatolásra ítélt török területekért folytatott küzdelmekben. Erről így ír: " ...Az Antant elfoglalta Isztambult. Antantellenes és az anatóliai felszabadító háborút támogató verseket írtam. Nyelvezetem tisztult, elsajátítottam a szótagszámláló verselést és a rímkezelést. Anatóliába mentem. A nép – sovány lovaival, Noé-korabeli fegyvereivel, éhségével és tetveivel – harcolt a görög hadsereg ellen. Felfedeztem a népet és a nép harcát. Csodáltam, féltem, szerettem, el voltam ragadtatva, és éreztem, hogy mindezeket egészen másképp kellene megírni, de nem sikerült. Még nagyobb megrendülésre volt szükségem..." (Babaef 1979: 225).

Az újabb élményt a Szovjetunió jelenti számára: „... Amikor Boluból Trabzonba mentem, hogy onnan Szovjet-Oroszországba utazzam tovább, az volt a fő törekvésem, hogy a tartalmat, amelyet magam forradalminak ítéltam, általános szimbólumokkal adjam vissza. Már nem emlékszem pontosan hol, láttam egy verset – gondolom, Majakovszkij írhatta – amelynek hosszú-rövid sorai felkeltették az érdeklődésemet. Batumból Moszkva felé tartva éhség sújtotta vidékeken utaztunk át. Megrendített, amit láttam. Moszkvában egy verset kezdtem írni az éhségről, szótagszámláló verseléssel, különböző szótagszámú kombinációval, de sehogy sem voltam megelégedve, s akkor felmerült bennem a Batumban

látott vers formája. Nem volt azonos az általam jól ismert francia szabadverssel, valami vadonat-új dolog volt, mintha a költő hullámokban gondolkodott volna. ... Ekkor írt verseimet pódiumi előadásra, szavalókórusoknak szántam.

Törökországba visszatérve nem szólhattam pódiumról a munkásokhoz, de a verseket, annak kockázatával, hogy börtönbe kerül az ember, meg lehetett jelentetni. Ez a helyzet szabta meg a tartalom és a forma további alakulását. Néhány versben és a satírákban alkalmaztam ugyan hatásos rímeket és meglepő képeket, verseimben azonban a lírai elem – nem a szerelem motívumát értve itt ezen – egyre nagyobb teret hódított; a rímek bársonyosabbak lettek, a hang lágyabbra váltott: mintha a költő halkán, szűk baráti körben beszélgetne. ...” (Babaef 1979: 226-227).

Nehéz sors jutott osztályrészül: összesen egy emberéletnyi börtönbüntetést szabtak ki rá, és ebből tizenhárom esztendő le is töltött. Költészetében új fejezetet, elszántsággal és fájdalommal nemesedett szépséget jelentettek a börtönversek. A természeti képek változása, az évszakok fordulása jelzi a börtönben az időt, de változatlan bennük a szabadság utáni vágy, s ha olykor-olykor elfogja is a reménytelenség, a remény hangja felülkerekedik újra.

Miután a 49 esztendő költő súlyos szívbeteget éhségstrájkba kezd, a világméretű tiltakozás megnyitja börtöne ajtaját, ekkor azonban

a számára biztos halált jelentő sorkatonai behívó fenyegeti, ezért emigrálni kényszerül. Hazájától, fiától, feleségétől távol kell élnie, s ami költő számára különösen nehéz, versei hazájában, anyanyelvén nem jelenhetnek meg. Így hát bármerre jár is, elmaradhatatlan kísérője lesz a vágy szülőföldje és szerettei után.

A fokozódó politikai nyomás, a börtönévek, majd az utolsó évek megváltozott körülményeinek hatására változik a hangja: egy hol szelíden, hol indulatosan bölcs barát a meghitt beszélgetések szavával szól az olvasóhoz. (Nomen est omen – nevében a Názim szó költészetet jelent, ezt költő nagyapja után kapta; magas állású hivatalnok édesapja neve volt Hikmet, ennek jelentése: bölcsesség.) Ő honosította meg az egyszerű emberek nyelvét a török költészetben, s ez nem kis szó egy olyan irodalom esetében, amely az arab és perzsa nyelvi és formai elemek eluralkodása révén teljesen elszakadt a köznyelvtől – és ezáltal a néptől is.

Utolsó éveinek lírája a honvágy elemi erejű érzésének, a kései szerelem örömeinek és kínjainak, az öregség és betegség fel-felbukkanó panaszainak és az ezekben az években tett utazásainak élményeivel nyer új színeket. 1963. június 3-án hontalanként halt meg Moszkvában, a hruscsovi Szovjetunióban.

Hazaárulónak nyilvánították, versei hazájában nem jelenhettek meg. 37 évvel később

Süleyman Demirel, akkori köztársasági elnök az EBESZ isztambuli csúcsértekezletén idézett egyik verséből. A külföldi delegátusok valószínűleg nem találtak ebben semmi rendkívülit, a hazai közvélemény számára azonban fontos üzenet volt ez: a költő végre hivatalosan is megelhelhette hazáját, s a születése 100. évfordulójára meghirdetett Nâzım Hikmet évben végre rehabilitálták. Reménykedjünk, hogy a huszonegyedik században megvalósulhat az emberi szabadságról szőtt álma: *„élni, mint a fa, egyedül és szabadon, és testvériesen, mint a vadon...”*.

A centenárium év alkalmából hirtelen bőségben megjelenő könyvek között egy számunkra különösen érdekes mű is található. Sunahan Develioğlu, Magyarország és Nâzım Hikmet rajongója, aki korábban József Attilával ismertette meg a török olvasókat, ezúttal a török költő magyarországi nyomába eredt. Nâzım Hikmet ugyanis Moszkvában telepedett le, de közben a békemozgalom utazó nagyköveteként járta a világot, s így hazánkban többször is megfordult. A vasfüggönnyel elzárt országokban élők érzik igazán, miért váltak akkoriban a legtöbbet idézettek az alábbi sorok:

„...Eljön majd a nap, tudom
úgy fogunk egymáshoz vendégségbe járni,
mint egyik kertből a másikba, nyílt úton.”
(Somlyó György fordítása)

A *Magyar föld* című versének záró sorai ezek, s ezzel a verscímmel alkotott szellemes címet Sunahan Develioğlu a kötet számára: Nâzım'ın „Macar Toprağı”, azaz Nâzım „Magyar föld”-je. A szerző a törökországi források aprólékos kutatásába fogott, jómagam pedig az ötvenes évek első felének magyar sajtóját tekintettem át, hiszen a költő látogatásainak kapcsán számtalan cikk, tudósítás, interjú és fénykép jelent meg a mindig szívesen látott vendégről. Kialakult azoknak a listája, aki találkoztak vele, és akik a barátai lehettek, tehát azokat kellett felkutatnunk, akik negyvenöt-ötven év után még közöttünk éltek. Felkerestük a fél évszázaddal ezelőtt vele riportot készítő újságíró Illés Sándort, Réti Ervint és Simon Gy. Ferencet, valamint Hazai György professzort és Dr. Kúnos Istvánnét, orvosának özvegyét, Kúnos Ignác menyét. És nem utolsó sorban Somlyó Györgyöt, sok-sok Nâzım Hikmet vers tolmácsolóját, akitől hallhattuk, hogyan dolgozott együtt a két franciául kiválóan beszélő költő órákon és napokon át a fordításokon az Andrássy úton, a Külügyminisztérium vendégházában, ahol Nâzım többször is megszállt. (Ez ma az Andrássy hotel, bejárata mellé a Magyar–Török Baráti Társaság és a rodostói (tekirdaği) baráti társaság nevében emléktáblát állítottunk.)

Minthogy a költőt olykor újságírók hada követte, a lapok híradásai helyenként naplószerű

pontossággal segítik feltérképezni látogatásait. A fényképezőgéppel és mikrofonnal érkező Sunahan az 1950-ben megjelentő első magyar nyelvű Nâzım Hikmet kötettől a költő utolsó látogatásának évéig lépésről lépésre követi a költő nyomát.

Az első magyar nyelvű Nâzım-kötet ugyanis a börtönében éhségstrájkba kezdő költő kiszabadításáért indított nemzetközi akcióhoz kapcsolódóan jelent meg, ezt követte hamarosan a második, a költő-barát Somlyó György fordításában, majd 1956-ban már egy terjedelmes válogatás. Tornai József fordításai, a *Nehéz a távollét* c. parányi kötetben a száműzetés nehéz kenyerén élő költőt szólaltatják meg, halálának 10. évfordulóján pedig fiatal költők adóztak tisztelettel emlékének, felidézve a 21. századi világlíra klaszszikusának költői pályaképét. Három nagy terjedelmű költeménye is helyet kapott a kötetben: egy-egy lírai útinapló kubai, illetve tanganyikai utazásáról, és a kései szerelem szépséges himnusza, a *Szalmaszőke*. Nâzım Hikmet a legtöbb magyar fordításkötettel rendelkező török költő: a fentiekén kívül napvilágot látott egy-egy magyar verskötete Pozsonyban, illetve Bukarestben is, és *Romantika* címmel életrajzi regényét, *Szerelmes felhő* címmel költői szépségű meséit, valamint több színművét is kézbe vehetjük. Három színdarabját mutatták be magyar színházban: *Az ünnep első napját* a Madách Kamara Szín-

ház 1956. márc. 20-án; a *Ferhat és Sirint Legenda a szerelemről* címmel a debreceni Csokonai Színház 1957. november 2-án és a *Damokles kardját* a Szegedi Nemzeti Színház 1960. október 1-én.

A költő szívesen jött Magyarországra, mert ahogy verseiben és nyilatkozataiban gyakran elmondta, hazája levegőjét érezte itt, ahogy a nem sokkal a halála előtt megjelenő *Vágyódás* című költeményében is vallotta:

Évek óta nem láttalak, magyar föld, testvérföldem,
hiszed vagy nem, be-betérsz álmaimba.
Mint barackpálinkád, fejbevág illata a Dunának,
Szalámidnakmés piros paprikádnak...

(*Tasnádi Edit fordítása*)

Először 1952. július 11. és 21. között járt hazánkban. A repülőtéren lelkes küldöttség, többek között Mihályfi Ernő miniszterhelyettes, Aczél Tamás Kossuth-díjas író, illetve két fordítója, Somlyó György és Kuczka Péter fogadja. Újságcikkek segítségével követhetjük napjait: jár Sztálinvárosban, Visegrádon, Miskolcon, Pécssett, Mátrafüreden és Lillafüreden, valamint a Balatonnál, Tihanyban. A Magyar Írószövetségben egy kerekasztal-beszélgetésen vesz részt. Meglátogatja a csepeli Rákosi Mátyás Műveket, és „egy magyar munkás lakását”. A börtönéből szabadult költő számára a Gellért-hegyi Szabadság-szobornál tett látogatás olyan fontos, hogy a *Magyar föld* c. versben is megemlékezik róla.

1953-ban két infarktus után május végén kap az orvosaitól engedélyt az utazásra. Júniusban a Béketanács vendégeként érkezik. Zekeriya Sertel számol be emlékirataiban arról, amit Nâzımtól hallott: igen feszültnek látta az őt fogadó Rákosit. (Akit ezután nem sokkal le is váltottak...) A magyarok számára másképpen fontos nap, 1953. november 25. után jön újra. A Szabad Népben megjelenő riportban sokféle élménye mellett arról is beszámol, hogy Bécsben a bécsi-ekkel együtt örült a 6:3-as győzelemnek.

1954-ben orvosi kezelés céljából érkezik Budapestre. A Városmajor utcai klinikán kezelőorvosa, Dr. Kúnos István neve hallatán megkérdezi, hogy rokona-e a hírneves turkológusnak. „Az apám volt” – válaszolja az orvos. Összebarátkoznak, később már Dr. Kúnos magánrendelőjébe is jár. (A könyv készítésének emlékezetes pillanatai voltak, amikor – azóta elhunyt – özvegye megmutatta nekünk az érintetlenül megőrzött rendelőt, a gépet, amellyel a költő EKG-jét készítette, valamint a szalonban egy hatalmas Kúnos Ignácot ábrázoló olajfestményt.) Nâzım elégedett a magyarországi kezeléssel és a magyar orvosságokkal, „Gyógyszereid, tőled távol is, óráról órára működtetik beteg szívem” – írja a *Vágyódás* c. versben. Dr. Littman Imre, a neves szívsebész rendelőjében látottak ihletik a *Szív a befőttes üvegben* c. vers írására.

Ezúttal a Margit-szigeti Nagyszállóban lakik, és itt fogad egy számára igen kedves gyermek-

küldöttséget. Az úttörők szovjet pioníroknak küldenek vele leveleket. A Népszava 1954. április 17-i számában látható a költő és a gyerekek mosolygós fényképe, mellette *A postás* c. vers, öröm és mérhetetlen bánat kifejezője: csak egy levelet nem tud kézbesíteni: amelyet a kis Julika „Memet, Nâzım Hikmet fia, Törökország” címmel bízott rá.

1955-ben legalább ötször járt nálunk, orvosi ellenőrzésre, másrészt a IV. Béke Világkongresszus alkalmából, de ami számára a legfontosabb: a Magyar Rádió vendégeként. A Külföldi Adások Főszerkesztőségéhez tartozó Török Szekció munkatársai között különösen jól érzi magát: barátok között, anyanyelvén szólhat velük – és a tőle örökre elszakított hazájához. Amikor megkérlik, hogy olvassa fel az egyik versét, még ő hálálkodik: „Nagyon szívesen... Annyira örülök, hogy saját népemhez szólhatok. Köszönöm, hogy ebben segítetek...!” Többször megfordul a Magyar Rádióban, illetve török barátai lakásán. Az archívum több tekercse őrzi hangját, mindeinek ellenére derűs lényét. Annál szívszorítóbb, ahogy az egyik oldott hangú, baráti beszélgetés során, a köznapi kérdésre – „Mikor jön legközelebb?” – a szinte közhelyszerű válasz váratlanul vallomásba fordul: „Szeretnék újra eljönni, persze. Pest egy kicsit Isztambul is nekem. Kicsit olyan, mintha otthon volnék... Tudják, a honvágy rettenetes dolog... Hatalmas ...”.

Riportok, beszélgetések készülnek vele, felolvassa verseit, és kedves költői, írói műveiből is szemelget. A török szekció megszűnése után a rádió archívumába került az anyag: kilenc nagy BASF tekercsen mintegy száz vers a költő előadásában (NH 1-3) és irodalmi beszélgetések (NH 4-5). Válaszolt a hallgatók kérdéseire, beszélt május elsejéről, moszkvai emlékeiről, terveiről, a Magyar Rádióban bemutatott darabjáról és más témákról (NH-6), a 20. századi Törökországról, illetve Magyarországról, a VIT-ről és a béketalálkozóról (NH 7-8). Az utolsó tekercsen egy 1952-ben Bukarestben készített beszélgetés és két újabb verse, valamint Paul Robson-dalok (az egyik Nâzim *Halott kislány* c. versének megzenésítése) kapott helyet, s végül Bulla Elma mondja el magyarul ugyanezt a Hirosimára emlékező költeményt egy másik Nâzim verssel együtt (NH-9). E mellett természetesen magyar nyelvű műsorokat is készített róla a Magyar Rádió, ezek közül hat előadást, illetve verses Nâzim Hikmet műsort, valamint tizenegy, magyar színészek által előadott és külön-külön rögzített költeményét sikerült az archívumban megtalálnom. Jómagam *Volt egy kékszemű óriás* címmel készítettem egy félórás összeállítást 90. születésnapja alkalmából. (Elhangzott 1992. január 2-án, 10.05-kor a Bartókon.)

Utolsó látogatása 1956 májusára esik. Az Írószövetség visegrádi házában száll meg, írókkal,

költőkkel találkozik, és részt vesz az Írószövetség már igen feszült ülésén is.

Yaşar Kemal számol be egy 2002-es interjúban arról, hogy 1963-ban többször beszélnek telefonon egy mindkettőjük számára örömtelinek ígérkező budapesti találkozás lehetőségéről. A világhírű író a tervezett időpont előtt pár nappal kapja a hírt barátja váratlan haláláról. Ő eljött ugyan, de „Nâzim nélkül nem volt az igazi” – zárja a visszaemlékezést.

Részletesen szól a könyv a magyarországi versek születéséről. *Macaristan Yolu Günlüğü* – *Magyarországi útinapló* címmel sorozatot tervezett, ebben a *Çocuklarımız – Gyermekeink*, a *Postacı – A postás*, a *Macar Toprağı – Magyar föld*, a *Macar Ovalarında Akşam oluyor /Akşam* – *Esteledik a magyar alföldön* (amely egyes kiadásokban csak *Este*) címmel jelent meg és az *İki Ruh Hali – Két hangulat* szerepel. Utóbb aztán még két magyar tárgyú verset írt *Kavanozdaki Yürek – Szív a befőttes üvegben* és *Hasret* /*(vagy) Özlem – Vágyódás* címmel, de Lengyelországban is eszébe jut a magyar szabadság ügye, és a *Lengyelországi levél* c. hosszabb költeményben feltűnik „egy apró, mérges öregúr a magyar seregek élén: Bem”.

Irodalomtörténeti jelentőségű érdekesség az a három magyar nyelvű Nâzim-vers, amelynek nincs meg a török nyelvű eredetije. Sunahan és a férje, Onur Toparlak a legnagyobb gondos-

sággal vetetették össze a magyarul megjelent költeményeket a török nyelvű kiadásokkal, de ez a három egyikben sem található. A hányatott életű költő életkörülményei is magyarázhatják; s talán a filológiai gondosság sem jellemezte – mindenesetre sorok, versrészletek, mint fent láttuk: verscímek gyakran szerepelnek az egyes kiadásokban kisebb nagyobb eltérésekkel. Itteni verseit talán a fordítók kezébe nyomta, aztán maga nem törődött tovább a sorsukkal. Nem tudhatjuk. De ami talán még fontosabb kérdés itt az életmű szempontjából: Nâzım-versek-e ezek? Hű nyersfordításokat készítettem róluk. Ha több nem is, dokumentumértékük biztosan van, s ha a **hogyan**ról nem adhatunk is százszázalékos képet, azt megmutatják, hogy **miről** írt.

A költő három hónapos fia nevében szóló vers, a *Nâzım fia, Mehmet beszél* a Béke és Szabadság 1952. július 20-i számában jelent meg Somlyó György fordításában, ismeretes az orosz fordítása is, de az eredeti szöveg elkallódott. Helyet kapott a *Huszedik század* c. verskötetben, mint az ugyancsak Somlyó fordította, és sehol máshol nem szereplő *Henri Martin szava*, amely egy halálra ítélt francia kommunista tengerész emlékét idézi, és a lábjegyzet szerint az 1951-es berlini VIT-en született.

A mindössze két, egymástól független rövid szakaszból álló versről, a fentebb említett *Két hangulatról* 2002-ben még meg tudtuk kérdez-

ni Eörsi Istvánt, aki elmondta, hogy 1955-ben a Magyar Rádió vendégházában látogatta meg a költőt, aki neki törökül elmondta a verset, a jelenlévő tolmácsnő pedig azonnal lefordította neki, s ő ennek a nyersfordításnak az alapján készítette a műfordítást.

MELLÉKLET

*Két magyar témájú vers, amelynek korábban
nem volt magyar fordítása*

VÁGYÓDÁS

Évek óta nem láttalak, magyar föld, testvérföl-
dem,
hiszed vagy nem, be-betérsz álmaimba.
Mint barackpálinkád, fejbevág illata a Dunának,
szalámidnak és pirospaprikádnak.

Szigetvár jelenik meg szemem előtt,
amikor kemény, férfias, ázsiai nyelved hallom
a rádióból,
a szigetvári vár, sasként száll le ottománjaink fe-
jére,
s föltűnik a nyelven selyempuhán szóló
tűzzel kardot forgató Petőfi.

Nem is tudod, hogy hiányoznak
ragyogó kék egedet verő
gyárkéményeid,
akárha matyó babákkendői, tarkahímzésű
síkjaidon a traktorok,
és nyíltságod, ahogy a jóbarátot
– akár egy lakodalmi terített asztal – fogadod.

Gyógyszereid, tőled távol is, óráról órára működ-
tetik

 beteg szívem,
de tudom, ha visszatérnék, többé elő se kellene
 venni őket.

Jó volna utcáidon sétálni, és hallgatni nevető
 arcú vicceid.

Mondják, még szebbek lettek Tokajban
 szőlőkertjeid, mérőműszereid

meg a lányok,
bár nem fér a fejembe, hogy tudtak még
 szebbek lenni világszépeid.

Hozzád hasonlítson, azt szerettem volna,
 földje Anatóliának,

hozzád hasonlítson, magyar föld, szocialista föld,
 testvérföldem.

1963. április 23.
(*Tasnádi Edit fordítása*)

SZÍV A BEFŐTTES ÜVEGBEN

Doktor Littman Imrének asztalán
Csabai Jánosné szíve –
Kicsit büszkén és szomorúan talán
Befőttes üvegben lebeg.
Rá barackszínű rózsá nevet...

A szív közében karcolásnyi seb
Csabai Jánosné szívé.
Mi hasította a sebet, doktor, e sebet,
Szike, vágy, keserű szavak?
Utána könnyet ki hullat?

Harminc éves volt, a cimkén ez áll,
Csabai Jánosné szíve.
A férj, ha él még, asszonyra vár?
A rózsakertben üldögél?
Bora sötét, akár a vér?

Az üvegben a szív mezítelen,
Csabai Jánosné szíve.
Hányszor főzött be lekvárt szelíden
Ilyen üvegbe, celofán
Feszült, s nem géz a karimán.

Lelke elillent, itt maradt
Csabai Jánosné szíve.
A doktor ajkába harap
Lehet hajszáler, szerelem,
Ahol a titok megpihen.

A mindentudó doktor asztalán
Akár csabai Jánosné szíve,
A mi szívünk is megpihen talán,
Nem rejti el a befőttes üveg,
Hasznos tanulságként lebeg.

1955. szeptember 6.
(Tasnádi Edit fordítása)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babaef, E. (1979) Nâzım Hikmet ars poeticája: *Helikon Világirodalmi Figyelő* 1-2, 223-235.
- Develioğlu, S. (2004) *Nâzım'ın „Macar Toprağı”*, İstanbul.
- Hikmet, N. (1950). *Versei*, Budapest.
- Hikmet, N. (1952). *Huszdik század*, Budapest.
- Hikmet, N. (1954). *Versek*, Bratislava.
- Hikmet, N. (1956). *Válogatott versei*, Budapest.
- Hikmet, N. (1956). *Legenda a szerelemről (Az ünnep első napja. A csodabogár)*, Budapest.
- Hikmet, N. (1958). *Volt-e hát Iván Ivanovics?* Budapest.
- Hikmet, N. (1963). *Nehéz a távollét*, Budapest.
- Hikmet, N. (1964). *Romantika*, Budapest.
- Hikmet, N. (1965). *Legszebb versei*, Bukarest.
- Hikmet, N. (1973). *Én, egy ember*. Budapest.
- Hikmet, N. (1980). *Szerelmes felhő*, Budapest.
- Kabacalı, A. (2002) İnsanın bitmez tükenmez öyküsü: *Cumhuriyet Kitap* 641, 12.

Darkó Jenő

Szkiták a „*Philippusi történetek*”-ben (JUSTINUS PROBLÉMÁK I.)

EPITOMATOR M. JUNIANUS JUSTINUS

A név egyedül a Laurentianus 66, 21 (egykor Casianus) kódexben (C) fordul elő genitivus alakban. Nyilvánvalóan a nomen gentile *Iunianius*-nak hangzott (miként normális esetben annak is kell hangzania). Csak a későbbi szerzők használják a *Iustinus* nevet. Kivonatolója *Pompeius Trogus* művének. Személyéről semmi közelebit nem tudunk. A névvel nomen gentile-ként

nagyon ritkán találkozunk. Előfordul egy sor feliraton (CIL 13, 3694, 3695, 6667, 7638, 8807; Dessau 7065; Kroll 1952: 956; Schanz-Hosius 1935: 325). A feliratok közül egyetlen esetben lehetséges a *lunianaus* olvasat. Ezzel szemben cognomenként a *lunianus* (gyakrabban *lunius*, *lunianus*) és a *lustinus* gyakori volt. – Egy bizonyos ti. Iulius lustus lunianus-t, aki egykor Ankyrában működött, csak nagy nehézségek árán lehet írónkkal azonosítani (Arch.-epigr. Mitt. IX 117). Egy időben, amikor az ún. *africitas* elterjedt, természetesen afrikaiként bélyegezték meg. (Kroll 1952: 956; Schantz-Hosius, 1935: 326; Steele a.a.O. 24.) Egyébként az azonosságot lehetetlen-ségnek tartják (Schantz-Hosius 1935: 325).

Az epitomator a műben szinte mindvégig háttérben marad. A Praefatióban és a Mithridatés szájába adott beszédhez fűzött megjegyzés (XXXVIII 3, 11) alkalmával szólal meg. Egy helyen kifejezetten arról ír, hogy művét nem annyira a megismerés, mint inkább kijavítás céljából küldi meg egy közelebbről nem ismert személyiségnek (Gutschmid feltevését a szakirodalom elutasítja, miszerint az ismeretlen egy bizonyos *Magius* volna. (Praefatio §. 5: *ad te ... Magi*; Kroll 1952: 956). Justinusról semmi mást nem tudunk azon kívül, amit a Praefatióban elmond magáról (Praef. §§. 4-6). Rómában tartózkodik, amikor kivonatolja Trogus negyvennégy könyvből álló művét. Sorai tükrözik művéről és saját tevékenységéről alkotott véleményét. Egyúttal

reményét fejezi ki, hogy „amikor már az ócsárlók irigysége szertefoszlik – meglesz számomra szorgalmam tanúbizonyosága” (Praef. §. 6). Első forrásunk, amely megemlékezik szerzőnkéről Szent Jeromos (*Hieronymus*) kommentárja: „*praecipue nostri Livii et Pompei Trogi atque Justinii*” (Dan. prol. 25, 494 Migne; Schantz-Hosius 1935: 325, 5. jegyzet). Jeromos (V. 6221 V) az ajánlott olvasmányok között említi. Augustinus is használja alkalomadtán. (Civ. dei 4, 6: „*Justinus, qui graecam vel potius perregrinam Trogum Pompeium secutus non latine tantum ... verum etiam breviter scripsit historiam*” – Kroll 1952: 958; Schantz-Hosius 1935: 326). Orosius több alkalommal hivatkozik rá (1, 8: „*Pompeius historicus eiusque breviator Justinus*” – 1, 10: „*Pompeius sive Justinus*” – Kroll 1952: 958; Schantz-Hosius 1935: 326), továbbá Cassiodorus és Isidorus (Kroll 1952: 958), valamint hivatkozik rá Jordanes (Get. 48, 61. ed. Th. Mommsen 66, 17; 71, 6) is.

Justinusnak sem származásáról, sem pedig tevékenységének az időpontjáról nem tudunk semmi közelebbit (Kroll 1952: 957). Egyesek az Antoninusok korára teszik működését (Rühl 1871: 36). B. G. Niebhur és C. Lachmann (Kl. Schr. 2, 193) a Kr. u. 3. századra helyezi Justinus működését. Norden (Kunstprosa p. 300, Anm. 3) feltételezi, hogy a kivonat még a 3. század előtt készült (Schantz-Hosius 1935: 326).

Személyiségére és felfogására csak a műben elrejtett néhány utalásból, megjegyzésből kö-

vetkeztethetünk (Praef. 4-6; XXXVIII 3, 11). Más szóval a szerény szerző az általa kivonatolt mű nagyra becsült alkotójának árnyékába burkolózik, akit odaadóan tisztel és követ. Pompeius Trogust egyenesen a „*régi ékesszólás mesterének*” (Praef. § 1: „*vir priscae eloquentiae*”) mondja. Éppenséggel arról beszél, hogy Trogus „...*latin nyelven foglalta össze a görögök és az egész világ történetét ... gyönyörködött a műnek a többitől eltérő, újszerű voltában: hogy ha a mi történelmünk olvasható görögül, a görögöké is olvasható legyen a mi nyelvünkön*”. (Praef. § 1) – Más helyen említi, hogy Trogus elbeszéli „*a parthusok, a Kelet és csaknem az egész földkerekség történetét ... Röviden érinti ... a Római Birodalom kezdeteit ...*” (XLIII 1, 1) Végül beszámol Trogus származásáról: „*ősei a vocontiusok népéből származnak ... nagyatyja ... a Sertorius-féle háborúban (Kr. e. 76-72) nyert római polgárjogot Cn. Pompeiustól*”. Atyai nagybátyja a Mithridatés elleni háborúban (66-62) ugyancsak Pompeius alatt egy lovascsapat parancsnoka volt, atyja C. Caesar alatt katonászkodott, titkári, követi és pecsétőri teendőket látott el, ugyanis „*ő viselt gondot a pecsétre is*” (XLIII 5, 11-12; vö. Borzsák 423)

Justinus saját magáról csakis Trogus visszefényében beszél. Rómában tartózkodása során kivonatolta Trogus negyvennégy könyvből álló művét. A műből mindazt kivonatolta, „*ami a megismerésre leginkább tarthat igényt*”. S itt fejti ki írói gyakorlatának elveit: „*mellőztem azt,*

ami a megismerés gyönyörét tekintve nem élvezetes, példaadás szempontjából pedig nem szükséges" (Praef. §. 4; vö. Bollók 1992: 339. Felhívja a figyelmet, hogy itt egy ókori közhellyel állunk szemben. Legismertebb megfogalmazása Horatius Ars poeticájában található: Levelek 2,3,333). Majd így folytatja: „*Így mintegy kis virágcsokrot állítottam össze, hogy azoknak, akik görögül már ismerik, legyen mivel emlékezetüket felfrissíteniük, akik pedig nem ismerik, tanulják meg ebből*" (Praef. §. 4; Klotz 1952: 2304). A Bevezető utolsó soraiban előttünk ismeretlen barátjához fordul, akihez munkáját „*nem annyira megismerése, mint inkább kijavítása végett*" küldi meg. Biztosítja barátját, hogy neki jelenleg elég az ő ítélete (Praef. §. 6).

A prologusokból nyilvánvalóan kiderül, hogy Justinus Trogus művéből a földrajzi és néprajzi leírások java részét eltávolította, egyúttal nem is törekedett a tartalmi hűség megőrzésére, nagyobb részletek és a száraz adatok mellőzése ellenére szívesen elidőzött a beszédes történeteknél. Történetesen így rövidítette le a méd királyok történetét, ugyanakkor a fiatal Kyros történetét részletesen elbeszéli. (I 4, 1 ff) Általában az egyes könyvek átdolgozása nem egyformán ment végbe: az O. Seel féle kiadás szerint a legnagyobb kivonat 675 sor, a legrövidebb 31 sor (Klotz 1952: 2304).

Justinus a tulajdonnevek átírásában különösen megbízhatatlan. A Szicíliába küldött athé-

ni hadvezért egyszer helyesen *Eurymedon*-nak nevezi (IV 4, 11), más helyen viszont *Eurylochus* néven említi (IV 5, 7). Ugyanakkor *Derclydes*-t (Prol. 6) tévesen *Herclydes*-nek nevezi (VI 1, 2). Egy helyen (XI 2, 7) a thébaiak helyett spártaiakat (*lacedaemonii*), másutt (XI 14, 4) *Cydnus* helyett *Lydnus*-t említ. Némely esetben a tévedés a Justinus hagyományban mutatkozik meg: *Marpesia*/*Martessa* (**D**: II 4, 12) helyett: *Martesia* (Oros., Jord.); *Mycale* (**πμ**: II 14, 7) helyett: *icale* (**D**); ezen a helyen a többi kéziratban *Moesiae* olvasható, ami a MOECALE romlott formája. *Theodotus* (**τ**) helyett: *Diodotus*

(**πC**: XLI 4, Prologus libri XLI); *Elymaei* (**γ**) helyett *Didimaei* (**πμ**: XXXII 2, 1); *Armenius* (**πμ**: XLII 2, 10; 3, 8) helyett *Armenus* (**C**); *Araxes* helyett *Oaxes* (**ID**: I 8, 2). Annak a valószínűségét nem lehet cáfolni, hogy ezek a hibák szinte minden kéziratban megtalálhatók egyetlen (**γ**) kivétellel, amelyet utólag egy másik kézirat alapján javítottak (Klotz 1952: 2304).

A SZKÍTÁK

„A scythákat mindig is a legrégebbi népnek tartották, bár a scythák és az egyiptomiak között hosszú időn át folyt a vetélkedés eredetük régisége felől” (*Iust.* II 1, 5, p. 22). A szkítákkal szemben Egyiptom magának vindikálta az elsőbbség jo-

gát, mivel „mindig mérsékelt éghajlatú volt, úgy-hogy sem a téli hidegek, sem a nyári nap hősege nem gyötörte lakosait, talaja pedig olyan termékeny, hogy az emberi használatra való táplálékban egyetlen föld sem volt gazdagabb. Joggal úgy tűnhet tehát, hogy az embereknek itt kellett először világra jönniük, ahol a legkönnyebben felnevelődtek” (Iust. II 1, 8-9, 22-23). A szkíták azonban úgy gondolták, hogy a mérsékelt éghajlat nem érv a régiség mellett. Ugyanis „amennyivel a scythák éghajlata zordabb, mint az egyiptomiaké, annyi-val ellenállóbb a testük és a jellemük is” (Iust. II 1, 13, 23). Egyiptom és az egész Kelet a legkésőbb lett mérsékelt éghajlatú (Iust. II 1, 16, 23). Mivel egykor minden szárazföldet elárasztott a tenger, a legalacsonyabban fekvő vidékek maradtak a legtovább a tenger vize alatt. A magasabban fekvő vidékek azonban hamarabb váltak a szárazföld részévé, „annál korábban kezdtek hozzá az élőlények létrehozásához. Scythia mármost magasabb fekvésű minden szárazföldnél ...” (Iust. II. 1, 18-19, 23). Végül is a szkíták elsőbbsége mellett szóló érvek meggyőzték az egyiptomiaikat, „és régebbi népnek mindig a scythákat tekintették” (Iust. II 1, 21, 24).

Úgy tűnik, hogy kezdetben Trogus és nyomában Justinus egyaránt a legrégebbi nép, a szkíták történetét kívánta megrajzolni. A semmitmondó szavak mögött a szkíták eredete, történetük kezdete az emlékezet homályos és zavaros ködébe vész. Mégis a szerzők számára a szkíták tör-

ténete nem más, mint nagyszerű tettekről szóló beszámoló (*Iust. II 1, 1*) Történetüknél eredetük sem volt kevésbé híres (*Iust. II 1, 2*). Vitézségük folytán a mindkét nembeli szkíták híressé váltak. Ugyanis a szkíta férfiak *„alapították a parthusok birodalmát és Bactriát, asszonyaik pedig az amazonok országát, úgyhogy valóban, ha szemügyre vesszük a férfiak és az asszonyok véghezvitt tetteit, bizonytalanná válik, melyik volt náluk a két nem közül a híresebb”* (*Iust. II 1, 3-4; II 3, 6; XLI 1, 1, 22, 25, 291*).

Így kerül a mű II. fejezetének élére Szkítia leírása. Tudjuk, Szkítia összes folyója a Maiótisba ömlik (*Iustinus II 1,19; Horváth 1992: 23*). Szkítia leírása így kezdődik: *„Scythia pedig kelet felé terül el, és egyik oldalról a Fekete-tenger, a másik oldalról a Rhiphaeus-hegyek, hátulról Ázsia és a Phasis folyó zárja körül. Hosszanti irányban és szélességében nagy kiterjedésű. Lakosai számára egymás között nincsenek határok. Ugyanis sem földet nem művelnek, sem házuk vagy hajlékuk, vagy lakhelyük nincsen, mivel állandóan nyájaikat meg barmaikat legeltetik, és a lakatlan pusztaságokban kóborolnak. Feleségeiket és gyermekeiket magukkal szállítják szekereken, amelyeket a záporok és a hideg miatt bőrökkel fedve házakként használnak”* (*Iust. II 2,1-4, 24*). A szkíták *„barmaikat és nyájait fedél és védelem nélkül tartják, ... Az aranyat és az ezüstöt annyira megvetik, amennyire a többi halandók vágyódnak utána. Tejfel és mézzel táp-*

lálkoznak. A gyapjúruha használata számukra ismeretlen, bár állandó hideg gyötri őket, ehelyett vadállatok bőrét és menyétbőröket használnak. Ez a mértékletes életmód adja meg nekik az erkölcsi igazságérzetet..." (Iust. II 2, 6-10, 24). Szkítia kemény éghajlata, a föld terméketlensége élelmet is alig nyújt számukra, nem gazdagítja őket vagyonnal, így kincseik sincsenek. Egyébként is a szkítákat nem vagyonuk, hanem vitézi tulajdonságaik és testi edzettségük alapján szokták számba venni (Iust. IX 2,7-10, 92-93). Legyőzhetetlenek. Ázsia urai. Legyőzték Dareust, Cyrust és Nagy Sándor Zophyron nevű vezérét (Iust. II 3,1-4, 25).

Trogus előadása szerint Szkíthiában Tanaus volt az első király. (Iust. I 1, 6, 9; *Jordanis Getica* 66:8,9; 67:4: *Tanausis rex Gothorum*) Hérodotosnál viszont a szkíták első királya Targitaos volt (*Herod.* IV 5-7), aki a szkíták állítása szerint Dareios szkíta hadjárata (Kr.e. 514) előtt ezer esztendővel uralkodott a szkíták felett (*Herod.* IV 7; Christensen 1933: 243). Ninus (az asszírok mítikus királyaként Hérodotosnál is szerepel: I, 7 – lásd még *Jordanis Romana* 1:15; 4:7,15,22,26,27,29) ugyanakkor arról volt nevezetes, hogy ő vetett véget a szkítáknak Ázsia felett ezeröttszáz évig gyakorolt uralmának (Iust. II 3, 18; Iust. II 3, 17: Ázsia ezeröttszáz évig a szkíták adófizetője volt.). – Egykor azonban a szkíták elhagyták otthonukat és feleségeiket, Ázsia

megzabolázása miatt tizenöt évig távol maradtak (*Iust.* II 3,16). Csak feleségeik fenyegetésére tértek haza, „*mivel azok követek útján hírül adták nekik, hogy ha nem térnek haza, utódok nemzéséről a szomszéd népekkel fognak gondoskodni, mert nem tűrhetik, hogy a scythák népe az asszonyok miatt haljon ki az utókor számára*” (Horváth 1992: 26). Azt is megtudjuk Trogustól, hogy „*a scythák ellen először Vezosis egyiptomi király indított háborút*” (*Iust.* II 3, 8, 25). Válaszul a szkíták megtámadták Egyiptomot, de szándékukat nem tudták megvalósítani, ugyanis Egyiptomtól „*a mocsarak tartották távol*” őket. Amikor innen visszatértek, „*meghódították és adófizetőjükké tették Ázsiát*” (*Iust.* II 3, 15, 26). A szkítáknak – feltehetően – több ázsiai hadjáratuk lehetett. Trogus egy helyen (II 5,1 sqq.) ugyanis arról tudósít, hogy a harmadik ázsiai expedíciójuk alkalmával nyolc esztendeig voltak távol feleségeiktől és gyermekeiktől, amikor pedig hazatértek, otthon rabszolgháború fogadta őket (*Iust.* II 5, 1, 29). Miután a hazatérő szkíták megtalálták a megfelelő bánásmódot fellázadt szolgálkaikkal szemben, győzelmesen hazatértek. Asszonyaik közül azok, akik összeadták magukat a szolgálkaikkal, önkezükkel vetettek véget életüknek (*Iust.* II 5, 2-8, 29). Ezután béke honolt a scytháknál egészen lanthyrus király idejéig (*Iust.* II 5, 8, 30. – vö. *Jordanis Getica* 72, 1: *Antyrus*).

Hérodotos művének egyik helyén (I 15) a szkíták megjelenését Gygés (megh. 652. – vö. Götz 1933: 194) fia, Ardys (Kr. e. 652-603) uralkodásának idejére teszi, amikor is a szkíták kiszorították egykori lakóhelyükről a kimmereket, ugyanakkor benyomulva Ázsiába, elfoglalták Sardist (vö. Lafforgue 1969: 380). Másutt (I 73) pedig Alyattés (ca. Kr. e. 610-561; Lafforgue 1969: 406) nevéhez kapcsolja a szkítáknak az ókori civilizációval történt első érintkezését. Hérodotos a következőképpen adja elő a történetet: *„Egyszer a nomád szküthák egy csoportja fellázadt, és átvonult a médek birodalmába. Küaxarész, Phraortész fia, Déiokész unokája, aki ez időben a médek királya volt, először mint oltalmat kereső menekülteket, jóindulattal fogadta a szküthákat”*. Hérodotos tudósítása Dejokésről meglehetősen bizonytalan, mondhatni mitikus, jóllehet a Sargon-féle feliraton szerepel egy bizonyos *„Dejokés háza”* (Bit-Dajakku). A médek első nagy uralkodója Kyaxares (megh. Kr. e. 585) volt, aki egyben a méd dinasztia alapítója is. Utóda Astyagés Alyattésszel vívott háborújában a lydek és médek között a Halys folyót jelölték meg (Kr. e. 582) a két birodalom határfolyójaként (Chrisensen 1933: 234; Götz 1933: 194; Lafforgue 1969: 398).

A szkíta név egy iráni **Skuča* alakból származik (vö. Marquart Unters. II 112). Az asszíroknál is előfordul *‘Ašguzaai’* alakban (Christensen

1933: 240, Anm. 2). A görögök ezzel a névvel mindazokat az észak iráni népeket illették, akik jöllehet csak részben voltak indogermánok. Amennyiben elfogadjuk, hogy a szkíták Keletről, Belső-Ázsiából érkeztek Közép-Ázsiába, majd onnan a Dont is átlépve (Kr. e. 8. század táján – Christensen 1933: 240), Kelet-Európába, úgy számolnunk kell azzal, hogy már az első évezred elején megjelentek a Volga-vidéken (Grimal. 1966: 288). A szkítáknak Közép-Ázsiából történt kivándorlását az isszedonok Nyugat-Kansuban történt honfoglalása váltotta ki. Feltehetően az isszedonok Hérodotosnál is szereplő vándorlásának kiindulópontja a kínai Kan-su tartományhoz kapcsolható (Kr. e. 770 táján! – Haussig 1983: 29). Az események Kínában a Chou dinasztia bukásához vezettek. A szkíták vándorlása és a kínai események időbeli összefüggésére utaló jelekhez nyugati értesülések is hozzájárulnak. Az Odüsszeia említést tesz a kimmerek szálláshelyéről, amelyet a halottak birodalmának bejáratával azonosnak tart. Hérodotos még ismerte ezt a hagyományt! A halottak birodalmának bejáratát ugyanis a görögök az általuk *Tanaisnak* nevezett Don torkolatvidékét övező mocsarakkal azonosították. Az pedig nem volt más, mint a „*kimmériai Bosporos*” néven emlegetett Kercsi tengerszoros (*Herod. IV 28, 100*), ahonnan később a szkíták a kimmereket elűzték (Haussig 1983: 29-30).

A kimmereket Kr. e. 715-ben, először az asszír évkönyvek említik 'Gimirri' néven (Haussig 1983: 8 és 30). Feltehetően az asszíroknak volt már korábban tudomásuk a Közép-Ázsiában tartózkodó kimmerekről. III. Salmanassar (858-824) adójegyzékén már szerepelnek a közép ázsiai tevék. A kimmerek közép-ázsiai jelenlétéről az asszír kereskedők értesülései tudósítottak (Haussig 1983: 8).

A kimmereket a nomád szkíták szorították ki lakóhelyükről (*Herod.* I 15). A szkíták azután törtek be (Kis-)Ázsiába, hogy Európából kiverték a kimmer népet. Így jutottak el a médek földjére (*Herod.* I 103). Egyúttal véget vetettek a médek uralmának (*Herod.* IV 1). Hérodotos a szkíták eredetéről két története is feljegyzett. Az egyik (IV 11) előadás szerint: „Az Ázsiában lakó nomád szküthák háborúba keveredtek a masszagétákkal, ennek folytán kénytelenek voltak átkelni az Araxész folyón és a kimmerek földjére vonulni. A hagyomány szerint ugyanis az a föld, amelyen most a szküthák laknak, egykor a kimmereké volt”. A másik változat (IV 13) viszont a következőképpen hangzik: „Az arimaszposzok elűzték földjükről az isszédonokat, az isszédonok a szküthákat, s a szküthák olyan erőszakosan támadtak rá a déli tengernél lakó kimmerekre, hogy azok is kénytelenek voltak elhagyni országukat.” Ezzel kapcsolatban Hérodotos megjegyzi: „Ariszteasz állításai tehát nem egyeznek

azzal, amit a szküthák mondanak országukról". Mivel itt egy másik hagyományról van szó. – Végül is a kimmerek nem tudtak megtelepedni új hazájukban. Alyattés (ca. 610-560) volt az, aki a kimmer törzset kiűzte Ázsiából (*Herod.* I 16). Dareios pedig azért indított háborút a szkíták ellen, mert a kimmerek üldözése közben betörték médek területre (VII 20).

A szkíta/kimmer népvándorlás pusztításainak hatása alatt, majd egy emberöltővel később Ezékiel próféta írt jövődőlésében az emberiséget fenyegető északi népekről, Góg és Magóg népeiről (Haussig 1983: 31). Amikor Ezékiel az emberiség fenyegetettségéről beszélt, a kimmereket a lydek már legyőzték, a szkíta veszedelmet pedig a médek szüntették meg. Ezek a történeti események a görögök és az asszírok előtt igen jól ismertek voltak. Ugyan az események hamar feledésbe merültek, a népek közös emlékezetében mégis fennmaradt Góg és Magóg mítosza (Haussig 1983: 9).

A médektől elszenvedett vereség (Kr. e. 585) után a szkíták visszatértek európai hazájukba, miként azt a régészeti leletek ékesen bizonyítják. Csak északkelet Arméniában maradt fenn egy kis szkíta territorium, Sakaséné néven, amely egészen az acháimenidák koráig fennmaradt (Haussig 1983: 31; vö. Strabo XI 8, 4 C 511). Sakaséné határos Albaniával és a Kyros folyóval (Strabo XI 14, 4 C 528).

A perzsa Kyros miután meghódította Ázsiát, és az egész Keletet hatalma alá hajtotta, a szkíták ellen indított háborút (Kr. e. 529-ben – *Iust.* I 8, 1, 17; Bollók 1992: 340). A szkíták királynőjükkal, Tamyrisszel az élen törbe csalták Kyrost, miután a perzsák megölték Tamyris fiát. A hegyek között a szkíták háromszázezer perzsa harcost öltek meg. A hatalmas vereségnek még hírmondója sem maradt. Tamyris Kyros levágott fejét emberi vérral telt bőrtömlőbe dobatta, „*így szidalmazván kegyetlenségét: 'lakjál jól vérral, amire szomjúhoztál', szolt, 'amivel sohasem tudtál betelni'*” (*Iust.* I 8, 9-13, 17-18). Kyrost egész hadseregével együtt lemészárolták (*Iust.* II 3, 3, 25; *Iust.* XXXVII 3, 2, 268). Kyros harminc évig uralkodott (*Iust.* I, 8, 14, 17-18). – Kyros haláláról beszámol *Josephus Flavius* is (Antiquitates XI 2,1; vö. Haussig 1983: 21; Kornemann 1948: 21).

A szkíták legyőzhetetlennek bizonyultak egészen VI. (Nagy, pontusi király) Mithridatésig. Miként Justinusnál (XXXVIII 7, 3) olvassuk: „*Scythiát öelötte olyan királyok, mint Dareus és Fülöp, nem-hogy meghódítani nem tudták, de épp hogy csak bemerészkedtek a földjére, és csak nehezen tudtak elmenekülni onnan, ahonnan neki haderejének nagy része származik – a rómaiak ellenében*” (Horváth 1992: 277). Justinus előadása szerint Dareus azért indított háborút a szkíták ellen, mert nem kapta meg háremébe feleségül lanthyrus király leányát (*Iust.* II 5, 9, 30) Hérodotos viszont

úgy tudja, hogy Dareus azért indított háborút a szkíták ellen, mivel „korábban egyszer betörték Médiába, legyőzték az ellenük vonult sereget, és elkövették velük szemben az első jogtalanságot” (Herod. I 1). A szkíták azonban Dareust „csúfosan megfutamítva kiűzték Scythiából” (Iust. II 3, 2, 25; Iustinus VII 3, 1, 81; Bollók 1992: 347: ott évszámként 513 szerepel!) .

Darius az egybehangzó vélemények szerint Kr. e. 519-ben lépte át a Duna vonalát, amikor megkezdte a szkíták ellen viselt háborúját (Lehmann-Haupt 1914: 25; Haussig 1983: 32). Első pillanatra nehéz felmérni a vállalkozás értelmét. Úgy tűnik, hogy a hadjárat a perzsa birodalom északi határának biztosítását szolgálta volna, mivel az Aral-tó és a Káspai-tenger között korábban megjelenő szkíták a perzsa birodalom északkeleti határvidékét fenyegették első sorban. Darius meghiusult terve volt a Dunán átkelni, Nyugatról támadni a szkítákra, az egykori Dél-orosz síkság területét meghódítani és a Kaukázus hágóin át térni vissza Perzsiába. A szkíta hadjárat mégsem bizonyult teljesen hiábavalónak. A hadjárat eredményeként azonban csak Thrákiát és az ottani görög városokat sikerült perzsa fennhatóság alá vonnia, amit Darius perzsa tartománnyá tett (Lehmann-Haupt 1914: 25; Bengtson 1965a: 31). – A szkíták miután a kimmereket elűzték régi lakóterületükről, elfoglalták a Kercsi félszigetet, így birtokukba került a később selyemút-

nak nevezett fontos keleti kereskedelmi útvonal európai kiindulópontja. Éppen azért – úgy tűnik – Darius hadjáratának célja volt megszerezni az ellenőrzést efölött a kereskedelmi útvonal felett (Haussig 1983: 32). Azáltal, hogy a perzsák elfoglalták a Helléspontos európai oldalát, azt saját fennhatóságuk alá vonták. Mindamellett lehetséges, hogy a gazdag bevételi források elvesztése hozzájárult az athéni tyrannus elűzéséhez (Bengtson 1965a: 30).

A Trogus által felvázolt világtörténelem menetében a klasszikus görög-perzsa háborúk idejét követően makedóniai (II.) Fülöp (Philippos) uralkodásáig nem volt konfliktus a civilizált világ és a szkíták között. (Már amennyiben a görögök a civilizált világ részének tekintették a makedónokat.) Fülöp szkíta hadjáratának célja a zsákmányszerzés volt (*Iust.* IX 1, 9, 92). –Fülöp éppen Byzantion városka ostromával volt elfoglalva, amikor is ellenfeleinek tengeri fölényével szemben alul maradt. Az ostrom nem vezetett eredményre. Váratlanul a szkíták ellen indítandó hadjáratra ekkor határozta el magát Fülöp, hogy saját csapatainak önbizalmát helyreállítsa (Bengtson 1965b: 323). Vagy miként Trogusnál olvashatjuk: *„mert szatócs módjára az egyik háború költségeit egy másik háborúval akarta visszanyerni”* (*Iust.* IX 1, 9, 92). A Kr. e. 339 nyarán lefolytatott hadjárat másik célja Fülöp birodalma északi határának biztosítása a meg-

megújuló barbár támadásokkal szemben (Bengtson 1965a: 278). A szkíta hadjáratból Fülöp győztesen tért vissza (Bengtson 1965b: 297, 323). Útban visszafele, azonban a triballusok megtámadták, az ütközetben maga Philippos is súlyosan megsebesült, mint Trogus írja: *„úgy sebesült meg a combján, hogy lovát az ő testén keresztül szúrták le”* (Iust. IX 3, 1-2, 91). Miután Pellába vissztért és sebesülésből felgyógyult, az athéniak ellen indított háborút (Iust. IX 3, 4; Kornemann 1948 82-83). Ezzel Görögország sorsa örökre megpecsételődött. (Bengtson 1965a: 278). A khairóneiai ütközetben a létszámfölénnyel rendelkező athéni-thébai szövetség végső vereséget szenvedett. *„Ez a nap egész Görögország számára dicsőséges uralmának és réges-régi szabadságának a végét jelentette”* (Iust. IX 3, 11, 94).

Trogus szerint ugyanakkor a háború, Fülöp és a szkíták közötti nézeteltérés oka egy Hercules szobor volt, amelyet Fülöp kívánt az Istros torkolatánál – természetesen – szkíta területen felállítani. Szobra és követei számára *„és az isten iránti kegyelet lerovására békés bebocsátást kér, hiszen maga is a scythák barátjaként jön”* (Iust. IX 2, 11). A szkíták királya Atheas nem állít akadályt Fülöp óhaja elé. Atheas csupán abba nem egyezett bele, hogy országának határait hadsereg lépje át. *„De ha a scythák akarata ellenére Fülöp mégis felállítaná a szobrot, távozása után ő el fogja vitet-*

ni, és a szobor ércét nyílhegyek készítéséhez fogja felhasználni” (Iust. IX 2, 13, 93).

Van azonban a történeteknek egy másik változata. Eszerint a szkíták királya Atheas kér segítséget Philipposztól a histriai király ellen. Mivel a makedón segítségre Atheasnak később mégsem volt szüksége, a makedón követeket visszaküldte Fülöphöz. Azt üzenté Fülöpnek: „... ő nem kért tőle segítséget, és olyan ígéretet sem tett neki, hogy utódjának fogadja őt. Ugyanis a scythák nem szorulnak rá a macedonok oltalmára, hiszen ők derekabbak, és örökösnek sincs híjával, hiszen él fia” (Iust. IX 2, 3-4, 92) – Vezetett során húszezer gyermeket és nőt ejtett rabul. A zsákmány részét képezte ugyanakkor nagyszámú haszonállat. Aranyat és ezüstöt semmit sem zsákmányoltak. „Húszezer nemes kancát azonban tenyésztési célokra Macedoniába küldtek” (Iust. IX 2, 15-16, 93).

Atheas maga is az ütközetben vesztette életét. A vezérétől megfosztott szkíta sereg kész volt békét kötni, de nem mondtak le arról, hogy a makedonokat a továbbiakban ne nyugtaltassák. Három évvel később (Kr. e. 336) Nagy Sándor a szkíták ellen egy büntető expedíciót küldött, azzal a céllal, hogy a szkítákat leverje. Az ellenük küldött makedón sereget a szkíták a folyóba kergették, és megölték az expedíciós hadsereg vezérét, Thrákia kormányzóját, Zopyriont is. Zopyriont – úgy mond – „az ártalmatlan nép megbüntette a meggondolatlanul indított hábo-

rúért". A szkítákat a háború erősen igénybe vette így győzelmüket nem tudták kihasználni (Grimal 1966: 296-297 – vö. *Iust.* XII 1, 2, 118, 120; Bollók 1992: 350, ott 325 szerepel!).

Ezek után a szkítákról legközelebb a szelukida királyság és a parthusok közötti konfliktus alkalmával olvasunk Trogusnál: A parthusok királyának Mithridatesnek halála (Kr. e. 138) után fia, Phraates következik a trónon. Hatalomra kerülése után Phraates háborút akart indítani Szíria ellen, hogy bosszút álljon uralkodóján, VII. Antiochus Sidetes (139/138-129), amiért a parthusok királyságára tört (Kr. e. 130), de a szkíták felkelése miatt vissza kellett térnie saját országa megvédelmezésére. *„Phraates ugyanis felfogadta a scythákat, hogy pénzért segítsék a parthusokat Antiochusszal, Syria királyával szemben. De a scythák már a háború befejezése után érkeztek oda, és így – azon a címen, hogy későn jött a segítségük – nem fizették ki őket.”* A szkíták megsértődtek és a parthusok határait kezdték el pusztítani. – A szkíták ellen vislet háborúban (Kr. e. 128) maga Phraates is elesett (*Iust.* XLII 1, 1 sqq., 297; Bollók1992: 369).

Az események VII. Antiochus Sidetesnek a parthusok ellen indított, nagyszabású háborújához kapcsolódnak (Meyer 1921: 270 – vö. tovább: Debevoise 1938: 31; Altheim 1948: 95). A hadjárat kezdetben sikeres volt. Egész Babylóniát és Mediát visszafoglalta,

a parthusokat eredeti szállásterületükre szorította vissza, és adófizetésre szorította. A görög városok és keleti vazallusok Antiochust felszabadítóként fogadták (Bengtson 1969: 496; 1965b: 475). Miként Trogusnál olvassuk: *„Amikor tehát Antiochus közelgett, számos keleti király elébe vonult és megadta neki magát és országát, átkokat szórva a parthus dölyf ellen”* (Iust. XXXVIII 10, 5, 282). Már valamikor ez év júniusában a Lykos folyó mellett győzelmet arat a parthus satrapa, Indates felett (Ios. Flav., Ant. Iud. 13, 251; Synkellos 352; Ehling 2008: 202). Antiochus még két ütközet után Dura-Europosba vonult, görögök és makedónok lelekes fogadtatása közepette (Bellinger 1949: 4). Keleti irányban folytatva az utat hamarosan Babylónba ért, ahol is felvette a „nagykirály” (mégas basileus) címet (Iust. XXXVIII 10, 6: *„Antiochust, amikor három ütközetben győztesen elfoglalta Babyloniát, nagynak kezdték nevezni.”* – Horváth 1992: 282; Meyer 1921: 271). A telet Babylónban tölti (Ehling 2008: 202) – Trogus előadásából tudjuk, hogy Antiochus hatalmas seregét a környező városokban helyezte el. És éppen ez lett a veszte. A városok lakói ugyanis megelégték a beszállásolt katonaság vislet dolgait és a parthusokkal összebeszélve *„egy előre megbeszélt napon valamennyien rajtaütöttek a hozzájuk osztott csapaton, akik így nem tudtak segítséget vinni egymásnak”* (Iust. XXXVIII 10, 8 282). Amikor Antiochus értesült az eseményekről, a vele

tartózkodó csapattesttel a bajba jutott egységek segítségére sietett. Ekkor összetalálkozott Phraates parthus királlyal, akivel szemben felvette a küzdelmet. „*Ő maga bátrabban küzdött, mint serege. Az ellenség vitézsége mégis felülkerekedett.*” Antiochus, akit katonái gyáván cserbenhagytak, végül is elesett (Iust. XXXVIII 10, 9-10, 282). Antiochusnak Phraates „*királyt megillető módon adta meg neki a végtisztességet*” (Iust. XXXVIII 10, 10, 282). Holttestét **ezüstkoporsóba** zárva küldte Antiochiába (Iust. XXXIX 1, 6, 284) – Antiochus bukása egyránt volt katasztrofális mind a hellenisztikus világra, mind pedig a szeleukida birodalomra nézve. [Ed. Meyer] A parthusok a szeleukidákat visszaszorították az Euphrates mentén kisebb arab vazallus fejedelemségek (kiskirályságok) alakultak ki, melyek részben a szeleukidák, részben a parthusok vazallusai voltak. Ezek közül a legjelentősebb az osrhoënei arab királyság volt (Bengtson 1965a: 278). Győzelmük után a parthusok végleg megvetették a lábukat Mezopotámiában (Gehrke 1990: 127).

A szkíták politikai önállóságának VI. (Nagy) Mithridates (110-65) pontusi király vetett véget. Miként Trogus megjegyzi: a szkítákat Mithridatész „*roppant szerencsével leigázta*” (Iust. XXXVII 3, 2, 268; Bollók 1992: 366). „*Elrendelte, hogy Scythiából is jöjjön egy hadsereg, miként egész Keletet felfegyverezte a rómaiak ellen*” (Iust.

XXXVIII 3, 7, 273) – Trogus művében akkor olvassunk ismét a szkítákról, amikor is IV. Phraates (ca. 38-2) usurpatorát II. Tiridatész (ca. 30-25) Kr. e. 25-ben elűzte és visszafoglalta trónját, akkor ugyanis ezt a palotaforradalmat a szkíták segítségével rendezte meg. Tiridatész Caesar Augustus udvarába, Rómába menekült. (*Iust.* XLII 5, 6, 302; Bollók 1992: 370. – vö. Debevoise, N. C., 1968 136) – A szkíták világtörténelmi jelentősége Trogus szerint mégis csak az volt, hogy „ők alapították a parthus birodalmat és Bactria királyságát” (*Iust.* II 3, 6, 25).

FORRÁSOK

Augustinus, Civ. dei 4, 6

CIL 13, 3694, 3695, 6667, 7638, 8807

Dessau 7065

Herod. I 7, 15, 16, 73; IV 1, 5-7, 7, 11, 13, 28, 100; VII, 20.

Horatius ep. 2, 3.

Hieronymus V, 6221.

 prol. Dan. 25, 494.

Iustinus, Praef. §. 1, §. 4, §. 4-6, §. 5, §. 6; I 4,1; 8, 1; 8, 9-13; II 1, 1; 1,2; 1, 3-4; 1, 5; 1, 8-9; 1, 13; 1, 16; 1, 18-19; 1, 21; 2,1-4; 2, 6-10; 3, 1; 3, 1-4; 3, 1-6; 3, 2; 3, 3; 3, 6; 3, 8; 3, 15; 3, 16; 3, 17; 3, 18; 4, 12; 5, 1; 5, 2-8; 5, 8; 5, 9; 14, 7; IV 4, 11; 5,7; VI 1, 2; VII 3, 1; IX 1, 9; 2, 3-4; 2, 11; 2, 13; 2, 15-16; 3, 1-2; 3, 4; 3, 11; XI 2,4; 14,4; XII 1, 2; XXXII 2, 1; XXXVII 3, 2; XXXVIII 3, 1; 3, 11; 3, 7; 7, 3; 10, 5; 10, 6; 10, 8; 10, 9-10; 10, 10; XXXIX 1, 6; XLI, 4; XLII 1, 1; 2, 10; 3, 8; 5, 6; XLIII 1, 1; 5, 11-112.

Jordanis

 Romana 1, 15; 4; 7, 15

 Getica 48, 61, 66, 67, 72.

Josephus Flavius, Antiquitates XIII, 251.

Orosius, Histroiarum adversos paganos 1, 8; 1, 10.

Synkellos 352.

IUSTINUS KIADÁSOK

- Bongarsius, (Parisiis 1581)
Modius (Frankfurt, 1587)
Vossius (Voss) Leyden, 1640.
Graevius (Utrecht, 1688; Leyden, 1701)
Herne, Th. (Oxonii 1705)
Longuerue, de (Parissis 1709)
Vorstius Lugduni Batavorum 1719, 1760; London, 1822)
Gronovius (Leyden, 1760)
Modius (in editione Gronovii)
Lemaire, N. E. (Parisiis 1823)
Frotscher, K. H. (Leipzig, 1827-30)
Benecke, C. (Lipsiae 1830)
Dübner, F. (Lipsiae 1831)
Fittbogen, W. (Halle, 1835)
Johanneau, E. – Dübner, F. (Paris, 1838)
leep, I. (Lipsiae 1859)
Rühl, F. (Lipsiae 1886, 1915) Accedunt Prologi in Pompeium
Trogum ab A. Gutschmid.
Pessonneau, E. (Paris, 1903)
Lehmann-Haupt, C. F. (1914)
Galdi, M. (Augusti Taurinorum 1923) Corpus Scriptorum Lat.
Paravianum N. 43.
Seel, O. (Lipsiae 1935, 1958)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Altheim, F. (1948) *Weltgeschichte Asiens*, I-II.
- Bengtson, H. (1965a) Griechen und Perser. Die Mittelmeerwelt im Altertum I.: *Fischer Weltgeschichte* V.
- Bengtson, H. (1965b) *Griechische Geschichte*.
- Bengtson, H. (1969) Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit: *Handbuch der Altertumswissenschaft*, Abt. 3. T. 4. München.
- Bollók J. (1992) Jegyzetek: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig* (Fülöp király és utódainak története) M. Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus művéből, Ford. Horváthy J., 339- 416.
- Borzák I. (1992) Utószó. Iustinus mai olvasóinak: *Világkrónika a kezdetektől Augustusig* (Fülöp király és utódainak története) M. Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus művéből, Ford. Horváthy J., 417- 437.
- Christensen, A. (1933) Die Iranier: *Kulturgeschichte des Alten Orients*. Handbuch der Altertumswissenschaft. Begr. von W. F. Otto. Dritte Abteilung, Erste teil, Bd. 3., München.
- Debevoise, N. C. (1968) *A political history of Parthia*.
- Ehling, K. (2008) Untersuchung zur Geschichte der späten Seleukiden (164-63 v. Chr.) Vom Tode des Antiochos IV. bis zur Einrichtung der Provinz Syria unter Pompeius: *Historia Einzelschriften* Bd. 196., Stuttgart.
- Gehrke, H. J. (1990) *Geschichte des Hellenismus*, München.
- Götz, A. (1933) Kleinasien: *Kulturgeschichte des Alten Orients*. Handbuch der Altertumswissenschaft. Begr. von W. F. Otto. Dritte Abteilung, Erste teil, Bd. 3., München.
- Grimal, P. (1966) Die Mittelmeerwelt in Altertum III. Der Aufbau Römischen Reiches: *Fischer Weltgeschichte* VII.
- Haussig, H.-W. (1983) *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in Vorislamischen Zeit*, Darmstadt.
- Horváth J. (1992) (ford.) *Világkrónika a kezdetektől Augustusig* (Fülöp király és utódainak története) M. Junianus Justinus kivonata Pompeius Trogus művéből, 1992.

- Klotz, A. (1952) RE XXI.
- Kornemann, E. (1948) *Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed*. I-II.
- Kroll (1952) RE X
- Lafforgue, G. (1969) La Haute Antiquité. Des origines au milieu du VIe siècle avant J.-C.: *Histoire universelle Larousse de poche*.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1914)
- Meyer, Ed. (1921) *Ursprung und Anfänge des Christentums*. II., Die Entwicklung des Judentums und Jesus von Nasaret. Stuttgart/Berlin.
- PWRE art. „Gyges“
- Rostovtzeff, M.–Bellinger, A. R.–Brown, F. E.–Toll, N. P.–C. B. Wells, C. B. (1949) (szerk.) *The Excavation at Dura-Europos*. Final Report VI, New Haven.
- Schanz, M.–Hosius, C. (1935) Geschichte der römischen Literatur II Teil: *Handbuch der Altertumswissenschaft* VIII. Abteilung, II. Teil, München.

Czentnár András

Egy keleti török nyelvkönyv kézirata Indiából

„Rawlinson Henry Maj. Gen. egy barátságos közleményéből arról értesülök, hogy az East-India-Office s a British-Museum londoni könyvtáraiban több, Bokhara újabb történetére vonatkozó kézirat van. Fájdalom! egyszersmind azt is megtudtam, hogy ezeket csak ott helyben lehet használni, és miután ez rám nézve jelenlegi viszonyaim közt lehetetlen, az űrt, ha a kéziratok csakugyan tartalmaznak újat, később reményilem betölthetni” – írja Vámbéry Ármin

az 1873-ban megjelent Bokhara története című munkájának egyik lábjegyzetében (Vámbéry 1873: 148). A megjegyzést azon állításához fűzi, miszerint a legújabb idők felé haladva a várakozással ellentétben megritkulnak a támpontot nyújtó történeti források, s így egyre nehezebb számot adni a legutóbbi időszak pontos történelmi eseményeiről (Vámbéry 1873: 148).

Vámbéry értesülései jók voltak. Az 1868-as év folyamán csakugyan nagy mennyiségű, egészen pontosan 757 darab kézirat került a British Museum birtokába, melyek között etióp, perzsa, arab, kopt, hindi, telugu, afgán, turki, héber, örmény, szanszkrit, burmai, szingaléz és tamil nyelvű iratok is voltak (Allen 1869: 860). Ebből 352 kézirat egyetlen ember, George William Hamilton ezredes személyes gyűjteményéből származott, aki 1823 és 1867 között szolgált Indiában (Rieu 1881: xxi). Angliába való hazatérte után egy esztendővel, 1868-ban elhunyt, és a kézirat hátuljában található pecsét tanúsága szerint a British Museum még ugyanezen év áprilisában megvásárolta az özvegyétől az egész kéziratgyűjteményt. A múzeum török nyelvű kézírataihoz később Charles Rieu készített részletes katalógust 1888-ban. Azóta ez a tekintélyes anyag a British Library tulajdonába került.

E kéziratok közt, melyekhez Vámbéry oly nagy reményeket fűzött, nem csupán történeti tárgyú írásokat találunk. Szép számmal fordulnak

elő köztük irodalmi, teológiai vagy nyelvészeti témájú alkotások is. Az alábbiakban egyetlen egyet, a Rieu-katalógusban Or. 404-es azonosítóval jelzett kéziratot szeretném közelebbről is bemutatni.

A kézirat nem autográf. A másoló neve Sayyid Vahyat ud-Dīn, aki Észak-Indiából, egy Meerut melletti kisvárosból származott. A másolatot h. sz. 1253. muharrem hó 17-én készítette, azaz 1837. április 23-án, lakhelyétől nem messze, egy Puth nevű városban. Az összesen 110 fólióból álló, nasztalik betűtípussal íródott mű öt részre tagolódik. Az első két fejezetet 'Āšūr bég, Niyāz bég fia, Dūst bég unokája írta. Az első egységben a török nyelv grammatikáját magyarázza el dióhéjban, a másodikban pedig különféle hétköznapias párbeszédekkel, illetve rövid történetekkel mutatja be a török szavak összefűzésének módját. E fejezetek bevezetőjében ugyanis a szerző számot ad arról, hogy többen is megkeresték őt, mert „szerettek volna jártasságra szert tenni ebben a nyelvben”, és arra biztatták, hogy állítson össze egy „rövid és alapos áttekintést, mely tartalmaz mindent, ami hasznos és alapvető”. Különösen az egyik tanítványa – név szerint Mīr Muḥsin Ḥān – mutatott jelentős előrehaladást a török szavak elsajátításában, beszélni azonban mégsem tudott, mert nem ismerte a szabályokat, melyek révén a szavakból mondatokat tudott volna építeni.

A kézirat harmadik szakasza két versrészletet mutat be egy Ġarībī nevű költő török meszneviéből. A negyedik és az ötödik rész egy-egy török-perzsa szótár, de míg az előbbi kilenc tematikus csoportra bontva, betűrendben közli a szavakat, az utóbbi egy verses formájú szótár, mely 274 párversből áll. A szószedet a következő kilenc témakört öleli föl: 1) menny és föld, 2) állam, 3) művészet és kereskedelem, 4) rokonság, 5) testrészek, 6) háború és fegyverek, 7) állatnevek, 8) egyéb szavak, 9) számok. A verses szótárt Mirzā Quṭb ud-Dīn herceg megrendelésére Kalimat Ullāh készítette, és belevette mindazokat a szavakat, amelyeket törökül beszélő emberektől hallott, vagy könyvekben olvasott (Rieu 1881: 512–513).

A mű tehát formáját, szerkezetét és tartalmát tekintve egy klasszikus értelemben vett nyelvkönyvhöz hasonlít. Az elején nyelvtani magyarázat található, utána párbeszéddek és a nyelvtant szemléltető szövegek, majd a nyelv irodalmilag kimunkált szövegmutatványai következnek, végül a tematikus, valamint a szavak tanulását, megjegyzését segítő verses szótár zárja a tankönyvet.

ʿĀšūr bég grammatikája a kulturális háttérnek megfelelően az arab-perzsa nyelvtanírói hagyománynak megfelelő módszerekkel készült. Ez azt jelenti, hogy a szerző a kisebbrészt perzsa, nagyobbrészt arab nyelvtani kategóriák, illetve

terminusok segítségével kísérli meg jellemezni a török nyelvet. Ez az eljárás természetesen az európai kultúrkör metódusaitól sem volt idegen. Az ógörög és a latin nyelvben megfigyelt jelenségeken alapuló rendszert ugyanígy kiterjesztették az indoeurópai nyelvekétől merőben eltérő tulajdonságokkal rendelkező nyelvek, nyelvcsaládok jellemzésére is. Így történhetett meg például az is, hogy a magyar nyelvnek több esetragja is (pl. *-ban/-ben, -ból/-ből, -tól/-től, -ra/-re* stb.) az ablatívusz kategóriájába került a régi grammatikákban. Ennek oka, hogy sokszor nem a tulajdonképpeni magyar esetrendszert vizsgálták, hanem a latin ablatívusz lehetséges megfelelőit gyűjtötték egy halmazba (Vladár 2005: 54–63). A nyelvтанírás ehhez hasonló analogikus applikációja figyelhető meg Arthur Lumley Davids XIX. századi oszmán-török nyelvтанában is, melyben a szerző a török esetrendszerből ugyan kihagyja a lokatívuszt, viszont megemlíti a vokatívuszt, azaz a megszólító esetet, pl. *ya at 'ó ló'* (Davids 1832: 9–15).

Az iszlám világban a nyelvтанírás műfaját a Korán helyes olvasásának és értelmezésének szüksége hívta életre (Owens 1988: 19–23). A muszlimok szent könyvének nyelve a változhatatlannak és megmásíthatatlannak tekintett arab nyelv, melynek e koráni nyelvváltozata vált természetszerűleg az irodalmi normává, a „klasszikus” arab nyelvvé. Az írott és a beszélt nyelv

közti szakadék áthidalása, illetve a helyénvaló olvasat és értelmezés érdekében a nyelvtanírók – kezdetben gyakran ájáról ájára haladva – megállapították és leírták a Korán arab nyelvének grammatikai szabályait (Owens 1988: 18). A leírások módszereiből és terminusaiból hagyomány lett, melyet az iszlám terjedésével más nyelvekre is alkalmazni kezdtek. A nyelvtanítás motivációja azonban ekkorra már megváltozott. A szent nyelv leírása és a szent szöveg értelmének világos föltárása helyett a grammatikák bizonyos irodalmi művekhez, nemritkán egyes költők, szerzők egész életművéhez igyekeztek hozzáférést biztosítani. Éppen ezért a nyelvtanok gyakran terjedelmes, irodalmi példákban és versrészletekben bővelkedő szótárak bevezetője, „használati útmutatója” gyanánt szolgáltak. Ismét más nyelvtanok – mint ‘Āšūr bég munkája is – a nyelvtanulás megkönnyítését tűzték ki célul. Ugyanakkor a nyelvtanírók szándékától függetlenül a leírás eszköztára változatlanul az arab fogalomkészlet és struktúra maradt.

Ennek megfelelően ‘Āšūr bég grammatikája ugyanúgy három részre osztható, mint ahogy az arab nyelvtanok is alapvetően ebben a tagolásban tárgyalják a nyelvet (Owens 1988: 125): *’ism* (névszók), *fi’l* (igék) és *ħarf* (partikulák). Az európai metódus szerint a fölosztás hagyományosan a nyelvi szintek szerint történik (hangtan, morfológia, szintaxis), ezzel szemben az imént em-

lített hármass tagolás kapott az arab-perzsa tradíció nyelvtanaiban központi szerepet (Jeremiás 1999: 21). Amint tehát az ilyenkor lenni szokott, a nyelvtanító kénytelen megküzdeni a nyelvek tipológiai különbözőségeiből fakadó kihívásokkal, hogy valamiképpen alkalmazni tudja a rendszert és annak kategóriáit az általa vizsgált nyelvre. Jól illusztrálja ezt 'Āšūr bég nyelvtanának egyik részlete:

„Jegyezd meg, hogy a törökben az időt jelölő névszónak ('*ism-i zamān*) és a helyet jelölő névszónak ('*ism-i makān*) nincsen külön toldaléka, ehelyett az egyaránt 'hely' jelentésű *urun* és *yer* szavakat használják, és ebben a szerkezetben az izáfet *yā*-jának segítségével kapcsolják az előtte álló maszdarokhoz. Úgy mondják például, hogy *urmağ yeri* 'az ütés helye', *qılmağ urni* 'a tett helye', *barmağ čaği* 'a menés ideje' vagy *yatmağ čaği* 'az alvás ideje'. A kettes és többes szám jele a *lar*, az izáfet *yā*-ját pedig utána teszik ki: *urmağ yerlari* 'az ütés helyei', *qılmağ urunlari* 'a tett helyei', *barmağ čağlari* 'a menés idői' vagy *yatmağ čağlari* 'az alvás idői'. Ugyanígy az eszközt jelölő névszónak ('*ism-i ālat*) sincsen meghatározott toldaléka, ezért úgy mondják, hogy *urmağ nemärsäsi* 'az ütés dolga' vagy *qılmağ nemärsäsi* 'a csinálás dolga'."

A jelöletlen birtokviszony fogalmának arab-perzsa megfelelője tehát az izáfetes szerkezet. Furcsának tűnhet, hogy miért egyszerűen egy

yā-t, vagyis egy betű nevét adja meg ennek jelölőjeként, és nem egy *-ī/-i* birtokos személyjelet, mint ahogy azt az európai fölfogásnak megfelelően várnánk. Ennek az az oka, hogy az arab írásból fakadóan a leírás betűalapú, vagyis a szavakat, toldalékokat inkább betűkként, betűcsoportokként kezeli. Ilyenformán a *yā* a betű neve, ami itt közvetetten az *ī* vagy *i* hangot jelöli.

Szintén az arab grammatikai háttér révén válik érthetővé a kettes számra való utalás, jóllehet a török nyelvek az arabbal ellentétben nem ismerik a duáliszt. A kettes és többes szám együttes említése következetesen végigvonul az egész nyelvtanon.

Ha azonban jobban megvizsgáljuk ezt a rövid szakaszt, akkor kitűnik, hogy 'Āšūr bég az arab nyelvben a cselekvés körülményeire utaló névszavakhoz társít török megfelelőket, tehát a helyre (*'ism-i makān*), az időre (*'ism-i zamān*) és az eszközre (*'ism-i 'ālat*) utaló névszót. Az arabban valóban létező jelenség (pl. *maktab* 'iskola, tkp. az írás helye' vagy *miftāḥ* 'kulcs, tkp. a nyitás eszköze') azonban a törökből hiányzik, ezért az európai nyelvtaníró számára értelmetlennek, fölöslegesnek tűnhet ennek megemlézése. A török képtelen az arabhoz hasonló módon flektáló eszközökkel kifejezni ezt a tartalmat, ezért 'Āšūr bég a körülíráshoz folyamodik, s a teljesség és a pontosság kedvéért mégis kitölti ezt a rovatot.

‘Āšūr bég nyelvtana ennek ellenére nem preskriptív, hanem deskriptív, vagyis nem valamilyen normához igazítja a török nyelv szabályait, hanem a beszélt nyelv jelenségei alapján von le következtetéseket. Ennek köszönhetően már a nyelvtan is számtalan olyan elemet tartalmaz, amelyek egyébként a nyelv kollokvialis rétegébe tartoznak. A szerző a következő, párbeszédet, illetve rövid történeteket tartalmazó, és a kézirat legterjedelmesebb részét képező fejezetében a gyakorlatban is bemutatja a török nyelv használatát. A szövegek témájukban, stílusukban, regiszterükben, szókincsükben igen változatosak. A kérdések és válaszok formájában megfogalmazott dialógusok életképszerű jeleneteket villantanak föl, s így az utcán, a bazárban, a mecsetben, a ház kapujában, de még a ruhamosó házában is különféle beszélgetéseknek lehetünk a tanúi. A környezet egyértelműen a mai Özbegisztán és Észak-Afganisztán városaira utal, gyakran esik szó Buharáról, Szamarkandról, Taszentről, Kunduzról, Balhról és más környékbeli urbánus központokról. A lejegyzett párbeszéddek azonban olyannyira a mindennapokhoz kötődnek, már-már pletykaszintűek, hogy szinte egyáltalán nem találunk bennük semmiféle történeti utalást, ami kapaszkodót jelenthetne a kézirat megírásának hozzávetőleges időpontjának meghatározásához. Aligha adhatnak ehhez hajszaínyi reményt a szövegben bőséggel

előforduló személynevek, sokkal többet várhatunk viszont a szöveg tematikus elemzésétől, mely alapján nagyobb biztonsággal következtethetünk a korra. Feltűnően gyakoriak például a lovak adásvételével kapcsolatos beszélgetések, aminek hátterében talán az afgán és az indiai területek között a XVIII. században fölerősödő lókereskelem kiépülése állhat (Gommans 1999: 68–101). Ez viszont magyarázatot adhatna több válaszra váró kérdésre is a kézirattal kapcsolatban. Miért akartak 'Āšūr bég tanítványai törökül tanulni? Miért pont Indiából került elő a kézirat másolata? Miért tartalmaz a szöveg annyi kollokvialis alakot, miközben az irodalmi példák hiányoznak?

A nyelvkönyv által bemutatott török nyelvváltozat mindenképpen a keleti törökre jellemző vonásokat viseli magán, viszont semmiképpen sem tarthatjuk csagatájnak. A csagatáj ugyanis a keleti török nyelv irodalmi normája, melynek alapját olyan alkotások képezik, mint 'Alī Šīr Navā'ī életműve vagy a Bāburnāma. 'Āšūr bég török nyelve azonban sok szempontból távol áll az irodalmi normától, és minden bizonnyal az özbeg nyelv egy korai beszélt formáját örökítette meg a szöveg, ezért talán közelebb áll a valósághoz, ha inkább a keleti török, turki, esetleg korai özbeg megnevezést használjuk.

A szöveg sokfélesége a témák változatosságának is köszönhető. A lókereskedelmen

túl szó esik többek között a vadászatról, a házitanítóskodásról, a ruhamosásról, a vitézségről, a munkavállalásról, a házasításról, az iszlám vallás alapjairól, a bevásárlásról, a részeskedésről, a betörőkről és az egészségről is. Ez utóbbira példa a következő szöveg:

Su'āl

Kelinġ, olturunġ, ħōš keldinġiz! Qayda keläsiz? Bu yerdä qaysi iŝ üçün kelibsiz? Qutluq atinġiz nemädür?

Cavāb

Samarqanddin kelämiz, evimiz Buĥārādatur. Atimiz Şüfi Ĥudāyār ayturlar. Munda bir iŝ üçün kelibmiz. Ol iŝ budur, kim toquz ay muddatidan qaysi mādda onġ qulaġimizga inib saġir qilibtur, kim andin nemärsä eŝitilmäydür. Här nečä kim Buĥārā vä Samarqandda řabīblar qaŝida barīb 'ilāclar qilduk, asig bolmadı. Anda mu'tabar elilär tilidän eŝitib idük, kim Balĥda Ĥācī Qivām ud-Dīn řabībdur. Bu üçün munda özni yetkürdük. Äġär Izi Ta'ālā fazl qildi' vä Ĥācī mazkūr bolġan 'ilācidan saġliq boldi fahv al-murād, vä yoqsa Hindüstānġa bargaymiz.

Su'āl

Ne kim ħālinġizdin buyurdinġiz, barča zāhir boldi, Tenġri Ta'ālā sizgä saġliq tuta bersün! Ĥācī Qivām ud-Dīn řabīb munda bar. Sizni biz aninġ qaŝida 'ilāc üçün eltürmiz. Emdi sizdän bir söz sorulur, kim Subĥānquli beg Cabbārquli begning

oğli, kim ol körüklük, yaḡşī boyluk, til čüčüg yigit bar idi, şundaq, kim bu uçurda şol čilay körünmäs, toquz yildur, kim ṭālib-i 'ilmliq üçün Samarqand arasida barıbtur. Ol kündin endäki kelmäbtür. Siz andin uçrab, yā qaysi yerdä ani körübsiz?

Cavāb

Piz Subḡānqulī begdin uçrab kelibmiz. Ol pizing tanışımız bar. Kečä kün aning olturuş qopusi bizing bilä bar idi. Köpräk çağlar aning bilä aş yer idük. Izi Ta'ālāning fazlidin emdi ol tiriglik künlärini köp farāğat bilän ötkärür, bu üçün kim Qutluq bay satıqçı, kim Samarqand arasida andin kişi uluğraq satıqçı yoq, öz qızını anğa öyläntürüb beribtür. Öyläntürgän song on ming aqça savdāgarliq üçün berdi. Emdi ol savdāgarliq qılador.

A PÁRBESZÉD MAGYAR FORDÍTÁSA:

Kérdés

Jöjjön, üljön le, Isten hozta! Honnan jön? Milyen ügy miatt jött ide? Mi a becses neve?

Válasz

Szamarkandból jövök, az otthonom Buharában van. Şūfi Ḥudāyārnak hívnak. Egy ügy miatt jöttem ide. Ez az ügy az, hogy kilenc hónapja valami anyag belement a jobb füleembe, és süketté tette, ezért semmit sem hallani miatt. Ahány orvoshoz csak elmentem Buharában vagy Szamarkandban, nem használtak a gyógyszerek, amelyeket szedtem. Ott megbízható emberek beszédéből hallottam, hogy Balhban

van egy orvos, Ḥācī Qivām ud-Dīn. Ezért magam jöttem el ide. Bárcsak a Magasságos Isten megkönyörülne, és az említett Ḥācī gyógyszerétől a célt elérve meggyógyulnék, ha viszont nem, akkor Indiába fogok menni.

Kérdés

Minden, amit az állapotával kapcsolatban óhajt, az mind legyen meg, a Magasságos Isten adjon önnek egészséget! Ḥācī Qivām ud-Dīn doktor itt van. Én odavezetem önt elé a gyógyszerért. Most az a kérdésem önhöz, hogy Subḥānqulī bég, Cabbārquī bég fia, aki oly szép, jó termetű és édes nyelvű ifjú volt, olyannyira, hogy nem látni hozzá hasonlót mostanság, ki-lenc esztendeje, hogy Szamarkandba ment a tudományokat kutatni. Attól a naptól fogva nem jött hír róla. Ön találkozott vele, vagy látta őt valahol?

Válasz

Találkoztam Subḥānqulī béggel. Ő az ismerősöm. Éjjel nappal együtt volt velem, jártában-keltében. Többször is együtt ettem vele. A Magasságos Isten kegyelméből most nyugalommal tölti élete napjait, mivel Qutluq baj, az árus, akinél nincs nagyobb ember Szamarkandban, hozzáadta a lányát. Miután megházásította, ezer ezüstöt adott neki kereskedésre. Most kereskedelemmel foglalkozik.

Ebből a rövid kérdés-feleletből is látható, hogy a szerző meglepő természetességgel ír

hétköznapi és egyszerű témákról. Mindeközben pedig az udvariassági kifejezéseket, a köszönési formulákat és a bemutatkozás módját is beleszővi a párbeszédbe. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a szerző különös gondot fordított a dialógusok szereplőinek megnevezésére, valamint a térbeli elhelyezésre. Így derülhet fény az eseményeknek színteret adó özbeg városok és az ezeken kívül eső területek összeköttetéseire is. A fönti szemelvényben Indiára történik utalás, de másutt Perziáról vagy Kínáról is olvashatunk.

Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy ha Vámbéry hozzájuthatott volna ehhez a kézirathoz, akkor aligha tudta volna belőle új információkkal bővíteni a politikatörténetet középpontba állító történetírásnak a Belső-Ázsiára vonatkozó ismereteit. Ezzel szemben rendkívüli értéket kölcsönöz a szövegnek a korabeli hétköznapi élet sokoldalú bemutatása. Ugyanakkor a kézirat fontos adalék lehet, illetve érdekes tanulságokkal szolgálhat az elsősorban irodalmi forrásokra támaszkodó keleti török nyelv megismeréséhez is. Nem utolsósorban pedig azt látjuk, hogy 'Āšūr bégnek végül igen változatos és élvezetes nyelvkönyvet sikerült összeállítania tanítványainak, melynek köszönhetően valóban szert tehettek némi jártasságra a török nyelvben.

VÁLOGATOTT IRODALOM

London (GB) British Library Or. 404. „Kitāb-i niṣāb ba zabān-i turki.”

Allen, W. H. (1869) Oriental MSS. in the British Museum: *Allen's Indian Mail*, September 8, Miscellaneous.

Constantinovitsné Vladár Zs. (2005) *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Davids, A. L. (1832) *Grammar of the Turkish Language*. Parbury, Allen & Taylor, London

Gommans, J. J. L. (1999) *The Rise of the Indo-Afghan Empire, c. 1710–1780*. Oxford University Press, Delhi

Jeremiás É. M. (1999) Grammar and linguistic consciousness in Persian: *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies*, Melville, Charles (ed.) 19–31. Dr Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden

Lee, J. L. (1996) *The 'Ancient Supremacy': Bukhara, Afghanistan and the Battle for Balkh, 1731–1901*. Brill, Leiden

Owens, J. (1988) *The Foundations of Grammar: An Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia

Rieu, Ch. (1881) *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*. Order of the Trustees, London

Rieu, Ch. (1888) *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. Order of the Trustees, London

Vámbéry Á. (1873) *Bokhara története. A legrégibb időktől a jelenkorig. Ismert és ismeretlen keleti kéziratok kútforrás után*. II. Vodianer, Budapest

Madaras László

Kunbábony – Malaja Pereščepina.

KAGÁN VOLT-E A KUNBÁBONYBAN
ELTEMETETT FÉRFI?

Gyakorta foglalkoztatja a közvéleményt, de néha még a szakembereket is egy-egy jelentősebb régészeti tárgy vagy leletegyüttes személyekhez történő kapcsolásának lehetősége. Gondoljunk csak a híres bécsi szablyára, mely volt már Attila kardja, de összekapcsolták Nagy Károly személyével is. Mi persze tudjuk, hogy nagy valószínűséggel egyik sem igaz, a szablya

10. századi magyar munka, s feltehetőleg az Árpádok kincstárából került Nyugat-Európába.

A címben említett két régészeti leletegyüttes kapcsolata már régóta közismert. Ez a kapcsolat azonban nem csupán a két leletegyüttest köti össze, mert a kárpát-medencei párhuzamok között a kunbábonyi sír mellett említenünk kell a tépei és a bócsai (egyéb kisebb párhuzamaikkal együtt) sírokat is.

Dolgozatunk első részében – csupán emlékeztetőül – felsoroljuk a két sír legfontosabb ismertető jegyeit.

A MALAJA PEREŠČEPINA-I LELET

A Malaja Pereščepina-i leletet 1912-ben találták meg helyi lakosok. A település a Vorszklá folyó mentén található Poltavától délre, nagyjából 13 kilométerre. Ez a folyó a Dnyeper egyik bal parti mellékfolyója. A kincs a maga gazdagságával azóta is egyedülálló tárgye gyűjtése a steppei régészetnek, monográfiák és tanulmányok egész sora foglalkozik vele.

Itt és most mi Joachim Werner 1984-ben Münchenben megjelent monográfiája alapján mutatjuk be a sír leletanyagát. Werner a kincset három nagy egységre osztotta, van egy bizánci, egy szasszanida és egy „nomád” része. Minket ez utóbbi érdekel igazán akkor, amikor e sír anya-

gát össze akarjuk vetni a kunbábonyi sír anyagával (Werner 1984: 9-16). Dolgozatában igazolja, hogy a tárgyak a VII. század első felében uralkodó Kuvrát bolgár fejedelem sírjához köthetők. Mindezt az un. 2. és 3. számú monogramos gyűrű feliratának megfejtésével igazolja (Werner 1992: 430-433. és Abb. 1-2.). Az azonosítást később Róna-Tas András is elfogadta (Róna-Tas 2001: 68-71). (1. kép)

Az közzismert tény, hogy Kuvrát nagyon jó viszonyt ápolt Bizánccal, jelesül Herakleiosszal annak haláláig. Nem csupán megkeresztelkedett, de patriciusi rangot is kapott. Ezzel a címmel pedig komoly vagyon is járt, többféle rangjelző tárggyal. Többek között „arany ruhával,” arany álcsatos övvel, hogy László Gyulát idézzem: „A félkilós aranycsatú övet (a bizánci patriciusi investitúra jelképe) nyilván csak a császár követinek fogadásakor használta (erre vall az is, hogy csak nagyon kevésbé kopottak a veretek).” (László 1987: 62) Ehhez a körhöz tartoznak természetesen az arany gyűrűk, az un. Paternus tál, egy ezüst bizánci amfora, kanna és még néhány jellegzetes bizánci ezüst edény, csatok és a bizánci érmek. Ezek a tárgyak alkotják a leletegyüttes bizánci horizontját.

A szasszanida tárgyak együttesében elsősorban ezüst tálak, kannák és poharak találhatók.

A harmadik leletcsoport az un. steppei tárgyak köre. Ide tartoznak: az arany ryton, az arany kanál, az arany álcsatos öv, a kard arany veretei,

a tegez aranyozott ezüst tartozékai, arany szíjvégek övről és lószerszámról, csatok, kengyelpár, különböző ezüst kannák, bronzcsatok és talán az oroszlán pár is (Werner Abb. 1-32).

Kuvrát az első bulgár állam megalapítója. Birodalmát az avarok 626-os nagy bizánci ostrom kudarca után alapította meg, azzal, hogy az avar fennhatóságot szimbolizáló megszállókat elkergette. Haláláig egyben tartotta sokszínű népességű birodalmát. Valamikor 650-660 környékén halt meg (Róna-Tas 2001: 70-71).

A nagy kérdés az, hogy hová is helyezzük területileg Kuvrát Bulgáriáját. Moravcsik Gyula mind a mai napig általánosan elfogadott véleménye szerint: „Összefoglalva az onogurokra vonatkozó eddigi ismereteinket, azt mondhatjuk, hogy az onogurok az V. század hatvanas éveitől kezdve a 7. század végéig állandóan a Kaukázustól északra a Meotis keleti partjain, a Kubán folyó vidékén laktak.” (Moravcsik 1930: 14) Majd a 7. századra nézve így folytatja: „Mindezekből az adatokból világos, hogy Kuvrát, Herakleiosz császár (610-641) kortársa, a VII. század elején bizánci támogatással egy új bolgár birodalmat alapított, melynek kiterjedéséről nincsenek pontos adataink, de amelynek középpontja kétségkívül a Meotis keleti partvidéke, a Don és a Kubán közti terület volt.” (Moravcsik 1930: 20)

Ettől eltérő álláspontot képvisel Róna-Tas András. Véleménye szerint Kuvrát állama: „...630 körül, kihasználva az avar birodalom vereségét

és belső bajait, a Dnyeper környéki bulgárok Kuvrát vezetésével fellázdak az avar uralom ellen, és megalakították az első, keresztény uralkodó által vezetett, török birodalmat. Ez a jelentős, de rövid életű birodalom, amely nyugatra a Bugig, talán a Dunáig, keletre a Donig terjedt ki, egyházszervezeti szempontból a krimi gót metropolitához tartozott. Kuvrát 650 körüli halála után a birodalom még egy ideig fennállt, de belső ellentétek és a kazár támadás következtében felbomlott. A bulgárok egy része helyben maradt, illetve lassan északkelet felé húzódott, mindenesetre kazár uralom alá került. A bulgárok egy másik része elindult nyugatra, Aszparuh vezetésével megalapította a dunai Bulgáriát, további részeik az avarokhoz csatlakoztak, illetve tovább vonultak nyugatra.” (Róna-Tas 2001: 82-83)

Annak megítélése, hogy melyik álláspont áll az egykori valósághoz közelebb, nem egy régész feladata. Amennyiben a Ligeti-féle területi meghatározást fogadjuk el, akkor mindenképpen meg kell magyarázni azt, miképpen fordulhatott elő, hogy több száz kilométerre temették el első számú vezetőjüket az onogur bolgárok. Amennyiben a Róna-Tas által megfogalmazott vélemény a helytálló, akkor ez a probléma oka fogyottá válik, hiszen amiképpen az általa elkészített térkép is mutatja, a gazdag sírok a törzsország területére esnek (Róna-Tas 2001: 1-2. kép). (2. és 3. kép)

A KUNBÁBONYI 1. SÍR LELETEI

A leletet nem régész találta meg – mint ahogyan a legtöbb jelentős régészeti leletet sem –, hanem homokot bányászó munkások. Az első tárgyak 1972. február 20.-án kerültek elő, s a tudomány nagy szerencséjére már 22.-én megkezdte ezek összegyűjtését a H. Tóth Elvira régész vezette csoport. Így azután a leletek jó része a múzeumba került, noha tudomásunk van elkallódott tárgyakról is (pl. egy 200-220 cm nagyságú „aranykanál”). Zárójelben jegyezzük meg, hogy a Pereščepina-i leletben is volt egy arany kanál, de az itt leírtnál jóval kisebb. Végül is 2,341kg arany tárgyat sikerült megmenteni. Természetesen a sír anyagához vasból készült tárgyak is tartoztak (pl. kardok, kések, nyílcsúcsok, koporsó kapcsok stb.), de voltak fából készült tárgyak is (pl. faedények).

Ilyen gazdagságú temetkezés a Kárpát-medencében a korai avar korból (567/568- 670/680) csupán ez az egy ismeretes. Joggal merült fel a kérdés a leletek közlöiben, H. Tóth Elvirában és Horváth Attilában, hogy vajon nem az egyik korai avar kagán temetkezését találták-e meg? A szerzőpár igennel válaszolt erre a kérdésre, s ráadásul már ők is a Malaja Pereščepina-i leletet tartották közvetlen párhuzamnak.

Mint ahogyan az ilyenkor általában lenni szokott, vita bontakozott ki a fenti kérdésről. Volt, aki

óvatosabban, s akadt olyan kutató is, aki markánssabban foglalt állást a kérdésben. Bóna István szerint a kunbábonyi sír kagáni temetkezés a VII. század utolsó harmadából (Bóna 1984: 324).

A leghatározottabban talán Kiss Attila képviselte azt az álláspontot, hogy nem lehetett kagán a kunbábonyi halott. Kezdetnek összevetette a bócsai, kunbábonyi és a Perešćepina-i leleteket. Majd ezeket egy táblázatban közölte: *Melléklet* (Kiss 1995: MFMÉ-StudArch. 1 (1995) 136. 2. táblázat). Véggkövetkezése a következő: „Összefoglalva a Malaja Perešćepina-i és a kunbábonyi 1. sír leleteit összehasonlítva megállapítható, hogy a két sírlelet két kategóriába tartozik: a Malaja Perešćepina-i Kuvrát sír kagán, a kunbábonyi 1. sír pedig a nem kagán kategóriába.” (Kiss 1995: 137) Ehhez a véleményhez csatlakozott többek között Bálint Csanád is (Bálint 2004: 597-598).

Első látásra az eredmény egyértelműnek tűnik. Igen ám, de az összehasonlítás különböző végeredménye adódhat abból is, hogy nem mindegy mit-mivel hasonlítunk össze. Teljesen más lesz a végeredmény, ha az összehasonlításból kiemeljük azokat a tárgyakat, melyeket mint bizánci patrícus birtokolt Kuvrát, valamint a szasszanida tárgyakat, melyekhez nem tudjuk miképpen jutott hozzá, s csak azokat vetjük egybe Kunbábonyra, melyeket nomád fejedlemként birtokolt. Tehát a Werner által a nomád kategóriába sorolt tárgyakat a kunbábonyiakkal.

Indokolt ez a megszorítás már csak azért is, mert egy avar kagán sohasem lehetett bizánci patrícus, de az ellene fellázadó, uralmát lerázó ellenfele, akit ráadásul a bizánci császár keresztelt meg, az igen. Hozzáteve még azt is, hogy ez a cím méltóságjelvényekkel és gazdag ajándékokkal is járt. A bizánci tárgye gyűttes feltehetően így kerülhetett Kuvrát tulajdonába.

A steppe egy nyitott terület, amely ezer és ezer szállal kötődik a szasszanida fémművességhez. A kereskedelmi kapcsolatok, az esetleges ajándékozások, zsákmányolás a háborúk folyamán, sok-sok lehetőséget nyújtanak arra, hogy az onogur bolgár uralkodó kincstárába ilyen tárgyak kerüljenek, majd ezeket a temetés során a sírba helyezték el.

Elméletileg természetesen az avar kagánok kincstárában is lehettek hasonló tárgyak. Ne felejtsük el azt, hogy 626-ban az európai oldal felől az avarok ostromolták a császári székvárost, az ázsiai oldalról pedig a perzsák. Nem kizárt, hogy a két fél között diplomáciai kapcsolat is volt, ez pedig általában együtt járt egymás megajándékozásával. Valamilyen okból közülük egy sem került a halott mellé a temetés során, de nem csupán szasszanida tárgy nem került a sírba, hanem egyetlen egy bizánci érem sem, pedig belőlük akadt néhány százezer a kagáni kincstárban.

Mi úgy véljük, a „saját jogon” birtokolt tárgyak összehasonlítása vezethet el bennünket a pontosabb kép kialakításához.

Ha ilyen módszertani megközelítésből vizsgáljuk a két tárgyegegyüttest, akkor már egészen más képet kapunk a Kiss Attila által elkészített a táblázat újra értékelésekor. Kiderül, hogy talán csak az arany és ezüst edények terén van jelentősebb eltérés közöttük, s nincs ilyen pregnáns különbség a fegyverek, a viseleti tárgyak, de talán a méltóság jelvények között sem (lásd a Melékletben Kiss Attila táblázatát).

Tehát ebben összefüggésben Kiss Attila álláspontja, miszerint "Összefoglalva: a Malája Pereščepina-i és a kunbábonyi 1. sír leleteit összehasonlítva megállapítható, hogy a két sírlelet két kategóriába tartozik: a Malája Pereščepina-i sír Kagán, a kunbábonyi 1. sír pedig nem kagán kategóriába" (Kiss 1995: 137) legalábbis problematikus.

De ezek után lépünk tovább Kiss Attila érvrendszerének vizsgálatában. Kísérletet tett a sírban nyugvó férfi szociológiai helyzetének meghatározására is. Ezt öt szempont alapján tette meg. "1. A sír méretei, 2. A sírban talált nyílhegyek száma, 3. A kagáni insigne megléte vagy hiánya, 4. A kunbábonyi 1. sír és Kuvrát kagán vele azonos korú Malája Pereščepina-i sírjának összehasonlítása, 5. A kunbábonyi 1. sír arany mennyisége az avar kagáni kincstárnak fizetett arany mennyiséghez viszonyítva." (Kiss 1995: 134)

A felsorolt szempontok közül a negyedikkel már foglalkoztunk, ismétlésbe nem kívánunk

bocsátkozni. Ami a 2. pontot illeti, ti. hogy mennyi nyílcsúcsot találunk a sírban, ezt nem érdemes ma már vizsgálni, hiszen László Gyulának az a véleménye, hogy a sírba tett nyílcsúcsok és a halottak társadalmi rangja között összefüggés van, ma már nem tekinthető egyértelműnek. Az újabb ásatások ugyanis ezt a véleményt sem az avarok különböző szakaszaiban, sem pedig a X. századi magyarság esetében nem igazolták (Révész 2014: 80). Ráadásul azt is tudjuk, hogy amikor nem szakember tár fel egy gazdagabb temetkezést, akkor leggyakrabban éppen az értéktelennek tűnő vastárgyak kallódnak el. A Perešćepina-i anyagban egyetlen egy nyílcsúcsot sem lehetett azonosítani. Az, hogy volt-e benne vagy sem, ma már nem eldönthető. Ami viszont ebben a kérdésben talán irányadó lehet, hogy reflexij sem volt a sír tárgyai között.

Marad három vizsgálható szempont.

Az első a sír mérete. A kunbábonyi sír gödre eleve sérült volt, hiszen a kincskeresők annak jó részét szétdúlták. Feltételezett mérete 280-300 x 138 cm lehetett. A sír nem lovassír, így mérete nem mondható szerénynek, hiszen mindössze egyetlen halottat temettek el benne. Ezen túl Kiss Attila nem említi egyetlen kagáni sírt sem, melynek megadná a méretét. Mi itt és most egyetlen példát említünk meg. A magyar honfoglalás korának egyik, ha nem a leggazdagabb sírja a Zemléni sír. Ez lovas sír volt, mérete

pedig „mindössze” 316 x 210 cm, alig valamivel nagyobb a kunbábonyi sír gödrénél. A korai avar korban ugyan előfordulnak ennél nagyobb sírgödrök, pl. azon lovas sírok esetében, amelyekben a halott lábához, a test vonalának meghosszabbításában temetik el a teljes lovat. Kunbábony esetében azonban nem ilyen volt a temetkezés.

Úgy véljük, hogy a sírgödör mérete bizonyítékként se pro, se kontra nem használható fel a halott társadalmi rangjának mérlegelésekor.

Hogyan is állunk a rangjelző tárgyakkal? Kunbábonyban ilyen rangjelző tárgy lehetett a madárfejet mintázó arany korbácsvég. Ez megfeleltethető a Pereščepina-i jogarnak. Egyértelműen ilyennek számítanak az arany ivókürtök, mindkét esetben egy-egy. Ilyennek tartja Kiss Attila még a torquest, a karpereceket, és mint írja, legalábbis bizánci szempontból az aranygyűrűket. Témánk szempontjából ez utóbbi minket nem érdekel jelenleg, így maradnak a torques és a karperecek. E tárgyak tekintetében valóban van egy túlsúly a Kuvrát sírja javára, ellenben Kunbábonyban van két arany fülbevaló, melyekről tudjuk, hogy ezt a típust csak a leggazdagabbak viselték. Azután itt van az arany körmök esete, ilyen csak és kizárólag Kunbábonyban van. S feltehetőleg ilyenek az arany kanalak is. Ebben viszont Kunbábony áll jobban, még akkor is, ha a tárgy elveszett.

Mindezeket összefoglalva úgy látjuk, hogy feltűnően nagy, lényeges különbség nincs a két tárgyegyüttes között. Ha az egyik kagán, a másik is lehetett az.

Végül, de nem utolsó sorban a kincstár és a sírból előkerült arany mennyiség viszonyáról a következőket mondhatjuk el. A kunbábonyi sírból 2,341kg aranytárgy került elő. Legutóbb Bálint Csanád foglalkozott a nagyszentmiklósi kincs kapcsán a különféle kincstárakkal (Bálint 2004: 581-585). A nagyszentmiklósi kincs közel 10kg súlyú, ha ezt átszámítjuk solidusra (1 solidus 4,55gramm), akkor kb. 2180 darab felhasználásával készülhetett. Kunbábonyban ennek megfelelően alig 500-600 solidusnak megfelelő arany mennyiséget használtak el a kincstárban fellelhető érmekből. Ha csak ezt az adatot vesszük, akkor egy ilyen temetés nem rendítette meg a kincstárat. Figyelemre méltó azonban, és Perešćepina-i sírhoz képest egy másik kultúrkör hagyomány-rendszerét sejteti a Kunbábonyban talált több faedény, illetve ezek arany tartozékai. Meglétük óhatatlanul eszünkbe juttatja Priskos leírását az Attilánál elköltött lakomáról. A nomád nagyúr fennhéjázása az, hogy míg vendégei nemesfém edényekből esznek és isznak, addig ő egyszerű faedényeket használ. No persze ezeket is lehet arany veretekkel használni, csakúgy, mint azt a Baján utód tette. A keresztény Kuvrát már a sírba is magával viszi a „bizánci gazdagsá-

got," noha a temetés a pogány rítus továbbélését sejteti. Erről meg Géza fejedelem állítólagos mondása jut eszünkbe: "Elég nagy úr vagyok ahhoz, hogy két istent szolgáljak." (László 1987: 64)

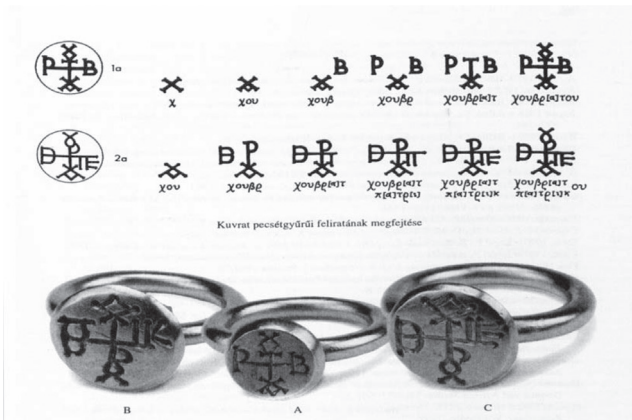
Álláspontunk szerint a kincstár állapotának és a sírból előkerült arany mennyiségének különösebb összefüggése nincs. Ily módon Kunbábony esetében a halott férfi kagáni voltát ezen az alapon kizárni sem lehet.

Összefoglalva a fentieket mi úgy látjuk, hogy Kiss Attilának egyetlenegy kritériuma sem zárja ki alapvetően annak a lehetőségét, hogy Kunbábonyt – legalábbis addig, amíg egy ennél gazdagabb sír nem kerül elő –, lehetséges kagáni nyugvóhelyként kezeljük.

Végül engedjék meg, hogy ezt a dolgozatot egy kicsit személyessé tegyem. A feltárás során a Kecskeméti Katona József Múzeumba bekerült a sír csontanyagának egy része, többek között a koponya is. Utolsó képünkön bemutatjuk azt az arcreekonstrukciót, akinek viselője nálunk pontosabban meg tudná válaszolni a dolgozatunkban vizsgált problémát.

Egy 70. éve felé járó, erősen mongoloid arc tekint le ránk. Ő egészen bizonyosan tudta a kérdésre a választ, hogy Kagán volt-e vagy sem? (4. kép)

KÉPEK

1. kép: Pecsétgyűrűk Kuvrat sírjából. (Zalesskaya et. al. 1997a nyomán.)

2. kép: Kuvrat Bulgár Birodalma (7. század). Róna-Tas 2001 nyomán.

3. kép: Fejedelmi sírok lelőhelyei az ukrajnai steppeövezetben (7. század). Róna-Tas 2001 nyomán

4. kép: A Kunbábonyi Kagán arcreekonstrukciója. H. Tóth–Horváth 1992 nyomán.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bálint Cs. (2004) A nagyszentmiklósi kincs: *Varia Archaeologica Hungarica XVIa*, Budapest.

Bóna I. (1984) A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon: *Magyarország története*. Előzmények és a magyar történet 1242-ig, Budapest, 265-373.

Kiss A. (1994-1995) A kunbábonyi 1., kora avar vezéri sír leleteinek belső összefüggései. A leletanyag csoportosítása: *Com.Arch. Hung.* 1994-1995, 267-284.

Kiss A (1995) Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi vezérsírről: *MFMÉ. Stud. Arch. I.*, 131- 149.

H. Tóth, E-Horváth, A. (1992) *Das Grab eines Awarenkhagans*, Kecskemét.

László Gy (1987) Joachim Werner, Der Grabfund von Malaja Peresčepina und Kuvrát, Kagan der Bulgaren, München, 1984: *Cumania* 10, 61-65.

Moravcsik 1930 Moravcsik Gy (1930) Az onogurok történetéhez: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 27. Budapest.

Róna-Tas A. (2001) Holt volt Kuvrát Bulgáriája?: Felföldi Sz.-Sinkovics B. (szerk.) *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, Budapest,

Werner, J. (1984) *Das Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrát, Kagan der Bulgaren*, München.

Werner, J. (1992) Neues zu Kuvrát und Malaja Pereščepina: *Germania* 1992, 430-436.

MELLÉKLET

A bócsai és a kunbábonyi 1. sír és a Pereščepina-i sír leletanyagának összehasonlítása. Kiss 1995 nyomán

		Bócsa	Kunbábony 1.	Malaja Pereščepina
A/ékszer	fülbevaló	1	2	-
	torques	-	-	1
	karperec	-	2	5
	gyűrű	2	3	9
B/övek	díszöv	1	1	1
	fegyveröv	1	3	3
C/fegyver	kard	1	2	3
	íj	-	'	-
	balta	-	-	1
	nyílhegy	>25	25	?
	kés	1	6	-
	íjtegez	-	'	-
	nyíltegez	1	1	1
D/asztali készlet	Au nomád korsó	-	1	1
	Ag nomád korsó	1	-	2
	nomád fakorsó, Au/Ag veret	-	2	1
	Au kehely	1	-	5
	Ag kehely	-	-	5
	Au rhyton	-	1	1
	Au veretes rhyton	1	2	-
	Au edény	-	-	4
	Ag tál (Paternus)	-	-	1
	Ag edények	-	-	6
	fa csésze, Au veretek	-	3	-
	Au kanál	-	1	1

E/egyéb	„jogar”	-	-	1
	korbácsvég	-	’	-
	Au lószerszám+Au nye- regveretek	-	-	’
	temetkezési aranyle- mezek (szemfedő + koporsó)	-	’	’
összsúly		1,332 kg	>2,341 kg	*20 kg

Uhrman Iván

A Tátony nembeli leány

I. András (1046-1060) és I. Béla (1060-1063) királyainkról s szerencsétlen testvérbátyjukról¹, Leventéről Kézai így ír: *„Egyesek ugyan azt állítják, hogy ezek a fivérek Vazul hercegnek egy bizonyos Tátony nemzetségbeli nőtől származó gyermekei, s nem törvényes házasságból származnak, és hogy egy ilyen jöttment nő miatt kapták meg a Tátony nemzetség tagjai a nemességet. Ez azonban bizonyos, hogy ízetlen és roppant ügyetlen*

¹ A vonatkozó vita szakirodalmát lásd Uhrman 2010: 86-88!

szóbeszéd; hiszen ettől függetlenül is nemesek ők és Szkítiából erednek, mivel Szár László fiai.”²

A 14. századi krónikakompozíció majdnem ugyanígy: *„Egyesek azt állítják, hogy ez a három fivér Vazul hercegnek egy bizonyos Tátony nemzetségbeli leánytól született fia volt, és nem törvényes házasságból származtak, és a Tátony nembeliek e kapcsolat miatt kapták meg a nemességet. Bizonyos, hogy ez hamis és aljas szóbeszéd. Hiszen e nélkül is nemesek ők, mivel ezek Szár László fiai...”³*

E híradások három kérdést vetnek fel:

1. Vazul vagy állítólagos fivére, Szár László volt-e az édesapjuk?

2. Hogy értsük, hogy nem származtak törvényes házasságból?

3. Ki volt az édesanyjuk; azaz: mit tudhatunk a Tátony nemzetségről?

Az elsőben régóta nézetazonosság alakult ki a kutatásban (a teljesség igénye nélkül: Váczy 1940-1941: 306-307, 332-334; Gerics 1966: 1).

² Simonis de Keza Gesta Hungarorum 55. (Quidam autem istos fratres ex duce Wazul progenitos asseverant ex quadam virgine de genere Taton, non de vero thoro oriundos, et pro tali missitalia illos de Taton nobilitatem invenisse. Frivolum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque nobiles sunt et de Scitia oriundi, quia isti sunt filii Zarladislai.) SRH I.: 178. Magyarul: AMCs: 113; ford.: Bollók János.

³ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 87. (Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quadam puella de genere Taton et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de Taton nobilitatem accepisse. Falsum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladizlai...). Magyarul: KK: 58; ford.: Bollók János.

A másodikra vissza kívánunk térni. Most a harmadikra koncentrálunk.

Ennek fő problémája: a *de genere* szerkezet az ún. nemesi nemzetségekre jellemző. Hitelesen nem is fordul elő Anonymus *Gestájának* keletkezése, (legvalószínűbben a 12-13. század fordulópontja) előtt (Erdélyi 1932: 3; Jakubovich 1925: 199; Györffy 1953: 110, 1966: 27-29). Ám e nemzetségek fénykorában, a 13-14. században a fennmaradt oklevelek a Tátony nemzetségről szót sem ejtenek. A nemzetségi genealógiák kutatásának összegzői Wertner Móról Engel Pál-ig nem is fordítanak figyelmet rá. A kivétel, Karácsonyi János 1900-ban így ír: „...annyi kitűnik [sic!], hogy a XIII. század második felében még élt egy Tátony nevű, csekély hatalmú nemzetség emléke, de hol lakott, kik voltak tagjai? Arról forrásaink mélyen hallgatnak.” (2002: 989-990) Négy év elteltével ő is módosította álláspontját. Erdélyi László (1932: 3, 32) említette őket, de ő is igen bizonytalanul. Azóta csak Gerics József (1966: 3; 1967: 597-598) kelt védelmükre. Ha a feltételezett, V. István-kori gestaíró, (Kézai és a 14. századi krónikás közös forrása) nem ismer egy még létező Tátony nemzetséget, nem oly ingerülten utasítja el a szóbeszédet, mely e nemzetség „szkítiai eredetét” elvitatva állította: az csupán azért nemes (*nobilis*), mert egy 11. századi nőronok a király unokafivérének ágyasa volt.

Ám számunkra nem az a fontos, hogy a 13. században létezhetett-e még Tátony nem-

zetség, hanem hogy létezhetett-e már a 11-ben. Az utóbbi évszázadban három megoldási javaslat kínálkozott:

1. A Tátony (*Tatun*) név elírás: valójában az oklevelekből igen jól ismert Tétény nemzetségről van szó.

2. Valóban elírás, de a *katun* méltóságnévből, amely a törökös, steppei államokban a főfejedelem (*kán, kagán*) feleségének címe. Vazul párja egy ilyen „királynő” rokona lehetett?

3. Igenis létezhetett már Tátony nemzetség Vazul korában, s valóban annak leányát emlegetik a források.

I.

Karácsonyi János fogalmazta meg 1904-ben: „*»Tatun« nemzetség nincs, de van Tétény-nem, amelyet »Tuhtum«-nak, később Techtun-nak írtak. E nem, mint a Tétény, Maglód helynevek elárulják, a Csepelsziget közelében, tehát Taksonynak, Levente sírhelyének tájékán tanyázott. Mármost a Névtelen két helyütt is mondja, hogy Tuhtum-nak szent István korában élő Bolya és Bonyha nevű dédunokái voltak. Tekintsünk egy kissé bele a »Képes Krónika«-nak 47-ik és pedig egykorú XI. századbéli írótól szerzett fejezetébe, s ott látjuk, hogy Bolya és Bonyha 1046-ban azok közé tartoztak, kik András és Levente visszahozatalán fáradoz-*

tak s akik e miatt halált szenvedtek. Bolyának és Bonyhának e buzgósága s azon hamar rájuk esett gyanú, hogy Andráshoz szítanak, nagyon érthető, ha András és testvérei a nemükbeli nőtől származtak.” (1994: 101-102) Szűk negyedszázaddal később ismételte meg: Vazul („Vászoly”) „...úgy látszik, bár ezt később büszkeségből tagadták, az utóbb Tétény-nemzetségnek hívott [sic!] család egyik nősarját tette feleségévé. E házasságból három fiú származott...” (Karácsonyi 2006: 8) Újabb két év múltán kiszínezve: (Vazult) „...1015 táján mintegy 20 éves korában anyai rokonai megházasították és egy kházir koór [=kazár kabar] eredetű [sic!] főúri nemzetségből szereztek neki feleséget. E nemzetséget utóbb, a XIII. században egyik kiváló tagjáról Tigitin-nek, Tihitin-nek, Tehtün-nek, Teitün-nek, végül [sic!] mai kiejtéssel Téténynek nevezték el, s e nagyratörő család a XIII. század végén azt hirdette, hogy régen (...) Sárolt (...) nevű női tagja egykoron magyar fejedelemhez ment férjhez.” (Karácsonyi 2010: 82)

A Tétény-nemzetség a 13-14. századi oklevelekből gazdagon adatolt. (Wertner §187=1892 [II.]: 348-350; Karácsonyi 2004: 1003-1007; Engel 2001: s.v. Tétény) Ám vissza lehet-e vezetni a 11. századig? *Tatun* lehet-e az ő nevük elírása? És Karácsonyi Boját és Bonyhát illető politikatörténeti érve alkalmas e hipotézis alátámasztására?

A *de genere* meghatározás (a Csák nemzetségre vonatkozóan) már egy 12. századi oklevélben (1183) megjelenik, ám ez közmegegyezés sze-

rint hamis. (Karácsonyi 2004: 1003; Szentpétery § 138=1923: 45-46; Jakubovich 1925: 199; Györffy 1953: 110) S ha nem volna az, hozzá képest akkor is még vagy 170 esztendőnyt kéne visszamennünk!

Karácsonyi számára megkönnyíthette e 170 év átugrását, hogy ő (1894: 97) fedezte fel először: a nemzetség neve (a 13-14. sz. forrásokban *Techtun*, *Thechun*, *Thethen*) (Karácsonyi 2004: 103)⁴, visszavezethető azon ősi alakra, mely Anonymusnál a „*hét fejedelmi személy*” egyikének neve: *Tuhutum* (ejtsd: *tühütüm*, Karácsonyi olvasatában *töhötöm*).⁵ Ha a Névtelen ezen információjának hitelt adnánk, a Tétény nemzetségnek lehetne honfoglalás-kori őse; ez, mint Zsoldos Attila (2002: 385, 391) legutóbb leszögezte, bár ritkaság, nem kizárható. Csakhogy maga Karácsonyi sem itt, sem máshol nem erősködik Anonymus megbízhatósága mellett, ellenkezőleg! E kérdésben annál is kevésbé, hiszen a nemzetségekről készült monumentális munkájában (2004: 562) – indokoltan – nem a Tétény, hanem a (szintén Pest megyei) Gyulazombor (nála: Gyu-

⁴ Wertnernél (§ 187=1892 [II]: 348) még *Tecun*, *Thechtun* alakok is szerepelnek, nem szólva a Tét nemzetség névváltozatairól. (Wertner a Tét és Tétény nemzetségeket azonosnak véli, míg Karácsonyi már gondosan megkülönbözteti.) Györffy *Tetun*-nal és *Thethun*-nal egészíti ki a variánsokat, **helynévként** hivatkozik még *Tetyn*, *Thetum*, *Thetun*, *Thetin*, *Thetem*, *Thaten* alakokra is (1998: 577).

⁵ Anonymi (P. Magistri) *Gesta Hungarorum* 6. (...VII-us Tuhutum pater Horca...), 20. (...nec non Tuhtum [sic!] pater Horca...) , 22-27., 30. SRH I.: 41, 61, 63-69.

la-Zsombor) nemzetséghez köti a honfoglaló Tétény emlékét, de ott sem hagyja el a (hiper)kritikus kommentárt: „*Mindez azonban vagy egészen mesebeszéd, vagy teljesen bizonytalan.*” Akkor hogy vehessük bizonyosra a Tétény-nemzetség 11. századi létezését?

Ugyanez a gond politikatörténeti érvével. 1900-ban még gondosan megkülönböztette a Maglód (=Gyulazombor) és a Tétény nemzetséget: akkor a Maglód helynevek miért bizonyítanak a Tétény nemzetség Pest megyei őshonosságát? S ha ettől eltekintünk (a nemzetséget 1900-ban is Pest megyéből eredeztette a Budától délre eső Tétény helynév alapján) – még mindig kérdés: a Gyulazomborok amúgy is gyanús eredethagyománya, mely az erdélyi gyulákkal kapcsolta volna össze őket, miért lenne megbízhatóbb Bolya és Bonyha esetében, mint Tétényében?! E két fivérrel, akiket Péter király mint Levente és András híveit kínoztatott halálra⁶, a modern kutatók vitatják, hogy közülük lett volna állítólagos apjukhoz, Prokuj gyulához. (Uhrman 2003: 291 [151. szj.], 324-325, 342. szj.; Uhrman 2010: 55-56, 68-71. sz. jegyzetek!) De ha őhöz volt is – mi köze lett volna magának Prokujnak

⁶ Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. (...audivit Petrus, quod predicti nobiles Hungarie, scilicet Visca, Bua et Buhna et eorum cognati cogitabant, qualiter regnum regio semini possent restituere et Andream, Belam atque Leuentam contra Petrum regem in regnum reducere. Petrus vero rex vehementi furore succensus fecit eos comprehendi et in eculeo suspensos interfici...) SRH I.: 336-337.

a Tétény nemzetséghez? Ha elhisszük is, hogy dédapját Téténynek hívták, mennyi a valószínűsége, hogy e dédapa nemcsak azonos nevű, de személyében is azonos lehetett egy Pest megyei nemzetség névadó őseivel?!(Kristó 2002 [1988]: 152-153, 159-171; Uhrman 2003: 304-305, 226. sz.j.!)

S a legfőbb probléma: ki, mikor és hogyan követte volna el a név elírását?

A minket érdeklő információt számos kutató szerint Kézai, a 14. századi krónikás, de már V. István-kori közös forrásuk is a 11. századi (Szent László korabeli?) Ősgestából vette volna át (Jakubovich 1925: 199; Hóman 1925: 91; Györffy 1953: 109-110; Györffy1966: 29; Gerics 1966: 4-6). De a 11. században a név még feltétlenül *Tühütüm*nek, legjobb esetben *Téhëtēm*nek hangzott!⁷ Kérdés, mikortól van jelen ez utóbbi alak, az oklevelek-beli változatok közvetlen előzménye.⁸ S ha elfogadjuk, hogy már a 11. szá-

⁷ Melich (1904: 133-134) éppen Karácsonyi felismerését méltatva szögezte le, hogy az akkor még őáltala is *Töhötöm*nek olvasott *Tuhutum* névnek kellett legyen egy *Téhëtēm* alakváltozata, hiszen a mai *Tétény* csak ennek lehet a folytatása. Ebből persze még nem következik automatikusan, hogy a *Téhëtēm* alakváltozat már meglett volna" a honfoglaláskor óta.

⁸ Vámbéry Ármin (1882: 354; 1895: 243; 2008: 93) még a perzsa *tehemtem~tehemten*ből származtatta. Németh Gyula (1991: 245-246) az 1920-as évek elején felismerte: a név a török *tegin* méltóságnév többes számára (*tegit~tigit*) megy vissza. Legrégibb alakja *Tihitim*, ebből *Tühütüm*, majd *Tétēn>Tétēny>Tétény*. Felismerését publikálás (1930) előtt megosztotta Melichhel (Németh 1991: 103. szj.), aki már 1925-ben (126) hasznosította. Most már ő is *Tihitim~Tihitin* alapalakokból indul ki, megállapítva: az utolsó szótag az ősmagyarban ismert *-m~-n*

zadtól vagy még korábbtól: ez utóbbit sem oly könnyű *Tatunnak* elérni! Hiszen itt még két szótag áll a későbbi egyetlen *é* helyén, amelyet az *a* felváltana! (Melich 1904: 133) A *Tétény* (*Thethen*) alakkal legelőször 1228-ban találkozunk (Györffy 1998: 577). S még itt is maradnak az elírásnak nehézségei. Az *u* betű bármely változatban csakis *ü*-nek olvasható ki, s ez aligha sugall mély magánhangzót az első szótagban. Györffy történeti földrajza tud ugyan egy *Thaten* alakváltozatról 1293-ból, s az utolsó szótag itt is magas, ám ez már a 13. század legvége! S az *a*-t tartalmazó alak még ekkor is ritkaságnak minősülhetett, amit nemcsak az mutat, hogy a következő több mint fél évszázad alatt még további nyolc említést találunk *e*-vel az első szótagban, *a*-val viszont többet egyet se!⁹

Ha tehát fel kívánjuk tételezni, hogy a *Tatun* alak a *Tétény* valamely régebbi változatának elírása, amelyre még Kézai és a krónika valamely közös előzményében sor kellett kerülnön, csak is a közvetlen előzményre gondolhatnánk: az

kicsinyítőképző hozzáadásával születik; az anonymusi (most már összerinte is *Tühütüm*nek olvasandó!) alak *Tihitim*ből, *Tétöny*>*Tétény* ellenben *Tihitin*ből fejlődne (ezúttal nem írja, de nyilván most is úgy érti, hogy *Téhētēnen* keresztül. Eszerint a *Téhētēm*~*Téhētēn* alakváltozat bátran elhetett már *Tühütüm* mellett a 11. században.

⁹ Egy másik, Moson megyei Tétény falut (Györffy 1998: 183) ma *Tadten*nek neveznek (Györffy 1970: 230-231). Ám Györffy (Györffy 1970: 230-231) maga is hangoztatja: a 14. században még ezt is *e*-vel írták, amint hogy 1312-ben még a Bécsi-medencében található Tattendorf is *Tetendorf* volt.

V. István-korabeli gesta-változatra. Csakhogy ennek szerzője a Tétény nemzetséget nagyon is jól ismerhette ahhoz, hogy elhibázza a nevüket! Kivált, hogy egy olyan *Tátony* faluével keverje össze, amelyről magáról is három említést ismerünk az V. István haláláig (1272) ismert oklevelekből! (Fehértói 2004: 740=s.v.*Taton, Taton, Toton, Totan, Thothon*) S tudatos elírásra sem indokolt gyanakodnunk: a szerző épp a nemzetség *nobilis* voltát védelmezi az ezt megkérdőjelező „szóbeszéd” ellenében!

Így Karácsonyi ötlete, bár kétségkívül szellemes, nem látszik megoldani a problémát!

II.

Azt, hogy *Taton* a *katun* romlott alakja, Györffy György vetette fel. „*Nézetem szerint Taton nem lehet más, mint a Catun (olvasd: katun) név elírása, amely csaknem minden nomád török és mongol népnél az uralkodó, a kagán feleségének címe.*” (1953: 110)

Szerinte *t* és *c* mind maiuscula-, mind minuscula-írásmódban nagyon közel állnak egymáshoz, rendszeresen össze is cserélik őket (Györffy 1953: 110).¹⁰ Kivált megtörténhetett ez

¹⁰ A Tokaj helynév variánsaiként Cothoyd (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 117. SRH I. p. 384.), Cothoyd (u.o. 119. SRH p. 386. 2. sz.j.), Cotoyd (*Chronicon Henrici de Mügel*n 39. SRH II. p. 418. 4. sz.j.) alakokat

a 13. században, amikor a *katun* méltóság emléke már elenyészett, így össze lehetett keverni az említett Tátony helynévvel, illetve a magát arról nevező, **feltételezett** Tátonyi családdal. (Györffy 1953: 110; 1966: 26-27; vele szemben Gerics 1967: 583-590)

Fogadjuk most el érvelését, s ennek jegyében vizsgáljuk meg: elképzelhető-e az adott szövegösszefüggésben a *katun* cím felbukkanása?

A címet – kínai forrás szerint – már a 6. században viseli a *kagán* (*Kho-han*) címet először használó *T'u-men* (=Bumin) felesége. (Thomsen 1896: 61 [konkrét hivatkozás nélkül.] vö. Györffy 1953: 110-111) Ismert az orkhoni feliratokból, ahol Elteris kagán feleségét, Bilge kagán és Kül tegin édesanyját, Elbilgét jelöli. (Thomsen 1896: 101, 106, 108, 113; magyarul MEH 62, 65, 67, 72; ford.: Kakuk Zsuzsa) Előfordul a Talasz mendencéjében talált ótürk rovásírásos feliratokon „királyné, hercegné” jelentésben. (Malov 1951: 412=s.v. *qatun*) Már így megengedhető Györffy kijelentése: „...a *katun* méltoságnév a belső-ázsiai nomád népeknél annyira általános, hogy törökös nomád társadalmi szervezetben, amilyen

sorol fel. Uo. még további öt példát hoz! 1966-ban (29-30) ezt kiegészíti azzal, hogy a Képes Krónika faximile-kiadásában (p. 30. col. II. s. 7.) bárki meggyőződhet az elírás kézenfekvő voltáról. Persze a 14. század közepi, reprezentatív díszpéldánynak szánt s ennek megfelelő kalligráfiával készített *Képes Krónika* mennyiben mérvadó egy olyan 1272 körüli alapszöveg tekintetében, amelyet még csak összevetni sincs vele módunk, hiszen elveszett?!

a magyaroké is, inkább a hiányán kellene csodálkozunk." (1953: 110) De ami még meggyőzőbb: a méltóságnév a kazárok között is ismert volt! Ahogy már Vámbéry Ármin rámutatott: „*Khatun vagy Chatun, mely név alatt a georgiai krónikások egy khazár hercegnőt említenek, a kit egyik örményországi arab helytartó vett nőül. Khatun magától értetődőleg nem személynév, hanem egyszerűen a török khatun, chatun=nő, asszony, melynek jelentésére vonatkozólag lásd Török-tár Etymologiai Szótárom 88. §-át...*” (1882: 439) A pontos hivatkozás ezúttal sem bizonyult Vámbéry erősségének, a (pluralisban!) emlegetett „georgiai” krónikás valójában Levond **örmény** krónikaszerző. (Györffy 1953: 110-111) De tény: a kazár hercegnőnek nem személy-, hanem méltóságneve *katun*. S mivel a magyar fejedelemség kazár ösztönzésre jött létre (Kónstantinos Porphyrogennétos: De administrando imperio 38. BK: 172-173), s a magyar főfejedeleme *kündü* címe a kazár *kundur kháqánnal* (Ibn Fadlán: 102), amaz viszont magával a nagy kagánnal (Pais 1931: 174) azonos, alig lehet kétségünk, hogy ezzel együtt a *katun* méltóságnév is megjelent a magyaroknál a 9. században.

Valóban kínálkozna tehát az értelmezés, hogy Vazul párja a *katunnak*: a magyar kündü-kagán feleségének nemzetségéből származott. Nyilván a legutolsóénak, értelmezte Györffy 1953-ban? Tizenhárom évvel később így emlékszik vissza. Az 1953-as tanulmány valójában nem tér ki arra,

ki lehetett az a *katun*; Györffy csak később (1966: 30) vallja meg, hogy akkor még Géza fejedelem feleségére gondolt, akit a hagyomány szerint Saroltnak hívtak. (Uhrman 2013: 72-73, 92) Ám 1966-ra elállt ettől. Mint írja: „Sarolt” a magyar gestában ilyen összefüggésben is személynéven szerepelne; s ha méltóságnévén, azt a nyilván magyar gestairó ha nem latinul, hát magyarul írná: *ahszin* (>asszony) (Györffy 1966: 30).

Utóbbi érv önmagában nem meggyőző: ahogyan a *kündü* méltóságnév meghonosodott (akár a *gyula*) olyannyira, hogy miután eredeti jelentése elhomályosult, személynévként élt tovább, ugyanezt a *katun* esetében is elvárhatnánk. Annál is inkább, mert az először 1150-ben egy oklevélben (falunévként!), majd 1200 körül, a Halotti beszédből dokumentálható *ahszin*ről, bár eredeti (alán) jelentésében kétségtávolan *úr-nőt, királynőt* jelent (TESz 1967: 189= s.v. *aszszony*), nem állapíthatjuk meg biztosan, hogy a *katun* pontos synonymája lenne.

A másik érv meggondolandóbb. Miért nem személynevet használ a szöveg? De még inkább: miért nem nemzetségnevet? „Saroltról” egységesen vallja a hagyomány, hogy az erdélyi gyula leánya volt!¹¹ Arra sem gondolhatunk, hogy szándékosan hallgattak volna a Szent István

¹¹ Anonymi (P. Magistri) Gesta Hungarorum 27. (...Geula genuit duas filias, quarum [...] et altera Saroltu et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani.) SH I.: 69; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 30. (...iste Gyula [...] Habeatque filiam nomine Sarolt [...] quam Geysa dux [...])

szembeforduló nemzetségről: ha a szent király vállalhatta őket anyaági felmenőinek, utódainak sem lehetett oka ódzkodni ettől!

Györffy későbbi véleményével kell hát egyet-értenünk: *katun* alatt „Saroltot” aligha érthetik! Hogy akkor kit? Aki ismeri Györffy termékeny fantáziáját, nem lepődhet meg, hogy nyomban új megoldással állt elő (1966: 34). Mivel a *katun* „Mandzsúriától Bulgáriáig” mindenütt a kagán első feleségét jelenti (Györffy 1966: 29), s másrészt a bolgár cár a magyar gestairódalomban következetesen Keán (=kán) néven szerepel (Györffy 1966: 30), a szóban forgó *katun* Mária, Sámuel bolgár cár felesége, akit II. Basileios Bulgaroktonos bizánci császár 1019-es diadalmenetén harci kocsija előtt kényszerített vonulni leányaival együtt.

Ezt az elméletet a hazai turkológia tudomá-som szerint az eltelt majdnem fél évszázad alatt nem minősítette. Hacsak nem tekintjük minősítésnek, hogy a *katunt* sem Ligeti (1986), sem Németh Gyula (1991) nem említi a magyar nyelv török jövevényszavainak sorában; Róna-Tas András (1997: 278) pedig csak azért, hogy rámu-tasson: magyar jövevényszóként nem ismerjük, míg avarként igen! De történész körökben jó néhány híve támadt. Vajay Szabolcs (1967: 78) már egy évvel később nemcsak magától értetődően

traduxit in uxorem legittimam.) SRH I.: 291; u.o. 63 (Geycha [...] genuit Sanctum Stephanum regem ex Sarolth filia Gyula.) SRH I.: 312.

közli, hogy I. András és I. Béla anyja „*alkalmasint Bulgáriából származott*”, de továbbsszínezi a képet: „...*Vászoly apósa alkalmasint Sámuel cár sógora, Chryselios Tódor durazzoi despota volt, a **katun** testvérbátyja, amint azt annak idején bővbben kifejteni szándékozunk.*” (Vajay 1967.: 56a. szj.) A kritikusabb Csóka J. Lajos (1967: 109-111) is megengedően hivatkozik erre.

A probléma ott kezdődik: noha Györffy szerint a méltóságnév elterjedési területe elért (értelemszerűen a *dunai*) Bulgáriáig – ez filológiaiilag nem igazolható. Malov (1951: 412=s.v. *qatun*), de maga Györffy (1953: 110-111) is kizárólag köztörök példákat hoz e főnévre, „*fejedelemnő*” jelentésében csakúgy, mint a többiben. S ha ezt – a turkológiában nálunk összehasonlíthatatlannul jártasabb szakember útmutatása nyomán – nem látjuk kizáró oknak arra nézve, hogy a bolgárok mégis használhatták (Dobrovits Mihály szíves közlése), még mindig marad a kérdés: mikor, meddig? Györffy (1966: 30) állítása, hogy a magyar gestairodalom minden bolgár uralkodót Keánnak nevez, csúsztatás. Ahogyan Kristó Gyula (2000 [1993]: 63-66) precízebb elemzése rámutat, gestáinkban három helyen bukkan fel e név, s a legkésőbbi is Szent István korára utal. Ez utóbbit azonosíthatnánk Sámuel cárral, aki ellen Szent István 1014-1018 között valóban ha-

dat viselt II. Basileios szövetségeseként¹², ahogy Kézai és a krónika szerint Keán ellen.¹³ Csakhogy Kristó (2000 [1993]: 67) ugyanott szóvá teszi: Sámuel már nem a *kán*, hanem a *cár* (=császár) címet használta, ahogyan valamennyi bolgár uralkodó 913 óta!¹⁴ Felesége miért ragaszkodott volna a *katun* címhez?!

A Szent István-kori Keán és Sámuel azonoságát nem Györffy vallotta elsőként (Szabados 2011: 303 [1016. szj.]). Szabados György legutóbb is védelmébe vette: „**Káni megjelenése kétségtől anakronisztikus *cári* mivoltához képest, ám Kézai Simon gestájánál és a XIV. századi krónikaszerkesztménynél régebbi szövegek-**

¹² Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis. A. 1047. (Stephanus rex Pannoniorum... Orta vero bellorum tempestate quae a barbaris [Bulgaris] infertur imperatori Constantinopolitanae urbis, rex [Basilius II] Constantinopolis eundem Stephanum ad bellandam barbariem sibi adscivit...) CFH: 969=§ 2354.=FLHB:372-273=§. 55.

¹³ Simonis de Keza Gesta Hungarorum 43. (...post haec cum Kean Bulgarorum duce et Sclavorum praeliatus est.) SRH I.: 172; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 66. (Post hec autem movit exercitum super Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum...) SRH I.: 315.

¹⁴ lásd 12. szj. (...cuius amminiculo Cesariem sibi infestam vi debellavit. – akinek segítségével erővel legyőzte/meghódította a fenyegető Cesariest.) (A *debello* ige „meghódítani” [expugnare] jelentésére lásd Thes. Col. 84=s.v. *debello*.) Kristó szerint az, hogy Sámuel központját Cesariesnek nevezik, bizonyítéka a *cár* cím használatának, mely a latin *Caesar* származéka. (Moravcsik 1977: 267, 272-273) Ám az FLHB (373) szöveggondozója, G. Cankova-Petkova szerint a szóban forgó város már a 6. században is a Καισαρεία nevet viselte! Így független a 11. századi Sámuel méltóságától! (vö. Keramopulos 1935: 407-409) Másfelől Simeón Logothetés szláv fordításában 913 előtt magát Simeont is, utódját, Péter is княз, *knez* címen emlegetik. (Ostrogorsky 1935: 281-282.) Mennyivel inkább Sámuel!

kel e téren változatlanul nem rendelkezünk, ezért a több száz éves írói és szerkesztői folyamat révén előállt XIII. és XIV. századi változatoktól túlzás terminológiai finomságot várni és elvárni." (2011: 304) Ám ez akkor lehetne megszívlelendő, ha akár Kézai, akár a krónikás tudnának az anonymusi Nagy Keánról, aki egyértelműen „*Bulgária fejedelme*”.¹⁵ De egyikük sem tud róla: közös forrásuk sem valószínű, hogy tudott. Akkor viszont nem terminológiai finomság kérdése, hogy eszükbe jut-e kánnak nevezni olyan személyt, akire vonatkozóan a hagyomány aligha használta e címet.

Más kutatók el is vetették Keán azonosítását Sámuellel. Ám nem egyszersmind Györffy hipotézisét! Így Bogtay Tamás „*egy lovasnomád fejedelem lányának*” nevezte Vazul „*feleségét*” (1988: 112). De találunk-e káni rangú lovasnomád fejedelmet Vazul elérhető közelségében a 11. század elején? Kristó Gyula egy Dél-Erdélyben regnáló bolgár-szláv fejedelmet feltételez, akinek kicsi kánságát a magyarok Szent Istvánig nem bírták volna felszámolni (2000 [1993]: 71-72). Vele szemben Tóth Sándor László szerint Ajtony, mint „*a kavar törzsek utolsó kagánja*” lett volna a Keán (2010: 256). Az előbbi koncepciót megcáfolta a régészeti és nyelvészeti kutatás, mely a magyar

¹⁵ Anonymus 11. (Terram vero, que iacet inter Thisciam et Dauubium, preoccupavisset sibi Keanus magnus, dux Bulgarie... usque ad confinium Ruthenorum et Polonorum et fecisset ibi habitare Sclauos et Bulgaros.) SRH I.: 48; Magyarul AMCs: 18 (ford.: Veszprémy László).

honfoglalás után nem tudja igazolni a dél-erdélyi bolgár jelenlétet (Szalontai 2001: 118-125; Kátona-Kiss 2010: 178-182, 203; vö. Szabados 2011: 304). Ajtony személye rendkívül vitatott (lásd Uhrman 2004: 129-130 [6-11. sz. jegyzetek]) Ám nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy kagáni címet viselhetett volna, még ha a kabarok előjárója lett volna is. Hiszen e cím viselése annyit fejezett volna ki, hogy egyenrangú a magyarok *kündü*-kagánjával, holott Kónstantinos beszámolójából tudjuk: a kabarok főnöke a magyar „első fejedelem” alatt, a Hétmagyar törzsfőivel egy szinten helyezkedett el!¹⁶ Akkor viszont hét feleségének egyike – a főfeleség – sem viselhetette a *katun* címet!

S még nem esett szó Gerics fő ellenérvéről! A *katun* előfordulásait áttekintve maga Györffy (1953: 110-111) jelölte meg a Codex Comanicust, ahol a főnév „*úrno*”, illetve „*Isten anyja*” (=Szűz Mária) jelentésben szerepel.¹⁷ Ha a 14. századi, krími kunok ismerték a szót, érvel Gerics (1967: 597), ismerhették a 13. századi, magyarországiak is! Így emlegethették Kun Erzsébetet, V. István feleségét, s talán már IV. Béla nejét, a görög Ma-

¹⁶ Kónstantinos Porphyrogennétos: De administrando imperio 39-40. (...τῶν ὀκτῶ γενεῶν... Εἷς δὲ ἐστὶν ἄρχων ἐν αὐτοῖς, ἥγουν ἐν ταῖς τρισὶ γενεαῖς τῶν Καβάρων... Πρώτη ἡ παρὰ τῶν Χαζάρων ἀποσπασθεῖσα αὕτη ἡ προσηγορευθεῖσα τῶν Καβάρων γενεά... ἔχει δὲ ἐκάστη γενεὰ ἄρχοντα.) BK: 174-175, 178-179.

¹⁷ Codex Cumanicus 261. (Katû i. e. katun «femina», «domina»); 157. (...are mariam katûga...).

ria Laskarist is! Ám akkor e méltóságnév nem volt még elfeledett, értelmezhetetlen s így könnyen elírható az V. István-kori gestaíró számára! Kivált, ha Györffynek adunk igazat, aki e gestaíró-t Ákos mesterrel, Kun Erzsébet kancellárjával azonosítja (1966: 26)!

Így Györffy hipotézisének kevés valószínűsége maradt. Csakis akkor érdemes napirenden tartani, ha kínálkozóbb magyarázatot nem találunk Vazul párjának *de genere Tatun* származtatására.

III.

Kizárhatjuk-e hát, hogy Vazul korában létezett már Tátony nemzetség, s így nincsen szükség emendációra a forráshelyek értelmezéséhez?

Györffy (1953: 110) – Karácsonyi régebbi álláspontjával vitázva – kategorikusan kijelentette: semmi alapja egy Árpád-kori (12-13. századi) Tátony nemzetség feltételezésének, ha okleveles források nem szólnak róla. S valóban: Gerics (1966: 3; 1967: 597-598) fő ellenérve (hogy akkor a gestaírok nem védelmeznék ily ingerülten a Tátonyok nemesi voltának eredetiségét) nem tökéletesen meggyőző. Ha Kézai vagy a krónikás rendelkezett bármilyen 11. századi információval egy Tátony nemzetségről (Jakubovich 1925: 199; Gerics 1966: 4-5), azt nem értelmezhetette

másképp, mint hogy az általa vélelmezett száznyolc nemzetség¹⁸ egyikéről lehet szó. Ez már elegendő ok volt számára, hogy e nemzetség nemességének utólagos voltát elképzelhetetlennek tartsa.

De számunkra nem egy 12-13., hanem egy 11. századi Tátony nemzetség létezése a kérdés. Így nincs is szükségünk Gerics (1966: 4-5; lásd még Benkő 2003: 40; Tóth Valéria 2014: 477) érveire, melyekkel azt igyekezik bizonygatni, hogy a későbbi, nemesi nemzetségek jóval hamarabb is létrejöhettek, mint hogy az oklevelek vallani kezdenek róluk. Ugyanígy indifferens szempontunkból, hogy lehetett-e bármiféle összefüggés a honfoglalás-kori (elsődleges) és a 13-14. századi nemesi (másodlagos) nemzetségek között. Vámbéry Ármin (1882: 272; 1895: 292-293, 322) még nem tett közöttük különbséget, azóta viszont nem csekély bátorsággal és fantáziával lehet csak mégoly áttételes kapcsolatra is gyanakodni (Györffy 1958: 15-17 [=1959: 3-6]; Zsoldos 2002: 385, 391-392; velük szemben Kristó 1983: 46-50). Györffy fenntartásának (1966: 27-29) pedig, mely szerint a *de genere* megjelölés kizárólag a 13-14. századi, nemesi nemzetségekre vonatkozhat, ő maga veszi élet, amikor elismeri, hogy e szerkezetet talán csak a 13. századi szerző helyettesíti be (esetleg egy *de cognatione* helyére?) (Györffy 1966: 30).

¹⁸ Simonis de Keza Gesta Hungarorum 6. (Centum enim et octo generationes pura tenet Hungaria et non plures.) SRH I.: 146.

Nekünk hát azon, elsődleges nemzetségek között kell(ene) keresgelnünk, melyek a honfoglalás idején és azt megelőzően virágzottak, s amelyek fennállásának a Szent István-i új, keresztény-feudális civilizáció vet véget. Csakhogy épp ezeket nehéz megközelíteni. „A kérdésre, *hogyan tudunk a honfoglaló magyarok nemzetségeiről, a »pesszimista« válasz röviden így hangzik: semmit.*” – vallja Zsoldos Attila (2002: 380), s legutóbb Tóth Valéria is hasonlóan: „*A honfoglalás kori nemzetségekről igen keveset tudunk, és azt sem írásos dokumentumokból ismerjük, hanem elsősorban analógiák alapján lehet rá következtetni.*” (2014: 473) Kutatásuk története visszanyúlik a 18. századig (Mesterházy 1980: 70-83), ám az információbázis elégtelen volta miatt csak minimális eredményeket érhetett el.

Írásbeli forrás egy lenne, amely a honfoglalás-kor magyar nemzetségeiről tudósít: VI. (Bölcs) León bizánci császár Taktika c. műve. Eszerint a „türkök” (=magyarok) „...nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat...”¹⁹ Ám ez sem tájékoztat többről, mint a magyar nemzetségek pusztta létezéséről. S információértékét megkérdőjelezi, hogy szóról szóra Maurikiosnak a 6-7. század fordulóján készült hasonló művét írja ki, ahol az a valódi türkökről írt (Moravcsik ÁKMTBF: 14; vö. Györffy 1958: 17-18 [=1959: 6-7]; Zsoldos 2002: 3). Bár a fordító-

¹⁹ León Philosphos: Taktika XVIII. 53. (...διασπαρμένοι κατὰ γένη καὶ φυλὰς τοὺς ἵππους βόσκοτες...) ÁKMTBF: 19. ford.: Moravcsik Gyula.

közreadó Moravcsik Gyula (Moravcsik ÁKMTBF: 14-15.; vö. Györffy 1958: 17-18 [=1959: 6-7]; Zsoldos 2002: 3) leszögezi: ahol León eltérést talál Maurikios és a maga frissebb tapasztalata között, ott jelzi is. Ám volt-e módja a császárnak felismerni az esetleges eltérést egy nép oly belső ügyeiben, mint a törzsek belső felosztása?

A korai magyar történelem legfontosabb bizánci forrása, VII. (Bíborbanszületett) Kónstantinosnak A birodalom kormányzásáról írott műve emleget ugyan *genosokat* a „türkökkel” (=magyarokkal) kapcsolatban, ám nyilvánvalóan a törzseket érti ez alatt, azok további tagozódásáról azonban nem nyilatkozik. Ezzel szemben a besenyő törzsszövetség leírásakor ezt közli: „*A nyolc tartomány negyven részre oszlik...*”²⁰. Nem egy kutató igyekezett ezt úgy értelmezni, hogy a tartományok (θέματα) alatt itt törzseket, következésképpen a „részek” (μέρη) alatt nemzetségeket kell értenünk (Györffy 1958: 18; Bartha 1968: 93-94; Bartha 1987: 96; Mesterházy 1980: 86; Németh 1991: 29 [bizonytalanabbul]; Zsoldos 2002: 382). Tagadhatatlan, hogy a tartományok valamilyen módon összefüggenek a törzsekkel, hiszen a császár ugyanúgy nevezi meg őket. „*Tudnivaló, hogy a besenyők négy törzse, azaz Küercsicsur tartomány, Szurukülbej tartomány, Borutolmacs tartomány és Bulacsaban*

²⁰ Kónstantinos Porphyrogennétos: De administrando imperio 37. (Τὰ δὲ ὀκτὼ θέματα διαίρουνται εἰς τεσσαράκοντα μέρη...) BK: 166-167.

tartomány..." stb..²¹ De hogy a θέματα kifejezést használja, azt sugallja: a törzsi szervezet mint-ha átalakulóban lenne területi jellegűvé. Akkor pedig nem magától értetődő, hogy további tagolódása a régi, nemzetségi szervezetet követi! S ha feltételezzük, hogy mégis: következik-e abból, hogy a magyaroknál is ugyanilyen tagolódás figyelhető meg? Ha egyik népnél szóvá tette a császár, a másiknál miért nem? Ha nem volt erre vonatkozó korábbi információja, 950 körül nála járó magyar vendégeitől, Bulcsútól és Tormástól biztos tájékozódhatott! (Kónstantinos Porphyrogennétos: De administrando imperio 40. BK: 178-179)

Így az írott forrásokra nem támaszkodhatunk. Maradnak a régészet, illetve az összehasonlító néprajz adatai. Előbbi eredményeit Mesterházy igyekezett összefoglalni, ám az általa bemutatott, mennyiségében vitathatatlanul imponáló anyag szociológiai következtetésekre jellegéből adódóan csupán igen-igen áttételesen ad lehetőséget (1980: 93-131). Utóbbira támaszkodik Györffy, aki előljáróban azt ígéri, hogy az obi-ugor és török népek nemzetségeire egyaránt figyelemmel lesz, ám végül inkább csak előbbie-ek alapján tételez fel analógiákat (1958: 12-14 [=1959: 1-3]). Talán mert a török népek nem-

²¹ Κόνσταντίνος Πορφυρογεννέτος: De administrando imperio 37. (Ιστέον, ὅτι αἱ τέσσαρες τῶν Πατρίνακιτῶν γενεαί, ἤγουν τὸ Θέμα Κουαρτζιτζοῦρ καὶ τὸ Θέμα Συρουκάλπει καὶ τὸ Θέμα Βοροταλμὰ καὶ τὸ Θέμα Βουλατζοπὸν...) BK: 169.

zetségi szervezetről már Vámbérynek az volt a véleménye: „E tekintetben olyan képpel van dolgunk, amelyből hiányzik a stabilitás; mert főbb vonásai az egyes népcsoportoknak századokig tartó ingadozása következtében összefolytak, annyira, hogy a legnagyobb gondossággal és beható tanulmányozás után is alig lehet őket meghatározni.”? (2006 [1885]: 200) Ahogy később Németh Gyulának is: „A török népalakulatokat a gyakori és gyors változások jellemzik.” – tudniillik épp ezen a téren? (1991: 25)

Györffy hét vonást sorol fel az elsődleges nemzetségek meghatározó jellemzőiként (1958: 12 [=1959: 1]):

1. Közös név, lehet állat vagy ős neve. Lehet több név is.

2. Közös jel, tamga: állatot ábrázol.

3. A nemzetségre jellemző személynevek

4. Közös őst tisztelnek

5. Közös temető

6. Közös nemzetségi vérbosszú.

7. Exogám phratriákra tagolódnak.

Az utóbbi kettő vizsgálata a honfoglaló magyarok között lehetetlen, az első ötét is csak sokszorosán áttételes következtetésekkel lehetséges, amelyeket jelen terjedelmi keretek között nincs mód áttekinteni. Így csupán egy okból ragaszkodhatunk a honfoglalás kori magyar nemzetségek létezéséhez, amelyet Zsoldos Attila mint törvényszerűséget szögez le: nemzetség

létezhethet törzs nélkül, fordítva nem! (2002: 381-382)

Ennyi információ alapján hogy próbálhatnánk eldönteni a kérdést?

Egy bizonytalan próbálkozásra talán mégis van lehetőség. Láttuk: Györffy szerint az elsődleges nemzetség neve **vagy** állat neve, **vagy** valamely őse. Ám ha a totemizmus jegyében feltételezzük, hogy az őse maga is állat – a név mindkettőt jelentheti egyszerre.

S mit jelent a Tátyony nemzetség neve?

Kiss Lajos (1988: s.v. *Tátompuszt*) szláv eredetűnek mondja. Ám a szótárak, amelyekre hivatkozik, noha mindketten szláv nyelvűek, eltérő etimológiát adnak meg.

Ilcsev (1969: 478) egy Tàto vagy Tàтo, kicsinyítőképzővel Tàтко férfinévét citál, melynek jelentése „*Légy olyan, mint apád!*”. Továbbá nem nehéz felismerni az „*apa*” jelentésű gyermeknyelvi főnevet, amely *tata* alakban a magyarban is ismert. Ahogy azt a TESz (1976: 865=s.v. *tata*) hangsúlyozta: e szó gyermeknyelvi jellegéből következően még számos európai nyelvben (görög, latin, olasz) előfordul anélkül, hogy azok bármelyike genetikusan adná át a többinek. Ha így van, s ha a Tátyony valóban ennek származéka, nem szükséges bolgárból magyaráznunk.

Profous és Svoboda (s.v. *Tatouňovice*) ellenben egy „gonosztevő” (vö. orosz „tolvaj”) jelenté-

sű cseh töből magyarázzák az 1275-ben felbuk-
kanó cseh *Thatun, Thaton, Thatum* névalakokat,
s ezek megfelelői között említik a szerintük
„szlovák-magyar” *Tatunt*. Ha igazuk van, ak-
kor a Tátony nemzetségről le kell mondanunk.
A honfoglaláskor itt talált szlávok már aligha
éltek nemzetségi szervezetben, magyar nem-
zetség viszont nemigen viselhetett szláv nevet,
kivált olyat, amely gonosztevőt, tolvajt jelent...

De olyan biztos-e a szláv etimológia? Nem
tudjuk-e a Tátony nevet török avagy urali ere-
detre visszavezetni, ahogyan az egy honfoglaló
nemzetség nevéénél logikus lenne?

Tudomásom szerint török etimológia nem kí-
nálkozik. (Dobrovits Mihály szíves közlése.) Urali
azonban igen: a *tat* főnévből, amely ősi urali
örökségünk, s többek között *compót* (=halfajta,
Tinca tinca) is jelent. (TESz 1976: 864=s.v. *tat*²)
Amely akár totemőse is lehet egy nemzetségnek!

A *tat* töből **Tatony* azzal az ősi *-n>-m*
kicsinyítőképzővel hozható létre, amelyből
Melich (1925: 126) a Tétény név végződését is
származtatta, de amelynek ugyanott számos
más előfordulását közli. Van közöttük több mély
hangrendű (*Bolgárom, Somogyom, Kozárom*),
s olyan is, ahol a képző szintén *-ny-*-re vált: *Só-
tony*. A többeli *a* fonéma *á*-vá nyúlását pusztán
a szótag hangsúlyos volta is előidézhetheti. (E.
Abaffy 2003: 332)

Ha e hipotézis helytálló, legalább egy sajátsgot – az állatős nevét mint nemzetségnevet – sikerülne valószínűsíteni a Tátony (=„compócska”) nemzetséggel kapcsolatban. S úgy nincs szükség emendációra, sem későbbi betoldás feltételezésére: találnánk egy valódi, honfoglalás-kori nemzetséget, melynek egyik, 11. század eleji leánysarja lett a későbbi Árpád-házi királyok ősanja.

FORRÁSKIADVÁNYOK

ÁKMTBF (1984): Moravcsik Gy. (szerk.) *A középkori magyar történelem bizánci forrásai*, Budapest.

AMCs (2004): Anonymus *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon *A magyarok cselekedetei*. Veszprémy L., Bollók J. (ford.) Budapest.

FLHB (é.n.): *Fontes Latini Historiae Bulgaricae* (=Латински Извори за Българската История) II. (=Fontes Historiae Bulgaricae [=Извори за Българската История] VII.) Serdicae (=София).

Ibn Fadlân (2007) *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Simon R. (ford.). Budapest.

KK (2004): *Képes Krónika*. Bollók J. (ford.) Budapest.

Малов, С. Е. (1951) *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. Москва, Ленинград.

MEH (1975²): Györffy Gy. (szerk.) *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Budapest.

SRH (1999): Szentpétery, E. (ed.) *Scriptores Rerum Hungaricarum I-II*, Budapest. (orig: 1937-38)

Szentpétery I. (1923) *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. (1001-1270)*, Budapest.

Thomsen, V. (1896) *Inscriptions de l'Orkhon. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne V.)* Helsingfors.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bartha A. (1968) *A IX-X. századi magyar társadalom*, Budapest.
- Bartha A. (1987) *A magyar honalapítás*, Budapest.
- Benkő L. (2003) Szabolcs vezér: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*, 38-67. Budapest.
- Bogyay T. (1988) *Stephanus Rex*, Budapest.
- Csóka J. L. (1967) *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XII. században*, Budapest.
- E. Abaffy E. (2003) Hangtörténet/Ómagyar kor: Kiss J.-Pusztai F. (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*, 301-351. Budapest.
- Engel P. (2001) Középkori magyar genealógia: *Magyar Középkori Adattár*. Budapest. (CD-ROM)
- Erdélyi L. (1932) *A magyar lovagkor nemzetségei 1200-1480*, Budapest.
- Fehértói K (2004) *Árpád-kori személynévtár (1000-1301)*, Budapest.
- Gerics J. (1966) A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez: *Történelmi Szemle* 9, 1-35.
- Gerics J. (1967) Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról: *Irodalomtörténeti Közlemények* 71, 583-598.
- Györffy Gy. (1953) Török női méltóságnév a magyar kútfőkben: *Magyar Nyelv* 49, 109-111.
- Györffy Gy. (1958) A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I.: *Századok* 92, 12-87. (=Györffy György [1959]: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest. 1-126.)
- Györffy Gy. (1966) Egy krónikahely magyarázatához: *Történelmi Szemle* 9, 25-35.
- Györffy Gy. (1970) A honfoglaló magyarok települési rendjéről: *Archaeologiai Értesítő* 97:,191-242.
- Györffy Gy. (1998) *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*, Budapest.
- Hóman B. (1925) *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói. (Forrástanulmány)*, Budapest.
- Илчев, С. (1969) *Речник на личните и фамилни имена у българите*, София.

Jakubovich E. (1925) P. mester. (Adalékok az Anonymus-kérdéshez): *Emlékkönyv Dr gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai [sic!] működésének [sic!] emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*, Budapest. 169-213.

Karácsonyi J. (1890) Az Árpádház második elágazása: *Turul* 8, 49-54.

Karácsonyi J. (1894) A Tuhutum név mai kiejtése: *Turul* 12, 96-97.

Karácsonyi J. (1906) Szent-István anyja. I. András atyja. Uj [sic!] eredmények: *Turul* 24, 97-112.

Karácsonyi J. (1994) *Szent István király élete*, Királyszentistván. (orig.: Budapest, 1904)

Karácsonyi J. (2004) *A magyar nemzetségek a 14. század közepéig*, Budapest. (orig.:1900).

Karácsonyi J. (2006) *Szent László király élete*, Máriabesnyő-Gödöllő. (orig.: 1924)

Karácsonyi J. (2010) *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997-1095*, Budapest. (orig.: Nagyvárad, 1926.)

Katona-Kiss A. (2010) A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században: *Hadtörténelmi Közlemények* 123, 168-214.

Keramopollos, A. D. (1935): Wo lag die ΚΑΣΑΡΕΙΑ des Procopius (De aedif. IV. 3, 273=V., 442): *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* (=Известия на Българския Археологически Институт) 9, 407-413.

Kiss L. (1988) *Földrajzi nevek etimológiai szótára II*, Budapest.

Kristó Gy. (1983) Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről: *Tanulmányok az Árpád-korról*, 26-50. Budapest.

Kristó Gy. (2000) Keán, Szent István ellenfele: *Írások Szent Istvánról és koráról*, 63-77. Szeged. (orig.: Acta Universitatis Szegediensis/Acta Historica 98. [1993] 15-27.)

Kristó Gy. (2002) A 10. századi Erdély politikai történetéhez: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*, 151-187. Budapest.

Ligeti L. (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest.

Melich J. (1904) Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez: *Nyelvtudományi Közlemények* 34, 132-147.

Melich J. (1925) Adalékok a kicsinyítő -n > -m képző történetéhez: *Magyar Nyelv* 21, 126-127.

Mesterházy K. (1980) *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*, Budapest.

Moravcsik, Gy. (1977) Zur Geschichte des Herrschafteltitels 'Caesar' Царь: *Studia Byzantina*, Budapest.

Németh Gy. (1991) *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest.

Ostrogorsky, G. (1935) Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos.): *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare* (=Известия на Българския Археологически Институт) 9, 275-286.

Pais D. (1931) A gyula és a kündeh: *Magyar Nyelv* 2, 242-246.

Profous, A. – Svoboda, J. (1957) *Místní jména v čegách IV*, Praha.

Róna-Tas A. (1997) *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*, Budapest.

Szabados Gy. (2011) *Magyar államalapítások a IX-XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*, Szeged.

Szalontai Cs. (2001) Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében?: Felföldi Sz.-Sinkovics B. (szerk.) *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, Budapest.

TESz (1967, 1976) Benkő L. (szerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III.*, Budapest.

Thes. (1909-1934) Dittmann G., etc. (ed.) *Thesaurus Lingvae Latinae V.*, Lipsiae.

Tóth S. L. (2010) *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a X. században*, Szeged.

Tóth V. (2014) Szempontok a 13-14. századi nemzetségevek értékeléséhez: *Századok* 148, 471-494.

Uhrman I. (2003) Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei: *Hadtörténelmi Közlemények* 116, 267-366.

Uhrman I. (2004) A gyula-dinasztia oldalhajtásai? (Ajtony, Csánád, Doboka): Erdei Gy.-Nagy B. (szerk.) *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. 129-135. Budapest.

Uhrman I. (2010) Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés: *Hadtörténelmi Közlemények* 123, 44-111.

Uhrman I. (2013) Sarolt – történelem és/vagy mítosz?: Keller L. (szerk.) *Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, 72-103. Dunaszerdahely.

Váczy P. (1940-1941) A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. *Levéltári Közlemények* 18-19, 304-338.

Vajay Sz. (1967) Géza nagyfejedelem és családja: Kralovánszky A. (szerk.) *Székesfehérvár évszázadai I. (Az államalapítás kora)*, 63-100. Székesfehérvár.

Vámbéry Á (1882) *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*, Budapest.

Vámbéry Á. (2006) *A török faj etnológiai és etnográfiai tekintetben*, Dunaszerdahely. (orig.: Budapest, 1885.)

Vámbéry Á. (1895) *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Budapest.

Vámbéry Á. (2008) *A magyarság bölcsőjénél*. Dunaszerdahely. (orig.: Budapest, 1914).

Wertner M. (2010) *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I-II.*, Budapest. (orig.: Temesvár, 1891-1892.)

Zsoldos A. (2002) Nemzetségek halála és születése Szent István korában: Veszprémy L. (szerk.) *Szent István és az államalapítás*, 380-393. Budapest.

Németh Pál

Iszlám és térítés keresztyén szempontból átgondolva

A HIT KÉRDÉSE A KERESZTYÉNSÉGBEN

A keresztyén teológia a vallási hitet két szempontból törekszik megérteni. Egyrészt a hit tárgya felől. Ekkor a kérdés így hangzik: „mit hiszek?” vagy „miben hiszek?” Így fejezi ki ezt a teológiai szaknyelv latinul: *fides quae* (creditur). A hit tárgyát tekintve természetesnek tartjuk, hogy a vallások feltűnő mértékben különböznek egymástól. A vallások történetének és je-

lenségvilágának összehasonlító vizsgálata ezt a sokszínűséget kutatja. Ezt igyekszik feltárni, rendszerezni és megérteni.

Másfelől szemügyre vehetjük a hitet a hit alanya szemszögéből is. Ilyenkor a hit aktusáról beszélünk, arról a lelki tevékenységről, amellyel a hívő ember hisz: *fides qua* (creditur). Először azt gondolnánk, hogy itt lényegében egyezés mutatkozik a vallások között. De ha komolyabban megvizsgáljuk ezt a keresztyénség és az iszlám viszonylatában, úgy találjuk, hogy itt lényegyet érintő különbség van.

A keresztyén felfogás arra tanít minket, hogy a hit Isten ajándéka: *szívbéli bizodalom, melyet a Szentlélek az evangélium által gerjeszt bennem* (Heidelbergi Káté 21. kérdés) (Victor 1957: 47). Tehát az Isten Lelke a létrehozója (*causa efficiens*) a hitnek. Így magasztalja az egyik templomi ének Isten Szentlelkét: *Te vagy a hitnek mind szerzője, / mind elvégezője, / Te gyújtasz szívünkben világot, / forró buzgóságot.* (377. ének 2. verse) (Révész 1948: 484). És mivel a hitnek *szerzője és elvégezője* a Szentlélek Isten, aki hatalmasabb annál, hogy emberi módon „tetten érhetnénk”, akár önmagunkban is, mert *nem tudjuk, honnan jön és hová megy* (vö. J 3,8), ezért a hit is, amelyet munkál, mindig őriz valamit az emberileg meg nem érthetőből, az értelemmel fel nem foghatóból. Ez az oka annak, hogy amikor hiszek, mindig tudatában kell lennem annak, hogy az emberileg lehetetlent teszem. A hit útja tehát az az út,

amely emberileg nem választható. Csak azért járhatunk rajta, mert Isten kiválasztott minket erre az útra. A hit útja nem a legjobb emberi számításaink szerint kiszemelt út, hanem inkább az emberileg választható ellenére lett az Istentől rendelt utunk. A keresztyén ember szüntelen könyörgése ez: *Adj lelkedből erőt, hogy értsem és szeressem / elrendelt utamat...* (512. ének 2. verse) (Révész 1948: 624).

Ez az oka annak, hogy a keresztyén gondolkodás – már a kezdeteknél – arra kényszerült, hogy valami módon kifejezésre juttassa, megfogalmazza a hitnek ezt az „emberileg lehetetlen” voltát. Így vált híressé a Tertullianusnak tulajdonított mondás: *Credo quia absurdum* – *Hiszem, mert képtelenség*. Ennek a mondatnak a mélystruktúrájában az a megszívlelendő igazság szólal meg, hogy amikor hiszek, akkor az emberi lehetőségeimet meghaladóra, az emberileg lehetetlenre, valami „abszurd” - képtelen dologra vállalkozom. Keresztyén hitünk legnagyobb akadály a maga lehetőségeivel és korlátaival. Mert embervoltunk a hittel szemben mindig újra megteremti a „botrányozás” (vö. 1Kor 1,23)¹ lehetőségét.

Jóllehet Tertullianus műveiben ezt a mondatot (*Credo quia absurdum*) így sehol sem találjuk, az alapgondolat mégis szerepel a doketisták ellen írt művében (*de carne Christi, Krisztus testéről V.*

¹ Vulgata: *scandalum*, Theodorus Beza: *offendiculum*.

4.): *Keresztre volt feszítve Isten Fia? Nem szégyellem, mert szégyenletes. És halott volt Isten Fia? Hihető, hiszen képtelenség. És az eltemetett feltámadt? Biztos, mert lehetetlenség. (Crucifixus est dei filius; non pudet, quia pudendum est. Et mortuus est dei filius; credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit; certum est, quia impossibile.)* (Vanyó 1986: 777; vö. Loofs 1959: 118). Figyelemre méltó, hogy itt az Apostoli Hitvallás egyes tételeit veszi sorra, és így módon jeleníti meg az igazán és joggal neki tulajdonított gondolatot: *Hiszem, mert képtelenség.* A hitet nem támogatja semmi, ami emberi lehetőségként adatott volna. A hit tehát nem más, mint Isten Lelkének erejével való győzelem az emberi lehetőség, a botrányozás felett: *Boldog, aki én bennem meg nem botrányozik* (Mt 11,6).²

Sören Kierkegaard, a XIX. század legnagyobb keresztyén gondolkodója, külön művet szentel a keresztyén hit elemzésének, megértésének. A *Félelem és rettegés* c. nagyszabású filozófiai esszéjében hangsúlyozza a hit kitüntetett fontosságát. „*Senkinek sincs azonban joga elhívetni másokkal, hogy a hit valami jelentéktelen vagy könnyű dolog, mert a hitnél semmi sem nagyobb és súlyosabb.*” Szerinte a hit lényegét kifejező mozdulat, hogy az ember „*az abszurditás szakadékaiba*” veti magát, „*felismeri a lehetetlent, és ugyanabban a pillanatban hisz az abszurdban*”,

² Vulgata: *et beatus est, qui non fuerit scandalizatus in me*, Theodorus Beza: *et beatus est qui non fuerit offensus in me*.

ezért „*a hit nem a szív közvetlen hajlama, hanem a létezés paradoxona*” (Kierkegaard 1986: 53; 77; 78) .

A HIT KÉRDÉSE AZ ISZLÁMBAN

Az iszlám vallásban a hit aktusa gyökeresen különbözik attól, amit a keresztyénségben hiten értünk. Az iszlámban ugyanis a hit első renden ismeret és belátás kérdése. A teremtet világ, benne az Isten hatalmának félreismerhetetlen jeleivel; az emberi értelem, amely képes ezeknek a jeleknek az „elolvasására” és megértésére; aztán a társadalom Istentől adott törvények szerinti rendje, melyben az emberi viszonyokban megjelenő isteni bölcsesség szemlélhető és értelemmel követhető; ez mind együtt a hitet támogatja s a hit mellett tanúskodik. Az iszlám szerint a hitben nincs semmi, ami embervoltunk alapvető hajlamaival ellenkezne, sőt a hitben és a hit által képes csak az ember a maga teremtetbeli, természetes adottságait (arabul: *fitra*) tökéletességre vinni. Mohamednek tulajdonított mondás szerint: *Minden újszülött természetes hajlammal jön a világra. A szülei azok, akik zsidóvá, keresztténnyé vagy mágussá teszik. Mint ahogy az állattól is természetes épségű utód származik. Láttál-e már olyat, hogy egy állat mesterségesen*

*megcsonkított orral szülessen?*³ Ezért az iszlám teológiai gondolkodása (arabul: *kalám*) – ha beszélhetünk egyáltalán ilyenről ugyanabban az értelemben, ahogy a keresztyénségen belül beszélünk – arra törekszik, hogy eloszlasson minden kétséget, eleve megszüntesse még a lehetőségét is annak, hogy a hitben valaki a képtelenségnek, az abszurditásnak, a paradoxonnak bármely vonását felfedezhesse.

Ebből a hitfogalomból érthető aztán minden olyan tagadás, amely a muzulmánoknál Krisztus személyére, kereszthalálára, eltemetetésére és feltámadására, összefoglalva Krisztus váltságművére vonatkozik. Mintha a szájukból vette volna ki Tertullianus a szót, csak ellenkező értelemben: *Keresztre volt feszítve Isten Fia? Nem hiszem, mert szégyenletes. És halott volt Isten Fia? Hihetetlen, hiszen képtelenség. És az eltemetett feltámadt? Nem hiszem, mert lehetetlenség.* Az iszlám tehát tagadása mindannak, ami Pál apostol óta az „evangélium” lényegének számít. A tagadás alapja a „szégyenkezés” és „botránkozás” afelett, ami Krisztussal és Krisztus által történt. Az iszlám az a vallás, amely alapján és egész rendszerében *szégyelli a Krisztusról szóló örvendetes hírt, az evangéliumot* (vö. R 1,16).

³ A hat fő hagyománygyűjtemény (*Al-kutub asz-szitta*) tartalmazza. Al-Bukhárinál az 1296-os számon szerepel. A „mágus” (arab: „madzsúsz” plur.) elnevezés az óperzsa nyelvből származik: zarathustriánust, a perzsa dualizmus hívét, vagy az araboknál egyszerűen „nap- és tűzimádót” jelent.

A keresztyénségben a hit megelőzi a gondolati reflexiót. Canterbury Anselmus szavai-
val mondvá: *neque enim quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam* (nem azért törek-
szem a megértésre, hogy higgyek, hanem azért
hiszek, hogy eljuthassak a megértésre). A keresz-
tyén gondolkodás fő mozgatója a megértésre tö-
rekvő hit: *Fides querens intellectum* (Dér 2007: 86;
öő. Loofs, 1959: 409).⁴

Az iszlámban a hit értelmi belátásból, megis-
merésből fakad. Tehát az ismeret és a megértés
előtte jár a hitnek. Ezért a hitetlenség lényege
szerint mindig *dzsáhilja*, azaz tudatlanságból
fakadó elvakultság, féktelen vadság. (Lásd bő-
vebben: Németh 2010: 28–30.)

A MEGTÉRÉS/ÁTTÉRÉS KÉRDÉSE

A keresztyén ember kétszer születik. Egy-
szer testileg születik meg, az áteredő büntől
(*peccatum originale*) terhelten: *Ímé én vétekben
fogantattam és bűnben melengetett engem az
anyám.* (Ps 50/51,7). Ezért a megtérést újjászü-
letés, *Lélektől születés* (J 3,5–8) követi. A krisztusi
ember „új teremtés”, *nova creatura* – *Azért ha va-*

⁴ *Fides querens intellectum* – ezt a címet adta Karl Barth, a XX. század
nagy teológusa egyik fontos művének, amelyben a teológiai gondolko-
dás alapvetését adja Canterburyi Anselmus *Proslogion* c. művének elem-
zése alapján: Barth 1981.

laki Krisztusban van, új teremtés az; a régiek elmúltak, íme újjá lett minden (2K 5,17).

Ezzel szemben az iszlám nem ismeri az „*eredendő bűn*” (*peccatum originale*) gondolatát. Ádám bűne és engedetlensége nem öröklődött utódaira, mivel „*Ádám magáévá tette a megbánás szavait, melyeket Urától kapott, mire Ő kiengeztelődött iránta*” (Korán 2,37). Az iszlám gondolkodásban az ember természetes hajlama (*fitra*) szerint „*muszlim*” a szó igazi értelmében, és szükségszerűen muszlimmá lesz abban az esetben, ha a társadalmi és kulturális környezet, a szülői nevelés meg nem akadályozza ebben. (Ez a témája Ibn Tufajl filozófiai regényének, melynek magyar címe: *A természetes ember*) (Ibn Tufajl 1997)⁵. Ezért, amikor valaki megismeri az iszlámot, és megismeri isteni rendeltetését, és „*megtér*”, akkor valójában nem tesz mást, mint „*visszatér*” ahhoz az eredeti, teremtésbeli állapothoz, amiben az Isten kezéből kikerült.

MISSZIÓI OPTIMIZMUS AZ ISZLÁMBAN

Egy vallástudományokban jártas muszlim barátom azt mondta, hogy az iszlám olyan, mint egy jól szabott kabát, jól illik az egészséges lel-

⁵ Már a középkori Európában is ismerték Abubacer művét *Philosophus autodidacticus* címen.

kü emberre. Az iszlám azért „természetes valóság”, mert megfelel az ember természetének. Az Isten tekintettel volt az emberre, amikor követelményeket állított eléje, és nem terhelte meg jobban, mint amit könnyen elhordozhat. Még az emberek megszólításában is kíméletet tanúsít az iszlám. A hagyomány szerint ezt mondta Mohamed: *Mi, a próféták mindnyájan, azt a parancsot vettük, hogy értelmükhöz mérten szóljunk az emberekhez* (idézi al-Ghazáli 2011: 110).

A muszlimok térítési tevékenységét általában ez a „misszói optimizmus” hatja át. Meg vannak győződve arról, hogy az ő vallásuk az egyetlen „emberre szabott”, az emberi természethez igazodó vallás, Ádámtól kezdve az „utolsó ítélet napjáig”.

TÉRÍTÉS AZ ISZLÁMON BELÜL

Az iszlám elvileg missziót végez minden olyan területen, melynek lakóit hitetlennek tartja (*takfir*). De nem szabad misszionálni ott, ahol muszlimok (*Ahlu'l-qibla*)⁶ élnek. A szunniták ezt szigorúan betartják, s nem folytatnak missziói

⁶ Ez a kifejezés az iszlámhoz tartozás minimális követelményét próbálja megfogalmazni. Eszerint muszlimnak számít mindenki, aki Mekka felé (*qibla*) fordulva imádkozik. Ezt jelöli az „*Ahlu'l-qibla*” (a Mekka irányába fordulva imádkozók összessége) kifejezés.

tevékenységet tisztán síita lakosságú országokban.

A síiták magatartása négy tekintetben elfogadhatatlan a szunniták számára.

Többségük azt tartja, hogy a szent könyv, a Korán nem teljes. A Korán Isten ígését tartalmazza, de vannak olyan ígék, amelyek nem szerepelnek benne. A jelenleg használatos Korán tehát hiányos (*náqisz*).⁷

Nem fogadják el a szunnita iszlám által hitelesnek tartott hat nagy tradíció-gyűjteményt (Al-kutub asz-szitta: Bukhári, Muszlim, Tirmidzi, Abú Dáwúd, Ahmad és Málík)

Gyalázzák a Próféta (kor)társait. Áldás helyett átkot mondanak Abú Bekr, Omar, Oszmán nevének említésekor.

Térítő propagandájukkal tisztán szunnita területekre is behatolnak, és ott harcos (polemizáló) és sikeres missziói tevékenységet folytatnak.

Az elmúlt évektől ez utóbbi miatt is egyre fokozódnak a feszültségek a szalafita szunniták és az iráni síiták között.

⁷ A síiták meggyőződése szerint a Koránból több szövegrész is elveszett, különösen azok, amelyek Alinak és leszármazottainak a kalifai ill. imámi méltóságra való közvetlen jogosultságát igazolják a szunnita felfogással szemben. A síiták két teljes szúrárt emlegetnek (*szúratu'l-wilája*, *szúratu'n-núrejn*), amelyek eredetileg a Korán részét alkották, de később valamilyen okból kikerültek a Korán fejezetei közül.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barth, K. (1981) *Fides quaerens intellectum*, Zürich.
- Dér K. (ford.) (2007) *Canterburyi Szent Anzelm összes művei*. Budapest.
- al-Ghazáli Kedves Fiam! (Ajjuha'l-walad) – parainézis: *Confessio* 2011/4.
- Kierkegaard, S. (1986) *Félelem és reszketés*, Budapest.
- Loofs, F. (1959) *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*, Tübingen.
- Németh P. (2010) *Az iszlám*, Budapest.
- Révész I. (szerk.) (1948) *Énekeskönyv* – magyar reformátusok használatára – próbakiadás, Budapest.
- ibn Tufajl, (1997) A természetes ember (Hajj ibn Jakzán): *Arab filozófia – szöveggyűjtemény I.* Piliscsaba.
- Vanyó L. (szerk.) (1986) *Tertullianus művei*, Budapest.
- Victor, J. (ford.) (1954) A Heidelbergi Káté: *Hitvallásaink, A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai I.*, Budapest, 43–78.

Kovács Attila

Dzsihádisták és vizualitás A „képi fordulat” az al-Qá’idától a Dá’isig

Az elmúlt néhány hónapban az úgynevezett Iszlám államról szóló hírek és képek sokkolták a világ közvéleményt. Elsősorban épp azok az iszlamisták által közzétett képek és audiovizuális anyagok váltották ki azt a megdöbbenés és félelem alkotta reakciót, ahogy a nyugati világ reagált a történetekre. Ez elsőre talán paradoxnak tűnhet, mivel a képi ábrázolás mindig is az

iszlám hagyomány érzékeny, illetve időnként egyenesen problematikus pontjaihoz tartozott. Széles körben elterjedt az a vélemény, hogy ha az iszlám elutasító a figurális képi ábrázolás iránt és az ember azt gondolná, hogy a radikális iszlamista mozgalmak, mint annyi más dologban, ebben is még szigorúbbak lesznek a muszlim átlagnál. Példaként erre legtöbbször az afganisztáni Talibán szoborromboló akcióját vagy a dán Mohamed karikatúrák vagy a *Charlie Habdo* körüli botrányt, s legújabban a Dá'isznak (betűszó az *ad-Dawla al-iszlámíja fí 'l-'Iráq wa 's-Sám*, azaz az Iraki és Levantei Iszlám Állam rövidítésére) a moszuli múzeumban elkövetett tetteit szokták felhozni. Mégis a helyzet az, hogy nem egy iszlamista vagy dzsihádistá mozgalom sokszor képeken fejezik ki a mondanivalójukat.

Ez annál érdekesebb, hogy néhány éve az egyik Vámbéry konferencián még arról tartottam előadást, hogy bár a Hamász és más a Muszlim Testvériség ideológiájában gyökerező mozgalom sokat és szívesen használja a képeket, de az al-Qá'ida és a hozzá hasonló dzsihádisták inkább szóban, mint képekben fejtik ki és terjesztik az ideológiájukat. Ez azonban az ún. Iszlám Állam fellépésével megváltozott. Az „új dzsihádisák” az al-Qá'ida típusú „régiektől” eltérően szívesen és nagy szakértelemmel használják a képeket. Ahhoz, hogy jobban megérthessük miért is van ez így le kell hatolnunk egészen a probléma gyökeréig.

KÉPEK ÉS VIZUALITÁS AZ ISZLÁMBAN

Amint az már a fentiekben is elhangzott képek és az iszlám viszona sosem volt problémamentes. Persze ez elsősorban a képi megjelenítési mód azon formáira volt ez érvényes, amelyek élőlényeket, illetve „lélekkel megáldott teremtményeket” tehát az iszlám felfogás szerint emberi lényeket és állatokat ábrázoltak (lásd Almir 2004: 32-50; Baer 2004; Elias 2012: 20-44; Naef 2007: 12-22). Ebből az alapvető muszlim álláspontból kiindulva azt feltételezhetnénk, hogy a 19. és 20. század reformista és radikális iszlám mozgalmi és gondolkodói csak tovább szigorították a fenti alapvetést, mint azt megtették annyi más kérdésben is, tehát egyértelműen a képeket tiltó, elutasító attitűdöt honosították volna meg és tették követendővé mozgalmi, illetve követői számára. Amint azt már a Vámbéry Konferencia néhány előző évfolyamán elhangzott a kérdésre vonatkozó esettanulmányomban hangsúlyoztam a helyzet messze nem ilyen egyértelmű. Az elméleti tiltással vagy pontosabban a szigorú szabályozással szemben a különböző iszlám radikális és reformista mozgalmak esetében sokszor egy kiterjedt és gazdag vizuális kultúrával állunk szemben.

Ami a képi ábrázolást, illetve annak tilalmát illeti, a Koránban tulajdonképpen nem találhatunk a kérdésre vonatkozó egyetlen közvetlen

utalást sem. A kérdéssel kapcsolatosan leginkább hivatkozott versek elsősorban a bálványimádás tilalmával foglalkoznak (lásd elsősorban: 7:148 a 21:51-54, valamint: 7:191-198; 16:20-22; 25:3-4; 35:40; 53:23). Innen ered az emberi és állati figurák explicit tilalma is, mivel leginkább azok felelnek meg a bálványok formáinak. Ezeket a Korán különböző fogalmakkal jelöli: *awthán* (sing. *wathan*) (22:30; 29: 17, 25) „bálványok”, illetve „istenképek” értelemben, *asznam* (sing. *szanam*) (6:74; 7:138; 14:35; 21:57; 26:71) „bálványok”, illetve „istenképek” értelemben, mindezekelőtt a fémből készültre használva a fenti kifejezést, *tamáthíl* (sing. *timthál*) (21:52; 34:13) „képek”, képi reprezentációk”, „szobrok”, *anszáb* (5:90) vagy *nuszub* (5:3; 70:43) elsősorban „áldozati kövek” értelemben (többet: Hawting 2002; Naef 2007: 12; Mirza 2005: 414-417).

A Koránban a mai arab nyelvben a képekre használt *szúra* (plur. *szuwar*) kifejezés is többször előfordul (3:6; 7:11; 40:64; 64:3), de ez mindig Alláhhall mint a teremtő istennel kapcsolatos, és a „megformálást” vagy „megformázást” mint isteni privilégiumot hangsúlyozza. „Ő Alláh a Teremtő [*al-Kháliq*], Alkotó [*al-Báqí*] és Megformázó [*al-Muszawwir*] (...)” (59:24). Összefoglalva a Korán csak a bálványimádással kapcsolatos vagy annak potenciális veszélyét rejtő helyzetekben ad a képi ábrázolást illető egyértelmű és egyben tiltó álláspontot.

Sokkal egyértelműbbek és világosabbak azok a vélemények, amelyeket a *szunna*, tehát prófétai muszlim hagyomány tár elénk. A klasszikus *hadíth* gyűjteményekben számos a képekre vonatkozó utalást találhatunk.¹ Ezeket a hagyományokat nagyjából a következő csoportokba sorolhatjuk: az első kategóriába azok a *hadíthok* tartoznak, amelyek a képeket „tisztátalannak” tekintik, amelyek akadályozzák az istennel szembeni emberi kötelezettségek (*‘ibádát*) pl. az imádság (*szalát*) gyakorlását. Ezt a csoportot jól jellemzi az a prófétai hagyomány, amely azt állítja, hogy „az angyalok nem lépnek olyan házba, ahol kutya vagy képek [*szuwar*] találhatóak”².

A *hadíthok* másik a képekre vonatkozó tiltást taglaló csoportjához azokat sorolhatjuk, amelyek elsősorban a képek és szobrok előállítására vonatkoznak, mivel ez a tevékenység alapvetően sérti a már fentebb taglalt Alláh kizárólagos jogának tartott teremtetést, illetve megformázást. Ezt a csoportot jól jellemzi a következő Mohamednek tulajdonított kijelentés: „a képek (illetve szobrok) alkotóit (illetve tulajdonosait) büntetés várja az utolsó ítélet napján. [Isten] felszólítja

¹ *Szahíh Bukhári* 1: 8: 419, 426; 2: 23: 425; 3: 34: 318, 428, 440, 659; 4: 54: 447, 449; 4: 55: 570, 571; 5: 58: 213; 5:59: 585; 7: 62: 110; 7: 63: 259; 7: 72: 833-844; 8: 73: 130, 151; 9: 93: 646-647; *Szahíh Muszlim* 24: 5252, 5246, 5249, 5253, 5258, 5262, 5264-576; *Szunnan Adú Dáwúd* 27: 4143-4146; *Muwatta Málík* 54: 6-8.

² *Szahíh Bukhári* 7: 72: 834 és másutt.

őket: adjatok életet annak, amit teremtetetek! De ők képtelenek lesznek erre.”³

A következő csoportba azok a hagyományok tartoznak, amelyek megengedik a nem emberi, illetve állati lények ábrázolását, bár ez sem problémamentes terület mivel a növényekkel kapcsolatos álláspontok néha nem egyértelműen megengedők (lásd Naef 2007: 20).

A negyedik, egyben utolsó csoport azokat képekre vonatkozó *hadíthokat* tartalmazza, amelyek a fenti kategóriákra vonatkozó kivételeket tartalmazza. Itt elsősorban arra a prófétai hagyományra gondolok, amely Mohammed „legkedvesebb” feleségével ʿÁisával kapcsolatos. Tudvalevő, hogy ʿÁisa meglehetősen fiatal korában lett a Próféta felesége és ezért Mohamed kivételt téve megengedte számára, hogy a játék babái – tehát antropomorf képi ábrázolások! – társaságában végezze a napi imákat.⁴

Amint tehát a fenti példák és kategóriák⁵ is jól mutatják a *szunna* már határozott és a Koránhoz képest igencsak konkrét álláspontot képvisel a képi ábrázolással kapcsolatban. Persze ez az elméleti álláspont különböző történelmi időpontokban és a muszlim világ különböző része-

³ *Szahíh Bukhári* 7: 72: 835 és másutt.

⁴ *Szahíh Bukhári* 8: 73: 151 és másutt. Többek között ez a precedens tette lehetővé pl. a közismert *Barbie* baba „muszlim” megfelelőjének a létrejöttét, amely *Fulla* név alatt került forgalomba.

⁵ Természetesen a képet tovább árnyalhatnánk, pl. Rudi Paret, a német iszlamológia meghatározó alakja a kérdésre vonatkozó immár klasszikus munkáiban (Paret 1960) összesen a *hadíthok* 16 kategóriáját különítette el egymástól.

iben sokféle gyakorlatot takart, illetve túrt meg a határozott tiltástól egészen a megengedő, sőt a vizualitást támogató álláspontig.

ISZLAMIZMUS ÉS VIZUALITÁS

Az iszlám gondolkodásnak mintegy kétszáz éve megindult reformfolyamataiban a modern kor többi kihívása közt a vizualitás újraértelmezése is napirendre került. A képi ábrázolással (*taswír*) kapcsolatban általában három alapvetően eltérő álláspont került megfogalmazásra.

Az első az a sícíta álláspont, amelynek a radikális változata az iráni iszlám forradalom után került előtérbe. Bár a „klasszikus” sícíta hagyomány a szunnitához hasonlóan a képeket s elsősorban a figuratív emberábrázolást szintén elvi fenntartásokkal, illetve elutasítással kezeli a modern kori sícíta gyakorlatban a képek – elsősorban az imámok és más a sícíta iszlámban fontos szerepet játszó vallási személyiségek képei – kiemelt szerepet kaptak. Ezt a gyakorlatot követik azok a radikális politikai mozgalmak is, amelyek a sícíta iszlámra támaszkodnak.

A második álláspont az egyiptomi *an-nahda* reformmozgalom képviselőinek, elsősorban Mohamed ‘Abduhnak (1849-1905) a Mohamed Rasíd Ridának (1865-1935) az álláspontjára támaszkodik, amely szem előtt tartva a bálványimádás tilalmát a képekkel kapcsolatban egyfaj-

ta mérsékeltlen megengedő pozíciót képvisel. Ez a vonal aztán folytatódik a Muszlim Testvériség (*Dzamá'at al-ikhwán al-muszlimín*), illetve az ahhoz kapcsolódó gondolkodók vagy mozgalmak elméletében és gyakorlatában is. A Testvériség két fő ideológusa az alapító Haszan al-Banná (1906-1949) és az iszlamisták egyik legfontosabb klasszikusa Szajjid Qutb (1906-1966) is. Erre az álláspontra támaszkodik az a meglehetősen gazdag vizuális kultúra is, amit pl. a palesztin *Hamász* mozgalom mondhat magáénak, ahol a vizualitás a mozgalom ideológiai fegyvertárának egyenesen az egyik alapvető oszlopává lépett elő (lásd Kovács 2008).

A harmadik, az előzőktől gyökeresen különböző álláspont a Mohamed 'Abd al-Wahháb (1703–1792) vezette a neo-hanbalita hagyományra támaszkodó wahhábita mozgalom fogalmazta meg. Ez az álláspont a maga korai megfogalmazásában az egyértelmű elutasítás mellett tört lándzsát, s a vizuális ábrázolást sok más dologgal (pl. szentek tisztelete, kávé, dohányzás stb.) a nem megengedhető újítások (*bid'a*), illetve az elpusztítandó dolgok közé sorolta. Ebből az értelmezési módból indulnak ki a mai szaúdi vallástudósok, illetve a legtöbb a neo-hanbalita, neo-wahhábita hagyományhoz tartozó vagy ideológiáját tekintve arra támaszkodó radikális csoport, így a dzsihádisták mozgalmak többsége

is. Nem így a Dá'is, amely sajátos módon elegyíti a wahhábita és a qutbista nézeteket.

A képi ábrázolásra (*taswír*) vonatkozó muszlim nézetekben, mint annyi más dologban is a reformista *an-nahda* mozgalom hozott változást. Ennek a mozgalomnak a meghatározó egyénisége Mohamed 'Abduh volt az, aki megalapozta a képi ábrázolásra vonatkozó új álláspontot. Külön írást is szentelt a témának „Képek és szobrok valamint azok használata és szabályi” (*asz-Szuwar wa 't-tamáthíl wa fawá'iduhá wa hukmuhá*) ('Abduh 1972) címmel. 'Abduh természetesen szem előtt tartva a képekben rejlő bálványimádás veszélyét egyértelműen a képek használata mellett foglalt állást és azokat olyan költészetnek nevezi, amit az ember nem hall, hanem lát ('Abduh 1972: 206).

Az *an-nahda* másik jeles képviselője Mohamed Rasíd Ridá már nem ennyire lelkes és megengedő a képekkel kapcsolatban. A mozgalom általa kiadott *al-Manár* c. folyóiratban megjelent egy írásában szisztematikusan megnevezi azokat a területeket, ahol szerinte a képi ábrázolás megengedett. Ezek a következők: (1) „lélekkel rendelkező lények” könyvekben történő ábrázolásai abban az esetben, ha azok szóbeli leírása nem lehetséges, vagy elégséges, (2) természettudományi, elsősorban anatómiai művekben, (3) a haditechnika területén (mindenekelőtt a fegy-

verek és a topográfia esetében), (4) és végül biztonságpolitikai és kémtevékenység esetén (vö. Naef 2007: 114). „A kalifátus, avagy a legmagasabb imámátus” (*al-Khiláfa aw al-imáma al-‘uzmá’*) c. főművében élesen kikelt az ellen – az ő értelmezésében elsősorban oszmán – gyakorlat ellen, amely magas rangú államférfiak arcképeit nyilvánosan kiállítsák (Haddad 1997: 270). Ez az aránylag szigorú álláspont sokban közelít a radikális dzsihádisták csoportokéhez, nem véletlen tehát hogy ezek – és nemcsak a képhasználat kérdésében – az *an-nahda* képviselői közül elsősorban Rasíd Ridára hivatkoznak.

De az ‘Abduh-féle álláspontnak is akadtak folytatói, és nem kisebb egyéniségek mint az egyiptomi Muszlim testvériség megalapítója és első vezetője Haszan al-Banná. Ő a „Miszsióink” (*Da‘watuná*) c. pamfletjében a vizuális propagandát – elsősorban annak hatékonysága miatt – egyenesen dicséretesnek nevezi (al-Bannā’ 2006: 60-62). Ezt az álláspontot képviseli a későbbiekben Szajjid Qutb is (vö. Qutb 2006). A későbbiekben is ez marad a Muszlim testvériség álláspontja is úgy Egyiptomban, mint a szervezet többi fiókintézményében (Szíria, Jordánia, Palesztina stb.) valamit az azokból kialakuló mozgalmakban.

Ami a wahnábita álláspontot illeti, az a mozgalom alapítója Mohamed ‘Abd al-Wahnáb által megfogalmazott iszlám-értelmezésen alapul,

s bár ez sokat változott az elmúlt évszázadok folyamán, mégis a mai napig az ő általa lerakott alapokra épül az a gondolkodás és gyakorlat, ami meghatározza a szaúdi iszlám alapvető jellegét. Ennek az álláspontnak az egyik meghatározó reprezentatív hivatalos szerve az Iszlámtudományi Kutatások és Fatwa-kibocsátás Állandó Tanácsa (*al-Ladzsna ad-dá'ima li 'l-buhúth al-ilmíja wa 'l-iftá'*), melynek az élén sokáig állt Abd al-Azíz b. Abdulláh Ibn Báz (1909-1999), s a tagjai közé tartoztak Szálih al-Fawzán (1933-), Mohamed b. Szálih al-Uthajmín (1925-2001) sejkek és a tanács mostani vezetője Mohamed b. Hádí al-Madkhalí (1931-). A fenti meghatározó neo-wahhábita gondolkodók *fatwáikban* aránylag sokat foglalkoztak a képi ábrázolás kérdéseivel⁶. Ezek a *fatwák* minden „keményvonalasságuk” ellenére igaz nem utasítják el minden esetben a képhasználatot – pl. az igazolványképek, az újságok „információt közvetítő” képeit vagy a bankjegyeken megjelenő emberábrázolásokat, mint szükségszerűt (*darúrî*) megtűrjük – de ezek sosem lehetnek öncélúak.⁷

A képi ábrázolást illetően sor került a wahhábita és a Muszlim Testvériség által képviselt különböző álláspontok közti ideológiai

⁶ Lásd <http://www.fatwa-online.com/creed/pictures/index.htm>

⁷ Shaykh Abdul-Aziz bin Baaz: „The Islamic Ruling Concerning Tasweer”: <http://forums.islamicawakening.com/f16/what-correct-ruling-tasweer-2535/>

összetűzésre is. A megengedő álláspontból indul ki dr. Júszuf al-Qaradháwí (1926-) sejk (lásd Helfont 2009; Skovgaard-Petersen-Gräf 2009) álláspontja is, amelyet leginkább a „Megengedett és tiltott az iszlámban” (*Halál wa harám fi 'l-iszlám*) c. alpművében fogalmazott meg (al-Qaradawi 1999: 48-56). Qaradháwí a kortárs iszlám radikalizmus egyik legmeghatározóbb és legellentmondásosabb képviselője. Tevékenységét egyiptomi révén a Muszlim Testvériségben kezdte, de aztán száműzetésbe kényszerült és manapság Katarba él, ahonnan az ott székelő *al-Dzsazíra* televíziós csatornán közvetített saját heti műsorában rendszeresen részletezi az élet minden területét tárgyaló nézeteit. Qaradháwí nevéhez fűződik a *taswír* kérdésére vonatkozó a fentebb vázolt iszlám radikalista álláspontok közti legjelentősebb vita. Qardháwí a képek használatában tanúsított megengedő álláspontját élesen bírálták meghatározó szaúdi vallástudósok, elsősorban Mohamed Nasr ad-Dín al-Albání (1914-1999) és Szálih al-Fawzán. Ez utóbbi önálló könyvet is szentelt a kérdésnek „Az iszlám szabályi az ábrázolásról” (*Hukm al-iszlám fi 'l-taswír*) címmel. Qaradháwít minden a képhasználatot illető nézeteit ért kritika ellenére nem lehet túlzott engedékenységgel vádolni. Tulajdonképpen a kérdés megítélésében a mérvadó iszlám hagyományból indul ki, és csak azt alkalmazza modern kor kihívásaira. Álláspontja mérsékelt mégis át van hatva egyfajta

„puritanizmussal”. Jól illusztrálja ezt például az, amit a képeknek a muszlim háztartásban való alkalmazását, pl. a családtagok fényképeinek elhelyezését illeti. Qaradháwí szerint ez megengedett, de nem eltúlozandó, úgymond szem előtt tartva a józan megfontolást (al-Qaradawí 1999: 53), de Rasíd Ridával egyetértésben elutasítja a történelmi személyiségek, illetve „hősök”⁸ képeinek elhelyezését (al-Qaradawí 1999: 54). Amit Qaradháwí és több más a képi ábrázolás esetében mérsékelt vallástudós is elutasít az a térbeli (három dimenzióban való) ábrázolás, tehát a szobroknak bármely fajtája (al-Qaradawí 1999: 102).

A radikális iszlám teoretikusok közt azonban léteznek a képi ábrázolást nemcsak – bizonyos szabályok betartása mellett mint Qaradháwí – megengedő, de kifejezetten szorgalmazó képviselői is. Az egyik legjelentősebb köztük vitathatatlanul a szudáni Haszan at-Turábí (1932-). „A vallás és a művészet párbeszéde” (*Hiwár ad-dín wa 'l-fann*) (at-Turábí 1991) c. cikkében azt a nézetet képviseli, hogy az emberi alakokat ábrázoló képek, fényképek, sőt szobrok (!) is megengedettek, feltéve, hogy azok megfelelően (tisztelettel, felöltözve stb.) ábrázolják az adott személyeket. Sőt mi több szerinte a vizuális kultúra – a költészettel

⁸ Valószínűleg itt elsősorban Gamál ‘Abd an-Nászir egyiptomi elnökről és annak utódairól lehet szó, akik többször erős kézzel felléptek a Muszlim Testvériséggel szemben.

és a színházzal együtt – a misszió és a „nyugati kulturális invázió” elleni harc legmegfelelőbb eszközeivé kell, hogy váljanak az iszlám szolgálatában (at-Turábí 1991: 243).

DZSIHÁDISTÁK ÉS VIZUALITÁS

Ami a különböző dzsihádista csoportok és ideológiák vizualitáshoz való viszonyát illeti, az elsősorban a Rasíd Ridá által megalapozott szigorú szalafista látásmódból, illetve a wahhábita elutasító álláspontból indul ki. Legalábbis igaz ez az al-Qá’ida típusú „klasszikus” vagy „rég” dzsihádistákra.

Amiben az összes dzsihádista mozgalom képi reprezentációja megegyezik azok az „ikonikus képek”, amik ezen mozgalmak névjegyévé váltak, elsősorban azok a zászlók, amelyek fekete alapon a muszlim hitvallás (*saháda*) fehér kalligrafikus feliratát ábrázolják. Ez az *ar-Rája* elnevezésű fekete zászló (*ar-rája asz-szawdá*) vagy „a sas zászló” (*ar-rája al-[‘]uqáb*), a szalafista, illetve dzsihádista csoportok által legtöbbször használt történelmi muszlim zászlófajta, úgy az al-Qá’ida (1. kép), mint a Dá’is (2. kép) esetében megtalálható. Az ún. Iszlám Állam zászlaja a hitvallás első fele mellett még tartalmazza „a prófé-

ta pecsétje" is, azaz azt a Mohamed prófétának tulajdonított aláírást (*Muhammad rasúl Alláh*), amelynek az állítólagos eredetije az isztambuli *Topkapi saray* iszlám ereklyéit őrző részlegében található. Ez a fekete zászló a dzsihadizmus ikonikus névjegye.

Ha megnézzük pl. al-Qá'ida sajtótermékeit, mint a *Szawt al-dzsihad* (A dzsihad hangja) a szervezet havilapját vagy „fegyvermagazinját” az *al-Mu'aszkar al-battár* (Az al-Battár katonai tábor) ezek a lapok híján vannak minden „felesleges” képi ábrázolásnak: a szervezet emblémáján és a praktikus, pl. az egyes fegyvertípusok megfelelő használatát mutató ábrázolásokon kívül hiába keresnénk bennük képeket (lásd a 3. és 4., illetve az 5. és 6. képeket). Bár a Dá'is „új” dzsihadistái szintén a wahhábita és szalafista ideológiához kötődnek, és a csoport a Zarqáwiféle Iraki al-Qá'idából alakult ki, mégis merőben megváltoztatták a vizualitáshoz való viszonyukat, amely kulcsszerepet játszik a médiastratégiájukban, illetve propaganda-hadjáratukban. Sajtótermékeik, mint pl. az angol nyelvű *Dabiq* magazin (7. kép) tele van embereket is sűrűn megjelenítő képekkel és az audiovizuális anyagaik is sokkal jobban kihasználják a vizualitás nyújtotta lehetőségeket, mint mondjuk az al-Qá'ida, s bár az arab nyelvű sajtótermékek esetében a borítóra korlátozódnak az emberábrázolá-

sok (lásd pl. *al-Gharbá'* magazint, 8. kép), de már ez is nagy eltérés az al- Qá'idához képest.

Van azonban egy terület, amely különösen fontos a dzsihádisták mozgalmának, s ez az audiovizuális ábrázolás. A sajtóból mindenki jól ismerheti Uszáma bin Ládint (1957-2011), Ajman az-Zawáhirí (1951-), Abú Musz'ab az-Zarqáwí (1966-2006) rövidebb-hosszabb videó üzeneteit. Önkénytelenül felmerül a kérdés: ilyen szigorú elutasítás és tiltás ellenére hogy lehetséges ez? A válasz egyszerűbb mintsem azt feltételeznénk: a telekommunikációs eszközök megítélése a dzsihádisták hagyományban nagyon pragmatikus. Ezek a videók ugyanis a misszió és propaganda kiváló és módfelett hatékony eszközének tekintendők, s mint ilyenek az adott mozgalmak érdekét szolgálják. Ami a bennük előforduló emberábrázolásokat illeti, azok nem, mint ábrázolásokat, hanem csupán, mint az emberi vagy más lények „árnyékait” tekintik. Így kerülhetett sor nemcsak a fent említett ideológikus töltetű videó üzenetek létjogosultságának elismerésére, de sok más egyenesen a hivatalos szaúdi vallási hatóságok által életre hívott „iszlám jellegű” filmanyag létrejöttére is.

Ami az audiovizuális eszközöket illeti, itt is kijelenthetjük, hogy az ún. Iszlám Állam magas fokú szakértelemről tett tanulságot. Míg az al-Qá'ida esetében Uszáma bin Ládint és más vezetők csak passzívan ültek egy statikus kamera előtt, addig

a Dá'is vezetőjének, Abú Bakra al-Baghdádínak (1971-) a moszuli nagymecsetben tartott pénteki prédikációjáról készült felvételen a kamera mozog, és több szögből mutatja az „Ibráhím kalifa” néven is ismert iszlamista vezetőt (lásd 9. és 10. ábra). Érdekes megjegyezni, hogy ezen a videón az „Iszlám Állam” vezetője megjelenésében leginkább a Ridley Scott által rendezett 2005-ös Mennyei királyság c. filmben szereplő Ghasszán Masz'úd szíriai színész által alakított Száláh ad-Dín figurára hasonlít. Ez is mutatja, mennyire nagy hatással van a kommersz popkultúra az új dzsihádisták képi világára. Így van ez annak ellenére, hogy a propaganda szintjén épp ez ellen a nyugati kultúra ellen tiltakoznak. Ehhez kapcsolódik még az a Dá'is által kialakított, elsősorban a különböző társasági oldalakra (Facebook, Twitter) támaszkodó médiabirodalom, amelyik szintén főként képekkel kommunikál. Legtöbbször ezek a mozgalom harcosainak a képei és videofelvételei, de vannak közöttük az ellenséget mutató vagy más propagandacélú anyagok is. Az hogy a Dá'is aktivistái az általuk elfoglalt területeken eltávolítják a síita imámok és vallási vesztők képeit (lásd 7. kép), illetve szétrombolják a figuratív jellegű régészeti leleteket, azt elsősorban azért teszik, hogy azok helyére a saját képeiket helyezzék. Így történt ez a szíriai ar-Raqqá elfoglalásakor is, mikor a mozgalom városzerte a saját óriásplakátjait helyezte el (11.

kép). Ugyanez történt a kibertérben is, mivel a Dá'is és annak szimpatizánsai figuratív emberábrázolásokat is tartalmazó számtalan fénykép (pl. 12. *kép*) és egyre növekvő számú számítógépes grafikát hoztak nyilvánosságra (lásd 13.-15. *kép*). Ezek az internetes plakátok merőben különböznek az al-Qá'ida vagy más dzsihádisták gyakorlatától.

Így ha nem is deklaratív módon, de a gyakorlatban a Dá'is a képi ábrázolást politikai, vallási, ideológiai üzenetének elsődleges hordozójaként kezeli. Teszi ezt annak ellenére, hogy a képi és még pontosabban az emberábrázolás az iszlám tanítása szempontjából legalábbis bizonyos esetekben kifogásolhatóak. Másrészt nem becsülhetjük le a képek erejét. A vizualitás totális, nyelvi vagy más nehézségekkel nem küzdő, közvetlen az érzelmekre és érzésekre ható átütő kommunikatív szerepe nem egy radikális iszlám mozgalmat magával ragadott. Ezek a mozgalmak a képek, illetve a képi ábrázolás messzemenően pragmatikus és indoktrinatív használata mellett kötelezték el magukat. Ez sok esetben egy új, bár formai elemeiben nem egyszer „idegen” (baloldali, nacionalista vagy a kommersz nyugati vizuális kultúrában gyökerező), de tartalmát illetően egyértelműen iszlamista radikális kiterjedt vizuális kultúra kialakulásához vezetett. Ez az új képi világ fontos, elválaszthatatlan részévé vált az adott mozgalmak kifejezőmód-

jának, ami a fenti mozgalmakkal foglalkozó kutatóktól megköveteli, hogy a szövegek olvasása és értelmezése mellett ezt az új vizuális kultúrát is elemzéseink tárgyává tegyünk, még ha ez nem is mindig könnyű feladat.

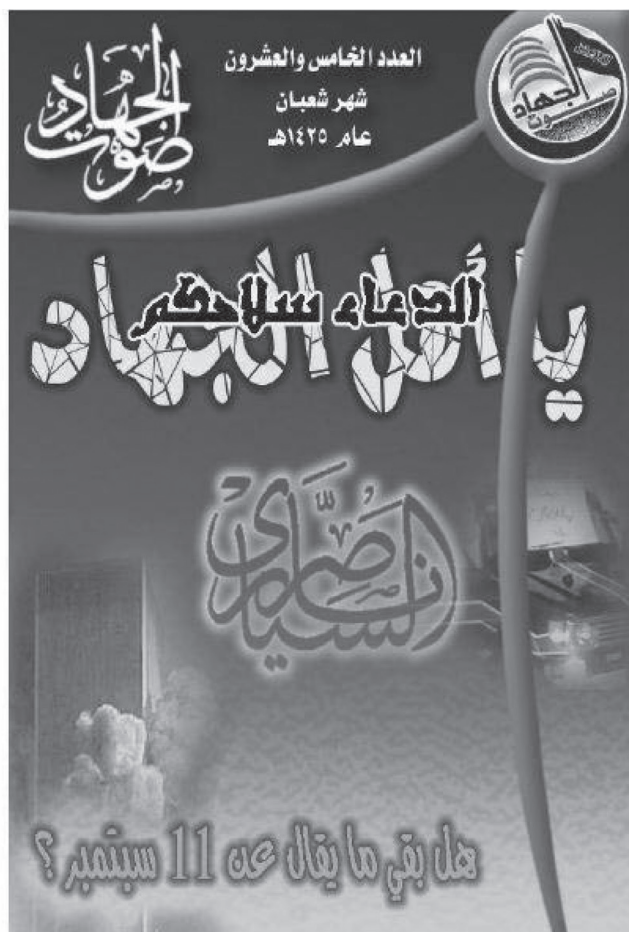
KÉPEK

1. kép: Uszáma bin Ládín a fekete al-Qá'ida zászló előtt (2001 szeptember).

2. kép: A Dá'is zászlaja a mozgalom egyik számítógépes grafikáján (2014 szeptember).

3. kép: Szawt al-dzsihád no. 25 – sawwál 1425 (2004), borító.

مشاهدات

الجهاد في عصر المجاهدين

• قدم سفير "السعودية" لدى واشنطن "بندر بن سلطان" في بيان له بمناسبة مرور الذكرى الثالثة على هجمات الحادي عشر من سبتمبر، تعازيه الحارة إلى أسر ضحايا الغزوة المباركة وقال إن بلاده أحست بألم مماثل لألم العف الذي ألحقته الهجمات

بالولايات المتحدة.

هذا في الوقت الذي ينحر فيه إخواننا وتنتهك أراضهم في العراق وفلسطين وأفغانستان وغيرها من بلاد المسلمين على أيدي هؤلاء الأتجاس من الأمريكان وأعوانهم اليهود.

وقال السفير متحدثاً "إن توقف جهودنا لانتلاع الإرهاب أينما وجد وسرى قريباً اليوم الذي يحى فيه الإرهاب وانتظر من العالم "متناسياً تصريح سيده بوش قبل أيام بأن أمريكا لا يمكنها الله قضاء على الإرهاب، فكيف مجموعة من عبيدها تسمى "الحكومة السعودية"، وصادق الله ﴿لَنْ يَضُرَّوْكُمْ إِلَّا أَذًى وَإِنْ يُغَالِبُوْكُمْ يُولُوْكُمْ أَوْ يُؤَدِّبُكُمْ أَوْ يُنْصِرُوْكُمْ﴾.

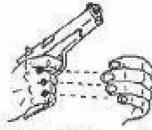
• حكمت محكمة سعودية على الشيخ سعيد بن زبير فك الله أسره بالسجن خمس سنوات، وقد صدر ذلك الحكم في المحكمة (المستعجلة) عجلة من يسارع للملزمة القضائية وستر سواته، بعد أن وقعت الحكومة العميلة في حرج شديد لما سجلت الشيخ ثمان سنوات دون نعمة ولا محاكمة، فسلّمت هذه المرة إلى عقد محكمة صورية بأحكام مسبقة، وكفر الطوليف وطمعهم ليس مما يزول بإخراج أمام أوليائهم من الكفرة أو خوف من كلام الناس وانتقادهم، بل لا يزول إلا بإزالتهم عن الأرض وتحكيم شرع الله عز وجل فيه، وهذا لم يأمرنا الله سبحانه في حق المرتدين إلا بالقتال حتى لا تكون فتنة ويكون الدين كله لله. هذا وقد سُجن الشيخ إثر كلمة تكلم بها في قناة الجزيرة بين فيها الحق في المسائل التي يستند إليها المجاهدون في تفجير المجمعات، واستدل بعض الأدلة على ضيق اللقاع، فضاعت صدور آل سعود من سمع الحق، وشرعوا بالدليل حيث فرضوا على الناس حصاراً من الرعب والترهيب منع كثيراً من أهل العلم من توضيح الحق وبيان للناس.

• تواصلت العمليات المباركة خلفه القتلى والجرحى من الصليبيين والمرتدين في ساحات المعارك الحاضرة في أفغانستان والعراق.. كان من أبرزها ما أعلنت عنه وكالة الأنباء الإسلامية الأفغانية عن التحدث باسم طالبان "لطف الله حكيم" الذي أفاد بأن المجاهدين تمكنوا من إسقاط طائرة أمريكية في منطقة أرورجان بأفغانستان مما نتج عنه مقتل 18 جندياً أمريكياً كانوا على متنها.

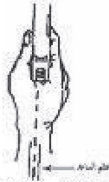
5. kép: Mu'aszkar al-battár no. 19 – sa'bán 1425 (2004), borító.

وأما إهمام اليد اليسرى فيكون مرتكزا على إهمام اليد اليمنى ، وكلاهما مرتكزان على مانع الأقسام من الحركة كما في الشكل التالي :

وأما قطعة اللحم التي ما بين الإهمام و القسيانة لليد المسكة بالسندس تكون في الخلف وتحت مجموعة الأقسام حتى لا يؤدي الأقسام بذلك أثناء الحركة اليكايكية ، ويكون السندس وعطها وبشكل استقيم مع منظم السامد كما في الشكل التالي :

في حالة عدم التمكن من وضع إهمام اليد اليمنى فوق مانع الأقسام من الحركة فإنه يوضع تحت مانع الأقسام من الحركة ويوضع فوقه إهمام اليد اليسرى (كما في الشكل التالي) ، ويجب الحرس على عدم الضغط على قيد الموترن .

هناك بعض الناس يجعلون حماية اليد اليسرى موضوعة على وافي الزناد وذلك لتخفيف ردة فعل السيطرة إلى أعلى ، بحيث يتحكم المساك على وافي الزناد عند الرماية (كما في الشكل التالي) ، المشكلة في هذه الطريقة أن الكثير من الناس يضبط إلى أسفل قبل الإطلاق المتقنوف ؛ فيؤدي ذلك إلى نزوله من مستوى الهدف .

TAL AFAR LIBERATED

On Monday, the 25th of Sha'ban, the mujahidin of the Islamic State succeeded in liberating the strategic town of Tal Afar in Wilayat Ninawa.

Before fleeing in the face of the Islamic State's advance, the Safawi forces executed a number of Muslim prisoners.

Located approximately 50km west of the city of Mosul, Tal Afar is a predominantly Sunni town with a significant Rafidi minority.

7. kép: Dabiq no. 3 – sawwál 1435 (2014) a Dá'is angol nyelvű kiadványa.

8. kép: *al-Gharbá'* – sawwál 1435 (2014) a Dá'is arab nyelvű kiadványa.

9. kép: Abú Bakr al-Baghdádí vagyis „Ibráhím kalifa” pénteki prédikációja, al-Furqán alapítvány, Moszul, ramadán 1435 (2014).

10. kép: Abú Bakr al-Baghdádí vagyis „Ibráhím kalifa” pénteki prédikációja, al-Furqán alapítvány, Moszul, ramadán 1435 (2014).

11. kép: A Dá'is óriásplakátjainak egyike - ar-Raqqa (2014 február).

12. kép: A Dá'is harcosai – Homsz (2014 április).

13. kép: A Dá'is weboldalán közzétett számítógépes grafika (2014 szeptember).

14. kép: A Dá'is weboldalán közzétett számítógépes grafika (2014 szeptember).

15. kép: A Dá'is weboldalán közzétett számítógépes grafika (2014 szeptember).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ‘Abduh, M. (1972) asz-Szuwar wa ‘t-tamáthíl wa fawá'iduhá wa hukmuhá: ‘Abduh, M. *al-a‘mál al-kámila*, Bajrút, vol. 2, 171-208.
- Almir, I. (2004) *Das Bilderverbot im Islam. Eine Einführung*, Marburg.
- Baer, E. (2004) *The Human Figure in Islamic Art: Inheritances and Islamic Transformations*, Costa Mesa.
- al-Bannā', H. (2006) „Our Mission“: al-Bannā', H. *Five Tracts of Hasan al-Bannā' (1906-1949). A Selection from the Majmū‘at Rasā'il al-Imām al-Shahīd Hasan al-Bannā'*, IIFSO, 55-84.
- Elias, J. J. (2012) *Aisha's Cushion: Religious Art, Representation and Practice in Islam*, Cambridge – London.
- Haddad, M. (1997) Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashīd Ridā's Ideas on the Caliphate, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 117/2, 253-277.
- Hawting, G. R. (2002) "Idols and Images": *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Leiden – Boston, vol. 2, 481-483.
- Helfont, S. (2009) *Yusuf Al-Qaradawi: Islam and Modernity*, Tel Aviv, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies.
- Kovács A. (2008) Képek és jelképek: A palesztin iszlám mozgalmak vizuális ideológiája: Dobrovits M. (szerk.) *A becsvágy igézetében*, Dunajská Streda, 148-174.
- Mirza, Y. (2005) Abraham as an Iconoclast: Understanding the Destruction of 'Images' through Qur'anic Exegesis: *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 16 no. 4, 413-428.
- Naef, S. (2007) *Bilder und Bilderverbot im Islam. Von Koran bis zum Karikaturenstreit*, München.
- Paret, R. (1960) Textbelege zum islamischen Bilderverbot: *Das Werk des Künstlers. Studien H. Schrader dargebracht*, Stuttgart, 36-48.
- al-Qaradawi, Dr. Y. (1999) *The Lawful and Prohibited in Islam*, London.
- Qutb, sayyid, *Milestones: Ma'alim fi'l-tareeq*, Birmingham, 2006.
- Skovgaard-Petersen, J. – Gräf, B. (eds.) (2009) *Global Mufti: The Phenomenon of Yusuf Al-Qaradawi*, London.
- at-Turábí, Hasan (1991) "Hiwār ad-dín wa 'l-fann", *al-ghadír*, vol. 2, 229-244.

Katarína Šomodiová

A jemeni közösség az Egyesült Királyságban a második világháború előtt

Első ránézésre a jemeni közösség az Egyesült Királyságban számunkra marginális témának látszódhat. Igaz, a 2011-es népszámlálás szerint Angliában és Walesben 17 774 jemeni születésű brit állampolgár élt (forrás: *Office for National Statistics*), ami a több mint 56 millió lakos mellett egy igencsak csekély szám. Ez az adat azonban nem árul el semmit azokról, akiknek a családja

már egy vagy több generációja a Brit-szigetek területén él, sem azokról, akik esetleg egy harmadik ország területén születtek. Ugyanígy homály fed egy rendkívül lényeges tényezőt: az első jemeni-brit közösségek befolyását a brit és európai iszlám kialakulására. A kutatók és maguk a brit muszlimok egyaránt megfedkeznek arról, hogy a Wales-ben és Északkelet-Angliában letelepedett jemeni matrózok alkották az első számottevő muszlim közösségeket a Brit-szigetek területén. A jemeniek alkotta közösségek építették az első imaházak és mecsetek részét. A brit többségi lakosság jelentős része számára épp ők jelentették az első „élő” érintkezést az iszlámmal.

Írásos források hiányában nehéz pontosan megállapítani valójában mikor kezdődött a jemeniek letelepedése a Brit-szigetek területén. Fred Halliday (2010 és 1992) és Mohammed Siddique Seddon (2014), a két legjelentősebb tudós, akik ezzel a témával foglalkoztak, két migrációs hullámról írnak. Az első nagyjából a 19. század közepén kezdődött, a második hullám a második világháború után. Az első telepesek nagyjából a 1840-es években érkezhetek a brit szigetekre, az első modern migrációs hullám keretén belül. Ezek túlnyomó többsége Ádenből érkezett. Áden 1839-től a brit Kelet-indiai Társaság adminisztrációja alá tartozott, és Brit India részeként volt kezelve 1937-ig, amikor brit koronagyarmatnak lett kinevezve. Mivel

a britek mindjárt az elfoglalás után nekiláttak az addigi kis halászkikötő fejlesztésének, Áden már az 1840-es évek elejétől jelentős szerepet játszott az India, Afrika és Európa között zajló kereskedelemben és a Szuezi csatorna megnyitása után 1869-ben a világ egyik legforgalmasabb kikötőjévé vált. Ahogy nőtt a kikötő, úgy szaporodott a város lakossága, nem csak a környező szultánátusokból és az észak-jemeni zajdita imámátusból, hanem Szomáliából és más északkelet-afrikai régióból, Iránból és távolabbi arab országokból is özönlött a munkaerő. Ádenben ugyanúgy otthont talált egy jelentős indiai, nagyrészt hindu, közösség, és így, együtt a brit gyarmatosítókkal és a helyi több ezer éves zsidó közösséggel együtt egy igencsak heterogén, multikulturális lakosság alakult ki a városban, amelyből már csak egy lépés volt feljutni valamelyik nyugat, illetve kelet, felé tartó hajóra.

Így kerültek Wales és Anglia területére az első jemeniek, szomáliai és délkelet-ázsiai matrózokkal együtt (lásd Visram 2002, illetve Fryer 1985). Manapság szinte lehetetlen megállapítani hány jemeni, illetve muszlim telepedett le eme első migrációs hullámon belül, hány maradt a Brit-szigeteken élete végéig és hány tért néhány év után vissza a hazájába, valamint a letelepedés konkrét okait sem könnyű megállapítani. Annyi viszont bizonyos, hogy a telepések legjelentősebb része az ún. „*al-mantaqa al-wustá*” azaz a „központi régióból” érkezett, vagyis Ta‘izz, ‘Ibb és Zabíd

városok környékéről, ami több szempontból is figyelemreméltó. Elsősorban azért, mert ebben az időszakban az „*al-mantaqa al-wustá*” két államegység közé volt elosztva: a déli része Áden adminisztrációja alá tartozott, az északi pedig az észak-jemeni síita zajdita imámátus része volt. A régió lakosságának túlnyomó többsége viszont szunni sáfí volt. Ez a lakossági csoport nem élvezett kifejezetten privilegizált állapotot az imámátusban, amelynek gazdasági helyzete Jahjá imám uralkodása alatt (1904, illetve 1918-1948) rohamosan romlott, ami nagy mértékben az imám elszigetelődési politikájának eredménye volt (Dresch 2000: 28-57). A régió déli része a gyorsan fejlődő Ádennel szemben szegény és visszamaradt vidéki terület volt, ahol a lakosoknak a hagyományos mezőgazdaságon és kiskereskedelmen kívül nem sok lehetősége akadt arra, hogy megkeresse a napi kenyerére valót. Egyre több lakosa e régióknak próbált tehát szerencsét Áden kikötőjében, és az akkor ott tartózkodó teherhajókon. Áden ebben az időszakban már egy multikulturális kozmopolita nagyvárosnak számított, az „*al-mantaqa al-wustá*” imámátus alá tartozó részéről érkező munkások tehát nem csak megélhetést reméltek lelteni, de vallási szabadságot és egyenrangúságot is.

A kikötőben hamarosan kialakult az ún. „*muqaddam*, illetve *muwassit* (munkafelügyelő,

illetve közvetítő) rendszer”, ami később a Brit-szigetek területén is utánózva volt. A *muqaddam* volt a vezetője egy kisebb-nagyobb munkáscsoportnak, akinek a fő feladata az volt, hogy toborozzon és alkalmazzon elegendő számú munkást a kikötői munkára, és ha valamelyik munkahely megszűnt, találni a munkásai számára másikat. Így a munkások nem csak a kikötőben találtak állást, hanem ha megszűnt a szárazföldi munkahelyük, gyakran a Britannia és India, illetve Zanzibár között közlekedő teherhajókon próbáltak szerencsét (Seddon 2014: 42-54). Sokan a partra szállás után elvesztették az állásukat a hajón és sokáig nem találtak munkát egy hazafelé induló hajón. Mások a wales-i szénbányákban találtak megélhetőséget és a jövedelmük jelentős részét a Jemenben tartózkodó családtagoknak küldték rendszeresen. Ezért is terjedt el a jemeni arab nyelvben az „*al-bilád al-welsh*” kifejezés használata a gazdagsággal, jólléttel, illetve gőggel kapcsolatos köznyelvi kifejezésekben (pl. nem dolgozott meg a pénzéért Cardiffban, beképzelt mint egy Cardiffi stb.) (Aithie 1994). Innen ered egy óriási gazdasági probléma, ami a mai Jement is nyomasztja, és pedig a külföldi munkások által hazaküldött anyagi forrásoktól való függőség. Mivel Áden és a környékén kívül már évszázadok óta nem éppen rózsás a gazdasági helyzet Jemenben, a mai napig egész nagycsa-

ládok függnnek egy férfirokon külföldi bevételeitől, aminek a gyökereit épp a wales-i szénbányákban lelhetjük (lásd Thiollet 2014).

Cardiffon kívül más jelentős kikötőkben is telepedtek le jemeniek, például Newcastleben, Liverpoolban, Hullban és főleg South Shieldsben. Ezekben a városokban illetve a környékükben ugyanis már a 19-ik században virágzott az ipar, tehát azok a matrózok, akik nem találtak állást teherhajókon vagy a kikötőben, valamelyik nagy gyárban, bányában próbálhattak munkát szerezni.

Érdekes módon Londonban a második világháború kitöréséig nem alakult ki számosabb illetve jelentősebb jemeni közösség. Ennek az oka valószínűleg az volt, hogy a jemenieknek egyszerűen nem volt miért Londonba utazniuk azokból a kikötőkből, ahol partra szálltak. Túlnyomó többségük képzetlen munkás volt, a hajókon is általában a legrosszabbul fizetettek és legnehezebb fizikai munkát végezők (pl. fűtő vagy fedélzeti segédmunkás 1.20. illetve 1.30 angol fontot keresett havonta, miközben az Brit matrózok körülbelül 5.50 fontot). Nagyrészt képesek voltak állást találni a kikötőkben vagy a környékbéli bányákban, gyárakban, ha meg hosszabb ideig nem leltek munkára, általában a londoni útra és otlásra sem volt pénzük. Egy következő és igencsak fontos tényező a már kialakult honfitárs-közösségek létezése volt.

Hogy is alakultak és működtek az első jemeni közösségek a Brit-szigetek területén? Amint már említve volt, nagyon kevés megbízható írásos forrásra tudunk támaszkodni a migrációs hullám első fázisát illetően (ne feledjük, hogy a jemeni telepesek túlnyomó többsége írástudatlan volt), ezért sok részlet homályos. Az első igazán releváns írt forrás erről a témáról Joseph Salter „*The East in the West*” című könyve, amely 1896-ban jelent meg. Salter misszionárius volt és az 1857-ben megnyílt kelet-londoni *Strangers' Home for Asiatics, Africans and South Sea Islanders* (egyfajta munkásszálló idegen munkások számára) egyik alapítója. Salter a tapasztalatait precíz, mégis, talán a korabeli misszionárius számára tipikus, enyhén naiv módon írja le. A leírásából gyakran nem lehet megállapítani, melyik országból, régióból származnak a jellemzett személyek, mi a vallásuk stb., azonban ez a könyv mégis a legmegbízhatóbb korabeli forrás a Brit-szigeteken tartózkodó bevándorlókról.

A legtöbb információt F. Halliday és M. S. Seddon munkáiból (Halliday 2010, illetve 1992; Seddon 2014) tudunk megszerezni, amelyek egyrészt elbeszélte történelmi kutatáson, másrészt korabeli másodlagos források (pl. törvények és újságcikkek) tanulmányozásán alapszik.

Nem sokkal a jemeniek letelepedése után a Brit szigetekeken kialakult az Ádenihez hasonló „*muqaddam* rendszer”, viszont egy Cardiffi

vagy South Shieldsi *muqaddam* sokkal több volt egy munkaközvetítőnél. Ezek a Jemenből származó férfiak, akik gyakran brit konvertitákat vettek feleségül (Seddon 2014: 99) elsősorban egyfajta vendégfogadókat alapítottak, ahol főleg jemeniek telepedtek le, miközben munkát kerestek a hajókon vagy a környékbeli bányákban, gyárakban. A Britanniába érkező matrózok legszívesebben a saját etnikai, illetve kulturális csoportjukon belül gyülekeztek, így a nagyobb kikötővárosok periferiáján, viszonylag messze a városközponttól és az addig lakott területektől, külön jemeni, szomáliai, indiai, maláj stb. vendégházak, és később gyülekezőhelyek (pl. kávézók, mulatók) alakultak (Ibid.: 84). Ez a kulturális és egyben földrajzi elszigeteltség részben magyarázatot ad a korabeli írásos források hiányára és arra a jelenségre is, amit Fred Halliday a „Jemeniek láthatatlanságának” (Halliday 2010: 141) nevez.¹

A jemeni vendégfogadókban általában egy-egy ima- és gyülekezőhelyiség is volt, ahol az éppen munkanélküli vagy munka után pihenni kívánó matrózok, munkások találkoztak, együtt imádkoztak, híreket cseréltek, társasjátékokat

¹ Halliday ezt a jelenséget továbbá azzal magyarázza, hogy a mai napig a Jemeniek mindig valamelyik nagyobb etnikai, vallási, kulturális vagy földrajzi csoporttal vannak azonosítva, illetve azonosítják magukat, pl. arab, muszlim, közel-keleti, ázsiai, matróz (a Jemenből, illetve Afrikából, Ázsiából származó matrózokat az angol irodalom a *lascar* kifejezéssel definiálja, ami pontosan „keleti avagy orientális matróz” jelentéssel bír).

játszottak. Ha valamelyik keletről érkező hajóval jemeni matrózok érkeztek, általában egyenesen egy ilyen vendégfogadóba indultak, mivel a honfitárs-közösségek nem csak a lelki, szellemi szempontból könnyítették meg az új élet kezdetét egy idegen országban, de a *muqaddamok* segítettek az újoncnak munkát is találni és gyakran saját forrásokból támogatták, amíg az anyagi helyzete nem javult (Seddon 2014: 87). A *muqaddam* továbbá segített a kliensének elintézni a szükséges tartózkodási- és munkaengedélyeket (az érkező matrózok jelentős része ugyanis aligha beszélt angolul és írástudatlan volt), közvetítette a kapcsolatot a matrózok házával, például biztosította, hogy a hazautalt pénzösszegek biztonságban érjenek el a címzetekhez, őrizte a kliens értékeit stb. (Ibid. 91-94). Idővel a Britanniában maradó, illetve Britanniába rendszeresen visszatérő jemeniek „igazi” otthont akartak alapítani, olcsó házakat vettek, építettek, állandó jellegű munkahelyet kerestek a szárazföldön, és sokan helyi nőket vettek feleségül; így született a 19. század végén az első jemeni-brit generáció (Halliday 2010: 19). A jemeni bevándorlók így relatív nyugalomban és elszigeteltségben éltek évtizedekig, a 20. század második évtizede azonban sok változást hozott.

Az első világháború kitörésével lényegesen növekedni kezdett a bevándorlók száma, mivel Britanniának egyszerre óriási mértékű új munkaerőre volt szüksége. A férfiakat, akiket beso-

roztak a hadseregbe, a mezőgazdaságban, bányászatban, iparban részben nők, részben megkülföldi munkások helyettesítették és biztosították az ország működését. Viszont a háború vége után hazatérő katonák követelték vissza a munkahelyüket és magasabb bért vártak érte el, mint a külföldiek. Ez a feszültség végül 1919 nyarán a „1919 Race Riots” néven ismert lázadások sorozatához vezetett (lásd *BBC. The North East’s Yemeni Race Riots*), elsősorban London, Cardiff, Liverpool, Hull és South Shields városaiban. A lázadók fehér brit állampolgárok voltak, akik munkahelyeket, magasabb béreket, és a bevándorló munkások kitoloncolását követelték. A lázadás néhány hétig tartott és több tucat életet követelt. Eredményeként a brit parlament elfogadta a „1919 Aliens Restriction Act” vagyis „Az idegeneket korlátozó szabvány” címet viselő elrendelést, amely alapján nagyjából 600 jemenit deportáltak a Brit-szigetek területéről (Seddon 2014: 94).

Alig 11 évvel később, 1930-ban, újabb lázadások törtek ki South Shields-ben és terjedtek ki más, nagyobb városokra, amelyek jelentős emigráns lakossággal bírtak. A demonstrációk, amelyek később fizikai összecsapáshoz vezettek a jemeniek és fehér britek között, a tengerész szakszervezet új előírásaira reagáltak, amelyek szabályozni szándékoztak az esetleges „nem fehér” (Halliday 2010: 47) matrózok számát a teherhajókon. A lázadás sokkal kevésbé volt erőszakos, mint az első, halálos áldozatot

nem követelt, viszont terjedelmes diskurzushoz vezetett.²

A lázadásokon kívül még egy fontos tényező vezette ki a jemenieket a kikötőközösségek homályából: ʿAbdulláh ʿAlí al-Hakímí sejk aktív misszionárius tevékenysége. Pontos adatok al-Hakímí életéről azelőtt, hogy 1936-ban letelepedett Britanniában, nem léteznek, annyi viszont bizonyos, hogy az „*al-mantaqa al-wustá*” régióból származott, ugyanúgy, mint a legtöbb jemeni telepes a Brit-szigetek területén, és fiatal korában beállt matróznak valamelyik Ádenből induló teherhajón. Így jutott el Algériába, ahol 1920 körül megismerkedett a szúfi ʿalawí *sádhilí* szektával és az alapítójával, Ahmad bin Mustafá al-ʿAlawí sejkkal, majd tanítványaként letelepedett az országban. Al-ʿAlawí sejk nem sokkal a halála előtt megbízta al-Hakímít a szekta megőrzésével, fejlesztésével és terjesztésével. Ezért utazott el al-Hakímí először Marseillesbe és Rotterdamba, ahol szintén kisebb jemeni közösségek alakultak ki, majd Cardiffon keresztül South Shieldsbe érkezett, ahol az akkori legnépesebb jemeni közösségben a Brit-szigetek területén, buzgó misszionárius tevékenységhez látott. Al-Hakímí hamarosan el lett fogadva a közösség vezetőjének, sikeres szervezőnek és hittérítőnek bizonyult és a közösséget radiká-

² Fred Halliday bemutat számos idézetet újságcikkekből, amelyek elítélik, illetve támogatják az arabok lázadását (Halliday 2010: 47-49).

lis vallási és társadalmi változásokon vezette át. A közösség releváns része áttért az *‘alawí sádhilí taríqára* és elfogadta a külső vallási megnyilvánulásokat, amik lényegesen különböznek a szunnita hagyománytól. Például a hagyományos muszlim vallási ünnepek és Muhammad próféta ill. al-‘Alawí sejk születésnapja alkalmából meneteket szervezett a város központjában, ahol a hegyi jemeniek, akiknek jelentős része Britanniában is a hagyományos jemeni fehér *thúb*-ot és *sawwál*-t viselte, tarka észak-afrikai öltözkében vonultak fel, együtt szavaltak vallási szövegeket, énekeltek és táncoltak brit konvertita feleségeikkel és gyermekeikkel (Seddon 2014: 140). Így az addig elszigetelt és „láthatatlan” jemeni közösség bekerült a városba és a lakosság többsége közlelről figyelhette eme vallási élet bizonyos megnyilvánulásait.

Al-Hakímí a közösség belső társadalmi rendszerét is igyekezett reformálni, például egyfajta művelődési központokat (a mai brit muszlim iskoláknak az elődjét) alapított, ahol nők és gyerekek vallási oktatása zajlott. Igyekezett a nőket aktív módon beszervezni a közösség formális működésébe és legalább részben elérni az egyenrangúságukat a férfakkal, ami a konzervatív jemeni férfiak között nem gyakran talált pozitív fogadtatásra (Halliday 2010: 28-31).

Al-Hakímí vezetése alatt a jemeni közösségek South Shieldsben és Cardiffban mecseteket

alapítottak, szervezettebbé váltak, kooperálni kezdtek nemcsak egymás között, hanem a lakosság többi részével is. Al-Hakímí támogatta a vallási és praktikus mindennapi dialógust a többi Britanniában élő vallási és etnikai csoporttal, természetesen főleg az ottani angol és walesi lakossággal. Bizonyos értelemben a mai modern brit / európai iszlám egyik alapítójának minősíthetjük (Seddon 2014: 131).

A negyvenes években al-Hakímí népszerűsége folyamatosan csökkent: a konzervatív jemeniek nehezen viselték a modernizáló, liberalizáló kísérleteit. Másrészt a „Szabad jemeniek” (*al-Jamaníjín al-ahrár*) mozgalomban való aktív részvétele miatt. A mozgalom célja a síita zajdita imámátus rezsím megszüntetése volt, Jemen modernizálása és megnyitása a külvilág felé. A mozgalom azonban Britanniában nem szerzett széles támogatást, mert a jemeniek Britanniában is tartottak az imám hatalmától és az esetleges büntetésekről, amik ha nem is saját magukat, de a Jemenben tartózkodó családtagokat érinthetnék (Ibid. 134). Másrészt, mert a jemeniek nagy része még mindig lojális volt az imámhoz, aki nem csak politikai, de vallási vezető is volt, és az imámátus rezsím elleni ellenállást az iszlám alap törvényei megtagadásának vélte (Halliday 2010: 32-33). Al-Hakímí, aki a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején vallási és politikai vezetőként, valamint

reformátorként óriási tisztelettel bírt, az ötvenes évek elején már teljesen el volt idegenedve a közösségtől, majd 1953-ban elhagyta az Egyesült Királyságot. Ádenbe utazott, ahol a Szabad jemeniek mozgalomban magas funkciót töltött be, azonban nem sokáig, mivel 1954 nyarán váratlanul és „titokzatos körülmények között” életét vesztette (Lawless 1993).

A jemeni közösség az Egyesült Királyságban a 19. század közepétől, amikor fokozatosan fejlődni kezdett, a második világháború végéig óriási változásokon ment át. Az eredetileg kicsi, földrajzilag, nyelvileg és kulturálisan izolált csoportok modern, szervezett etnikai és vallási kisebbségi közösségekké nőttek ki magukat, amelyek nagy mértékben megőrizték a saját nyelvüket, vallásukat és kultúrájukat, de ugyanakkor – főleg a harmincas években – megnyíltak a többségi társadalom felé és elkezdődött az integrációjuk. A közösségek érdekes vallási reformáción estek át, amikor ‘Alí ‘Abdulláh al-Hakímí sejk befolyása alatt a legtöbb Britanniában letelepedett jemeni áttért a szúfi *‘alawí sádhilí taríqa* tanítására. Al-Hakímí (a konzervatív jemeniek szerint túlságosan is) buzgó reformálási próbálkozásai és aktív politikai karrierje, főleg a jemeni imám elleni ellenállás szervezése, okozták, hogy folyamatosan elidegenedett a közösségtől. Ugyanakkor elsősorban al-Hakímí ve-

zetése és reformációja vezetett ahhoz, hogy egy „láthatatlan” etnikai csoportból egy elismert kisebbségi közösség lett.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aithie, P. (1994) From the Roof of Arabia to the Coal Cellar: *The British Yemeni Society Journal*. <http://www.al-bab.com/bys/articles/aithie94.htm> (letöltve 2014. július 27.)

Ansari, H. (2004). *'The Infidel Within': Muslims in Britain since 1800*. London.

BBC. The North East's Yemeni Race Riots. (dokumentumfilm): <http://www.bbc.co.uk/nationonfilm/topics/family-and-community/south-shields-yemeni-riots.shtml> (letöltve 2014. október 3.)

Dresch, P. (2000). *A History of Modern Yemen*. Cambridge.

Fryer, P. (1984) *Staying Power: The History of Black People in Britain*. London.

Gilham, J. (2014). *Loyal Enemies: British Converts to Islam*. Oxford.

Halliday, F. (2010). *Britain's First Muslims: The Portrait of an Arab Community*. London.

Halliday, F. (1992) *Arabs in Exile: The Yemeni Community in Britain*. London.

Lawless, R. (1995) *From Ta'izz To Tyneside: An Arab Community In The North-East Of England During The Early Twentieth Century*. Exeter.

Lawless, R. (1993) Sheikh Abdullah Ali Al-Hakimi. London: *The British Yemeni Society Journal*. <http://www.al-bab.com/bys/articles/lawless93.htm> (letöltve 2014. szeptember 8.)

Lings, M. (1993). *A Sufi Saint of the Twentieth Century: Shaikh Ahmad al-Alawi, His Spiritual Heritage and Legacy*. London, Cambridge.

Office for National Statistics. <http://www.ons.gov.uk/ons/search/index.html?newquery=yemen> (letöltve 2014. október 1.)

Parliament of the United Kingdom. (1919) Aliens Restriction (Amendment) Act, 1919. http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1919/92/pdfs/ukpga_19190092_en.pdf (letöltve 2014. október 3.)

Salter, J. (1896) *The East in the West Or Work among the Asiatics and Africans in London*. London.

- Seddon, M. S. (2014) *The Last of the Lascars*. Markfield.
- Thiollet, H. (2014) The Changing Dynamic of Migration in Yemen: Lackner, H. (ed.) *Why Yemen Matters: A Society in Transition*. 273-278. London.
- Visram, R. (2002) *Asians in Britain: 400 Years of History*. London.

Dobrovits Mihály

Oroszország iszlám régiói

Történelmi tény, hogy az iszlám vallás előbb jelent meg a mai Oroszország területén, mint a kereszténység. Amikor Photius pátriárka 867-es térítési kísérletét követően a kijevi Rusz végérvényesen keresztény lett, azaz a 980-as években, az iszlám nemcsak a mai Oroszország kaukázusi végein rendelkezett hadállásokkal, de már évtizedek óta gyökeret vert annak szívében, a Volga és a Káma folyók összefolyásánál, az egykori Volgai Bulgáriában is. A 2002. évi népszámlálás szerint Oroszország muszlim vallású nemzetiségeinek létszáma 14,5 millió fő volt. A 2010. évi

cenzus adatai ebben nem mutatnak hivatalosan változást. Ez a szám az elmúlt évtized folyamán bizonyosan növekedett. Mindezekkel együtt, ezt a hatalmas embertömeget semmilyen szempontból nem lehet egységként kezelni.

A KÖZÉP-EURÓPAI NÉZŐPONT

Az egykori Szovjetunió, illetve a mai Oroszországi Föderáció kisebbségi területei, legalábbis a közép-európai politika realitásai felől nézve, olyan világ, amelyben a romantika szárnyaló fantáziáján túl, nem csak a honi olvasók, de a politikácsinálók és politikai elemzők is gyakran ismeretlen tájat látnak.

Nem áll jobban az olvasó akkor sem, ha a másik oldal, a politikatudomány felől igyekszik e kérdéshez közel kerülni. Ez az érzékelhető idegenkedés valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a tudományban még mindig dolgoznak egyes, az elmúlt évtizedek során beidegződött gátlások. Ezek nagy része, valószínűleg még mindig a szovjet korszakhoz fűződő, enyhén fogalmazva is ambivalens viszonynak köszönhető.

REGIONALIZMUS ÉS SOKSZÍNŰSÉG

Aki az iszlám oroszországi jelenlétével foglalkozik, óhatatlanul másképp kell, hogy lássa ezt a hatalmas országot, mint azok, akik kutatásait főképp a moszkvai központi hatalom működésére irányítják. Történeti képzeteinkben, melyeket az orosz politika önmagáról kifelé sugárzott képe is megerősít, Oroszország valamiféle végtelen, de mégis monolit tömbként tűnik fel, amelyet bárha lassan és nehézkesen, de egyetlen központi akarat fog össze és irányít. A valóságban viszont, a kifelé sugárzott kép ellenére, Oroszország sosem volt monolit hatalom. Az ország történelmének kezdetei óta régiók és nemzetiségek halmaza volt, melyek adott korok és helyzetek függvényében mindig rendelkeztek egyfajta saját, önálló élettel. Ez jellemző az orosz és az etnikailag címzett területekre egyaránt. Jelen elemzésünkben kifejezetten arra teszünk kísérletet, hogy Oroszországot mint egészet e régiók belső történései felől közelítsük meg. Mielőtt szavainkhoz bárki tamáskodva állna, előre szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy az ország 53%-a (!) ún. etnikailag címzett terület, azaz valamely, Oroszországban őshonos kismemzet vagy nemzetiség jogilag meghatározott státusú autonómiával rendelkező hazája. Az etnikailag címzett területek elhelyezkedése másról is tanúskodik. A nyugati gyarmati hatalmak-

kal ellentétben, melyek többségében tengeren túli telepes gyarmatokat és más, gyarmati sorba kényszerített külső perifériákat hoztak létre, a terjeszkedő Oroszország perifériái szárazföldiek voltak, gyakorlatilag beépültek az ország szövetébe. Így a mai Oroszországi Föderáció nem a saját határain kívül vagy azok mentén rendelkezik perifériákkal, hanem a saját testébe épülve hordozza őket. Ráadásul e perifériák fejlettsége sem azonos: a modern nemzetállamokra emlékeztető struktúráktól kezdve a tajgai rénszarvas-tartókig terjed életformáik változatossága.

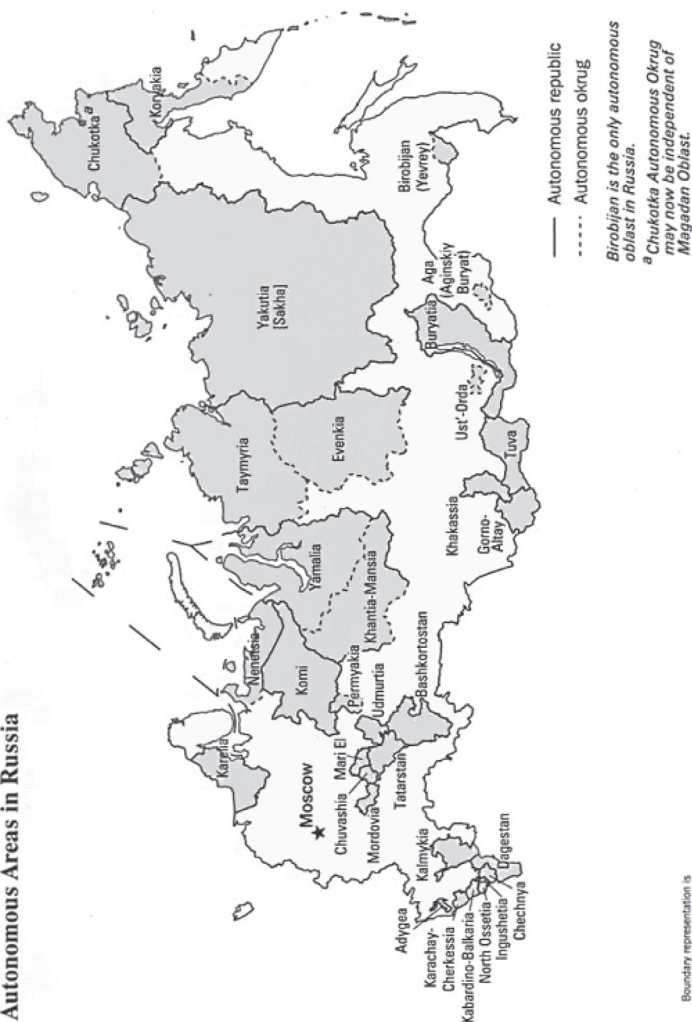
1992 óta, tehát a Szovjetunió felbomlását követően e belső autonómiák, különösen az erősebbek és jobban szervezettek – mint pl. az elemzésünk tárgyát képező Tatár Köztársaság (Tatársztán) – a moszkvai központtal s egyes szomszédjaikkal folytatott forisztikus alkuk révén különösen nagy mértékű szabadságra tettek szert, valóságos részállamokká váltak a föderáció tágabb keretében. Bár a putyini reformok, így pl. a hét „szövetségi körzet” felállítása, illetve az autonómiáknak szorosabb módon a központ alá rendelése, sokat változtattak a helyzeten, a lényeg azonban ugyanaz maradt: Oroszországban továbbra is kulcsfontosságú a régiók és az etnikumok szerepe.

Részletes elemzéseink előtt meg kell említenünk még egy elemet: Az oroszországi iszlám politikája szorosan összefügg azzal, amit az orosz politikai zsargon *etnopolitika* néven ne-

vez. Bár akad néhány aktivista és hozzájuk kapcsolódó csoport, amelyek egyfajta iszlám univerzalizmus nevében kísérelnek meg fellépni, leginkább éppen rájuk jellemző, hogy önmagukon (és az esetleges szponzoraikon) kívül senki mást nem képviselnek. A valóságban azonban ezt a küzdelmet regionális és etnikumok közötti rivalizálásként is felfoghatjuk. A korai szovjet korszak etnikai mérnökösködése nyomán létrejött nemzet- és államszövetségben szinte az első pillanatokban megkezdődött az etnikai és a regionális alapú vetélkedés. A közigazgatás etnikai alapú átszervezése során nemcsak az adott tituláris területen élő más nemzetiségekkel – elsősorban, de nem minden esetben a virtuális „kisebbségi” helyzetbe került oroszokkal – kellett megküzdeni, de szinte azonnal kitört a küzdelem a térségek új tituláris „gazdái” között is. Ennek egyik iránya a minél magasabb fokú autonómia, lehetőleg a köztársasági és a vele általában elfogadottan járó nemzeti státusz elérése volt a leghőbbben áhított cél, s ezzel együtt a többi őshonos népcsoport beillesztése a nagy „nemzeti” keretek közé. Ezzel szemben a moszkvai központ általában a kisebbségek védője szerepében lépett fel. Így a különféle régiók és nemzetiségek bonyolult, helyenként már-már a régi sztyeppai birodalmak törzsszövetségi rendszerére emlékeztető hierarchikus struktúrája jött létre, amelyben a központi hatalom általában megtalálta a kellő játékteret az egyes

nemzetiségi törekvések egymással szembeni kijátszására, vagy ha kellett, erővel történő elfojtásukra. Ugyanakkor a polgári társadalomban szokásos felépítmények – piac, modern értelmiség stb. – híján a szovjet korszak részben konzerválta, részben a saját rendszerébe is kódolta az etnikumok közötti és az egyes etnikumokon belüli konfliktusokat. Éppen ez ütött aztán tragikus módon vissza 1991, a szovjet korszak vége után. Egyfelől úgy, hogy olyan társadalmi mozgások tértek vissza, amelyek a szovjet időben végképp eltűnni látszottak, másfelől úgy, hogy a legerősebb etnikai autonómiák szabályosan felmondták a megmaradt Oroszországi Föderáció iránti lojalitásukat, s fél évtizednél is több időbe tellett, hogy annak (gyakorlatilag újraszótt) szövegébe beillesszék őket.

Autonomous Areas in Russia

738137 (800415) 3-95

Térképünkön jól megfigyelhetők az egykori köztársasági, illetve a mai államhatárok. Így az is világossá válik, hogy ma az Oroszországi Föderáció területén élő muszlim lakosság két nagy tömbre osztható: a Volga–Urál menti térség szervesen kapcsolódik Közép-Ázsiához, míg a Kaukázus előtere – ahová az iszlám vallású hódítók a mai Irán felől érkeztek – sajátos, zárt enklávét alkot. Ennek oka az, hogy Irán (és vele együtt a mai Azerbajdzsán) síitává válása (1501), illetve az Oszmán Birodalomnak a térségből való végleges kiszorulása (1878) óta ez a régió nem érintkezik szervesen az iszlám közösség más területeivel. Felsorolhatunk más különbségeket is. A Volga–Urál-vidék muszlimjai alapvetően a török nyelvcsaládba tartozó nyelveket, elsősorban a kazáni tatárt és a baskírt beszélik anyanyelvükként, míg a kaukázusi muszlimok többsége sajátos helyi nyelvjárásokat beszél. Köztük az összekötő nyelv az orosz, amely részben, pl. Dagesztánban és Csecsenföldön, a hagyományosan használt arabot váltotta fel. A *hanafita* csoportok hagyományosan a (kazáni) tatár nyelvet használták tanítási és összekötő nyelvként. Civilizációs különbség, hogy a Volga–Urál-vidék muszlimjai, legalábbis életformájuk alapvető külső vonásaiban, igyekeznek nem eltérni a kelet-európai urbanizációs standardoktól, miközben a Kaukázusban a mai napig meghatározók az archaikusabb, gyakran még az iszlám előtti

hagyományokban gyökeredző társadalomszervező elemek.

A *szunnita* iszlám négy nagy vallásjogi iskolára (*mazhab*) tagolódik: a *hanafí*, a *málíkí*, a *sáfi* 'í és a *hanbalí* iskolára. Elvben minden *szunnita* hívő köteles valamelyiknek a tanításait és vallási gyakorlatát követni – alapvetően azért, amelyikbe beleszületett. Ezek az iskolák viszont kölcsönösen elismerik egymást, nem alkotnak külön felekezetet

Alapvető rituális különbség, hogy a Volga-Urál mente, a hozzá kapcsolódó közép-oroszországi és szibériai régiókkal együtt, az iszlám *szunnita-hanafita* irányzatát követi, s ebben is Közép-Ázsiához (illetve Törökországhoz) kapcsolódik. Ezzel szemben a kaukázusi muszlimok a *szunna sáfi* 'í irányzatának a hívei. (Ez a vallásjogi iskola Alsó-Egyiptomban, Indiában és Délkelet-Ázsiában rendelkezik a legnagyobb népszerűséggel.) Ami a különféle, a hagyományos jogi iskolákon kívüli, „fundamentalista” irányzatokat (*szalafi*, *vahhábi*) illeti, ezek jelenléte túlnyomórészt a Kaukázusra korlátozódik. A kaukázusi Dagesztánban szintén él egy kisebb *hanafita* csoport, a köztársaság északi részén élő *nogajoké*. (Nyugatra szakadt testvéreik ma a romániai Dobrudzsában élnek, illetve az onnan tovább vándoroltak Törökországban leltek új hazára.)

A szovjet korszak és az azt követő idők demográfiai tendenciái a képet tovább árnyalták, jelentős muszlim kisebbséget sodorva az ország ipari központjaiba, különösen a két főváros-

ba, Moszkvába és Szentpétervárra. A migráció következtében nemcsak a muszlim lakosság számszerű növekedése következett be, hanem – egyéb vallásgyakorlási lehetőségek híján – a jogi iskoláktól (és anyanyelvüktől) független keveredésük is. Dzsafer Poncsajev szentpétervári mufti személyes közlése szerint ma a város lakosságának ötöde (kb. nyolcszázezer fő) lehet muszlim, ugyanakkor a nagymecsetet (illetve a később épült második, kisebb mecsetet) jogi iskoláiktól függetlenül, közösen használják az Oroszország és a FÁK régióiból érkezett hívek, s ennek következtében az eddigi, pl. tatár nyelvű prédikációkat az orosz váltotta fel. Kérdés persze, hogy ez a jelenleg még szükséghelyzet állandósul-e.

IGAZGATÁS ÉS SZERVEZET

Tekintve, hogy az Oroszországban honos szunnita iszlámban nincs sem szentelt papság, sem általános autoritással bíró hierarchia, érthető az is, hogy az oroszországi muzulmánok sem rendelkeznek egységes és zárt hierarchiával. Alapvetően különféle muftiátusok és tanácsok laza szervezetével találkozhatunk.

Ami a *hanafita* irányzat szervezetét illeti, ezek közül az alábbiakat tarthatjuk lényegesnek kiemelni. A szovjet korszakban e jogi iskola vezető szervezetének az ufaei székhelyű Központi Muzulmán Vallási Igazgatóság (Центральное

духовное управление мусульман, ЦДУМ) volt, melynek vezetője Talgat Tadzsuddin, valamint a később létrejött, Ravil Gajnutdin vezette, moszkvai székhelyű Oroszországi Muftik Tanácsa (*Совет муфтиев в России, СМР*).¹ Ő egyébként az Oroszországi Muszlimok Vallásügyi Igazgatóságának (*Духовное управление муцульман Евронеёсой России-ДУМЕР*) feje is.² E szervezetek székhelye Moszkvában található (Matsuzato 2007: 779-780, 784-786).

E két jelenős szervezet 1992-ben megkezdődött szakadása csak 2005–2006 között ért véget (Matsuzato 2007: 779-780, 784-786). Mellettük 2001-ben lépett a színre egy következő, moszkvai székhelyű Oroszországi Mecsetek

¹ Az oroszországi kisebbségek, muszlimok és nem muszlimok egyaránt, jellemző módon kétféle, gyakran gyökeresen eltérő formában használják a nevüket: anyanyelvükön és oroszos formában. Jelen munkánkban a lehetőségekhez képest igyekeztünk az eredeti, jelen esetben a tatár ejtéshez közel álló formából átírni e neveket. Az oroszos forma értelem-szerűen Gajnutyin illetve Tadzsudgin lenne (*A szerző*).

² E szervezetek sematizmusát és proszopográfiáját lásd az alábbi kiadványokban: *Ислам на Нижегородчине. Энциклопедический словарь* (Серия «Ислам в Российской Федерации», Выпуск I), Нижний Новгород 2007; *Ислам в Москве. Энциклопедический словарь* (Серия «Ислам в Российской Федерации», Выпуск II), Нижний Новгород 2008; *Ислам в Санкт-Петербурге. Энциклопедический словарь* (Серия «Ислам в Российской Федерации», Выпуск III), Москва–Нижний Новгород 2009; *Ислам в Центрально-Европейской части России. Энциклопедический словарь* (Серия «Ислам в Российской Федерации», Выпуск IV), Москва–Нижний Новгород 2009; *Ислам на Урале. Энциклопедический словарь* (Серия «Ислам в Российской Федерации», Выпуск V), Москва–Нижний Новгород 2009.

Szövetsége (Matsuzato 2007: 798). Rajtuk kívül valamennyi jelentős *szunnita-hanafita* muszlim lakossággal rendelkező régió, függetlenül az adott terület jogi státuszától, rendelkezik saját muftiátussal és megfelelő vallásügyi hatóságokkal. Ezek nagyfokú autonómiát élveznek. Az északi, *hanafita* tömb főbb régiói az alábbiak: Tatársztán, Baskortsztán, Perm, Asztrahány, Szaratov és Orenburg. Bár elemzésünk során a ovábbiakban más régiókat is megemlítünk, az etnikai-vallási szempontból muszlim többségű, s önálló szövetségi jogalanyisággal, köztársaság önállósággal rendelkező területekre koncentrálnunk majd. Érdemes megemlítenünk, hogy az iszlám újjászületés nemcsak a vallásos élet felvirágzásában testesült meg, de a mecsetek mellett újjászületett a szovjet korszakban többé-kevésbé felszámolt vagy illegálisba kényszerített iszlám vallási iskolák, a *medreszék* hálózata is, illetve több, állami akkreditációval is rendelkező iszlám egyetem is alakult.

Ami a *sáfiita* iskola szervezeteit illeti, esetükben is két vezető szervezetet tudunk kiemelni: A mahacskalai (Dagesztán) központú Dagesztáni Muzulmán Vallási Igazgatóság (Духовное управление мусульман Дагестана, ДУМД) az iskola legtekintélyesebb irányító szervezete. Vezetője Ahmad-hadzsi Abdullajev. Ezen kívül számon tarthatjuk még az Iszmail Berdiev, a Karacsáj-Cserkesz Köztársaság és a Sztavropoli

terület muftija által vezetett másik szervezetet, az Észak-kaukázusi Muzulmánok Koordinációs Központját, amelynek fiókszervezetei működnek Dagesztánban, Ingusétában, Csecsenföldön, Észak-Oszétiában, a Kabard–Balkár Köztársaságban, Adigejában és a Sztavropoli területen. Az e központ alá rendelt szervezetek általában muftiátusi ranggal nem bírnak, csak alárendelt joghatósággal rendelkező *kaziátusok*.³ A déli, *sáfiíta* többségű tömb kapcsán érdemes kiemelni, hogy az a régió lényegesen nyitottabb a Közel-Kelet, elsősorban Jordánia és Szaúd-Arábia irányába, mint az északi. Ebben a történelmi hagyományok mellett rituális és etnikai párhuzamok is szerepet játszanak: pl. a szintén *sáfi'í* Jordánia jelentős csecsen kisebbséggel is rendelkezik, míg a szaúdi és a jordániai iszlamista mozgalmak jó kapcsolatot ápolnak a kaukázusi testvéreikkel.

Éppen ezért, a két nagy jogi iskola mellett szükséges még megemlékeznünk az elsősorban a kaukázusi területeken terjedő különféle, részben *szúfi*, és a köznyelvben általában „fundamentalista” jelzővel illetett vallási irányza-

³ Az iszlám jog kétféle döntéshozó szervezetet ismer: a saját jogi iskoláján és jogterületén belül önálló vallásjogi döntvények kibocsátására jogosult *mufti* hivatalával párhuzamosan működik a vallási bíróságok bírāja, a *kádi* (vagy perzsás formában a *kázi*), aki önálló vallásjogi véleményt nem fogalmazhat, viszont vallási bírósági hivatallal bír. Oroszországban a *szunni-hanafi* területeken a *muhtaszib* hivatala tölti be az alsóbb fokú igazgatási funkciókat.

tokról is. Ez utóbbiakat általában nehéz közös nevezőre hoznunk. Egyetlen közös pontjuk az, hogy egyfajta, a Próféta korára datált „ősiszlám” nevében tagadják a mai szunnita iszlám vallási gyakorlatának és szervezetének hitelességét. E mozgalom, számos előkép után, a 18. századi Arábiában alakult ki, s első vezetője Muhammad ibn Abdul-wahháb neve után kapta az arab *wahhábijja* vagy nyugatiasan és oroszosan *vahhábizmus* elnevezést. A kaukázusi régióban általában, de nem teljesen pontosan, az oroszokkal szembeni csecsen ellenállást megszervező vallási vezető, Sejkh Sámil nevéhez kapcsolják a megjelenését. Hasonló irányzatnak tekinthető a közel-keleti iszlám reformmozgalmak termékeként megjelenő *szalafi* ideológia is, melynek gyökerei a 9. századi Ahmad ibn Khanbal és a 14. században elhunyt Ibn Tajmijja tanításaira nyúlnak vissza, bár a kifejezés polgárjogot először a 19. századi szíriai reformer, Muhammad Abdúh és Rasíd Ridá munkásságában nyert. Hasonló minimalista vallásfelfogással találkozunk még az indiai deobandi mozgalomban is. Tekintve, hogy alapvető eszmeiségük nem más, mint mindenféle vallási, politikai és társadalmi rendszer és konszolidáció radikális (és agresszív) tagadása, gyakorlatilag a lehető legellentétesebb társadalmi csoportok törekvéseinek fedésül szolgálhatnak. A Szovjetunió bomlása utáni időszakban elsősorban Csecsenföld és Dagesztán számított a különféle *vahhábita* irányzatok

működési területének. Közelebbi vizsgálatuk során azonban kiderül, hogy a kilencvenes évek során a Kaukázusban végbement felvirágzásuk alapvetően nem vallási, hanem regionális hatalmi törésvonalak alapján következett be.

Írásunk további részében elsősorban a Volga-Urál menti muszlim tömböt vesszük vizsgálat alá.

TATÁROK ÉS BASKÍROK

A kilencvenes évek nagy válságidőszakában Mintyimer Sajmijev (eredeti, tatár formájában Mintimer Säjmiev) vezette Tatársztán és a Murtaza Rahimov (baskír alakja: Mortedza Răkhimov) által vezetett Baskortsztán vívta – nem ritkán egymás ellenében – a legszervezettebb politikai harcot a központtól való, minél nagyobb autonómia megszerzéséért. Tatársztán esetén ez a küzdelem a függetlenség esetleges kikiáltásának határáig is elment, bár a kérdést reálisan értékelő szakértők szerint ennek valójában nem volt esélye. Ennek geopolitikai és etnopolitikai okai egyaránt nyilvánvalóak. Egyrészt a köztársaság, legyen bármilyen erős, nem érintkezik a föderáció külső határaival. Másrészt a 2002-es népszámlálás adatai szerint az Orosz-

országi Föderációban élő, s annak 3,8%-át kitevő, mintegy öt és fél millió (5.554.601 fő) tatár⁴ népesség alig egyharmada, éppen valamivel több mint kétmillió él a köztársaság határain belül.⁵ Ők jelenleg a köztársaság lakosságának 52,9%-át teszik ki, miközben az oroszok aránya 39,5%-ra süllyedt.⁶

Mindezek mellett Tatársztán különleges, szerződéses megállapodásokkal (1994, 1995) védett helyzetet vívott ki magának a föderáción belül (Tatársztán alkotmánya, 1992, 1. §), amelybe még a tatár alkotmány által biztosított, önálló köztársasági állampolgárság fogalma is beletartozik (19. §) – igaz, azzal a kikötéssel, hogy ez automatikusan maga után vonja az Oroszországi Föderáció állampolgárságát is, fordítva viszont ilyen automatizmus nem létezik.⁷ Csak

⁴ Tekintve, hogy az i. sz. 8. századra tehető, első írásbeli említését követően a *tatár* népnév számos török és mongol nyelvű etnikum önmagára használt vagy éppen külső elnevezése volt, s időnként teljesen önkényesen is használták, ebben a tanulmányban csak és kizárólag az ún. „kazáni tatár” etnikumot értjük alatta.

⁵ Vö.: Исхаков, Д. М. 2002 *Татары: краткая этническая история*. Казань.

⁶ Mindezzel vége szakadt a szovjet korszak már-már rituálissá vált, 48%:43%-os tatár–orosz arányának, ami magában foglalta a köztársaság tatár és orosz többségű közzeteinek a korszak végéig gyakorlatilag szintén változatlan etnikai arányait, melyekre lásd Martin 1999: 546–547.

⁷ E folyamatra lásd Raviot, Jean-Robert 1993 *Identité régionale et identité nationale: l'émancipation politique du Tatarstan de juin 1988 au 21 mars 1992: Revue d'études comparatives Est-Ouest* 24, 101–130.; Zverev, Alexei 1998 *Qualified Sovereignty: The Tatarstan Model to Resolve Conflicting Loyalties: Conflicting Loyalties and the State in Post-Soviet*

a 2002-ben bevezetett alkotmánymódosítások szögezték le, hogy az ország az Oroszországi Föderáció része. Ugyanakkor még ez az alkotmánymódosítás is fenntartotta az ország társult állami státuszát. A tatár modell sikerének számos oka volt. Természetesen ide tartozik a köztársaság két fő etnikuma közti „ritualizált” hatalommegosztás (ami a köztársaság belső etnikai arányainak a szovjet korszak alatti változatlanóságában is megnyilvánult), a tatár elit magas, közel 80%-os reprezentáltsága a köztársasági vezetésben (miközben középvezetői beosztástól felfelé még az orosz hivatalnokokkal szemben is elvárás a tatár nyelv legalábbis elemi szintű ismerete), a régió és kultúrájának viszonylag magas presztízse. Természetesen ez nem nyomott volna igazán a latban a köztársaság nyersanyagkincsei, ipari háttere és viszonylagos jóléte nélkül. Sajjmijev sikerét ezeken kívül éppen az okozta, hogy – Nazarbajev kazak elnökhöz hasonlóan – afféle „jó gazda” módjára tudta működtetni a köztársaságot, miközben gondosan ügyelt arra, hogy az orosz lakosságot se idegenítse el magától.⁸ Elhitette, hogy az egész köztársaság szuverenitása

Russia and Eurasia, Michael Waller, Bruno Coppieters, Alexei Malashenko (eds.) 118–143. London–Portland.; Yemelianova, Galina 2000 Shaimiev's »Khanate« on the Volga and Its Russian Subjects: *Asian Ethnicity* 1. 37–52.; Faller, Helen M. 2011 *Nation, Language, Islam: Tatarstan's Sovereignty Movement*. Budapest.

⁸ Jellemző módon, az Oroszországi Föderáció alkotmányáról tartott népszavazást az azt el nem fogadó Tatársztán orosz többségű körzetében sem tartották meg.

és jóléte nevében dacol a káoszba süllyedő föderációval, miközben az iszlámot ügyesen a világias tatár nacionalizmus hátterében tartotta.

Ami az iszlám vallás tatársztáni jelenlétét illeti, a köztársaság – Volgai Bulgária 922-es iszlám válásra térésére hivatkozva – többé-kevésbé joggal tarthatja magát az oroszországi iszlám bölcsőjének. Ami az iszlám közelmúltját illeti, nem csak azt kell kiemelni, hogy a régióra elsősorban az iszlám vallás legmérsékeltőbbjének számító *hanafita* iskola befolyása a jellemző, s ennek képviselői (marginalizált kivételektől eltekintve) kifejezetten szemben állnak az Asztrahányon keresztül délről, Dagesztánból beszivárgó fundamentalista (oroszországi szóhasználatban: *vahhábita*) irányzatokkal. Ezzel szemben inkább az egykori, a 19–20. század fordulóján felvirágozott iszlám reformmozgalom, az ún. *dzsadídizmus* hagyományaira hivatkozva, egyfajta iszlám modernizmus helyi változatának a hívei. Hozzá kell tennünk, hogy a radikális vagy fundamentalista iszlám hirdetése alapvetően magát a világi tatár nacionalizmust sodorná nehéz helyzetbe, mivel a tatárok egy része IV. Iván alatt – igaz, kényszerből – keresztény hitre tért (ők az ún. *körösének*), illetve a tatár nacionalizmus más, nyelvileg rokon, de a köztársaság határaitól távol élő kisebb, keresztény csoportokra (pl. a baskíriai *nogajbakokra*) is ki kívánja terjeszteni a befolyását. Ezt az oroszországi központi hatalomával is egybe-

csengő, s a csecsenföldi események kapcsán aktuális álláspontot fogalmazta meg a Tatársztáni Muszlimok I. (1998) és II. Kongresszusa (2002) is. Ezt megelőzően – 1992 és 1998 között, az oroszországi *hanafita* vallásigazgatás szakadásával párhuzamosan – Tatársztánban sem működött egységes vallásigazgatás. Miután 1991 és 1992 folyamán a tatár kormányzat hiábavaló küzdelmet folytatott azért, hogy (az egyébként tatár nemzetiségű) Talgat Tadzsuddin vezette CDUM költözzék a baskíriai Ufából (baskír/tatár: Öfö) Kazánba, 1992-ben létrehoztak egy saját, tatár vallásügyi főhatóságot, amely a Tatár Köztársaság Muzulmánjainak Vallásügyi Igazgatósága (*Духовное управление мусульман Республики Татарстан, ДУМ РТ – DUM RT*) nevet kapta. Az egységes tatársztáni vallásügyi igazgatóságot lényegében csak az előbb említett I. muzulmán kongresszus teremtette meg, amikor a DUM RT hálózatra támaszkodva, Goszman Iszkahov vezetésével létrejött az önálló tatár muftiátus, amely nem Ufa, hanem a Ravil Gajnutdinov vezette, moszkvai székhelyű Oroszországi Muftik Tanácsa (SzMR) szervezetéhez kapcsolódott. 1999-ben a DUM RT kizárólagos vallásigazgatási monopóliumot szerzett a köztársaságban. 1998-ban alakult meg az államilag is akkreditált Kazáni Iszlám Egyetem, amely már magasabb képzési minőséget jelentett a hagyományos *medreszék* világánál. Cserébe, a *szunnita-hanafita* jogi iskola hagyományaitól egyébként

korántsem idegen módon, a Mintyimer Sajmijev vezette köztársasági adminisztráció lényegében államosította és a saját ellenőrzése alá helyezte a köztársaság iszlám hitéletét. A 2000-es évektől kezdve azonban mind világosabbá vált, hogy a tatár politikai elit szemében a vallás és a valóságigazgatóság szerepe fokozatosan leértékelődött, a köztársaság mind kevésbé számított az iszlám mobilizáló erejére (Matsuzato 2007: 786-791).

Bár a putyini hatalomátvételt és a föderáció gazdasági konszolidációját követően eleve számítani lehetett arra, hogy Kazány és Moszkva viszonya nem lesz felhőtlen, Sajmijev bukására mégis 2010 tavaszáig kellett várni. Bár azóta nem ő, hanem Rusztam Minnyihanov (tatár: Rösztäm Mingnekhanov) vezeti a köztársaságot, a rész- vagy (fél)ország továbbra is sikeresen őrzi a kiváltságát.

Tatársztán párhuzamaként emlegethetjük szomszédját és riválisát, Baskortsztánt is (le Torrivellec 2000). E köztársaság sorsát nem kettős, hanem hármas – baskír, tatár és orosz – nemzetiségi rivalizálás határozza meg (Garipova 2009). A köztársaság etnikai arányai olyannyira sajátosan alakultak, hogy a tituláris nemzetiségnek számító baskírokat számarányukban nemcsak az oroszok múlják felül, de a tatárok is megközelítően azonos súllyal vannak jelen a köztársaságban. Ennek oka részben abban keresendő, hogy az Ufai Kormányzóság felosztása

(1922) után az Ufától nyugatra elhelyezkedő tatár tömb Baskíriához került. A 2002-es népszámlálás adatai szerint a köztársaság népességének 28,8%-a (1.221.000 fő) volt baskír, 36,3%-a (1.490.000) orosz, s 24%-ot tettek ki a tatárok (990.000 fő). Ez a szám drámai csökkenést mutat a tatárok 1999-es, 28,4%-os (1.121.000 fő) arányához képest, amellyel szemben 22%-nyi baskír (894.000 fő) állott. A két nemzetiség arányai tehát három év alatt (!) tökéletesen kicserélődtek, ami valószínűleg a két rivális köztársaság közötti migrációval is magyarázandó. A 2010. évi népszámlálás lényegében ugyanezen adatok stabilizálódását mutatja.

A tatár–baskír etnikai rivalizálás sajátos módon nyomta rá a bélyegét a köztársasági iszlám szervezetekre is. A baskír lakosság az 1992-ben megalakult önálló baskír vallásügyi főhatóság, a DUM RB (*Духовное управление мусульман Республики Башкортостан*) támogatójává vált, miközben a régi, ufai székhelyű CDUM a baskíriai tatárok vallási központja lett. Tatársztánnal szemben – ahol a DUM RT lényegében állami vallásügyi transzmissziós szervezet –, a DUM RB aktívan folyt bele a köztársaság politikai életébe.

Geopolitikai és etnopolitikai helyzete miatt, ez a köztársaság jelenti az összekötő folyosót a Volga–Urál-vidéki iszlám tömb és a közép-ázsiai iszlám között. A köztársaság déli határát, s egyúttal a baskír etnikum legdélebbi településterületét csak egy vékony orosz korridor választja el Ka-

zahsztán északi határaitól. Így e két köztársaság együtt (a környező, az orosz hatalomhoz általában lojálisabb, s politikailag gyengébb, nem muzulmán autonómiákkal együtt) Oroszország belső perifériáinak kulcsfontosságú, s adott esetben az ország egész jövőjét is befolyásolni képes súlypontját alkotja. Ez nem határvidék, hanem maga a föderáció szíve. Ez természetesen előny abból a szempontból, hogy az egyes köztársaságok – egyébként a közép-ázsiai mintákat követően – autoriter vezetői általában belátják a hazájuk jövőjét meghatározó etnikai, geopolitikai és gazdasági realitásokat, s egyúttal erős hatalmi centrumot is jelentenek, még ha ezek alapvetően (fél)államok is az államon belül. Éppen ebben rejlik jelenlegi helyzetük kettőssége. Bár Moszkva 2000 után fokozatosan érzékelte, hogy „ki az úr a házban”, végső célját, az általa afféle kiskirályságoknak gondolt – de valójában (és több esetben jogilag körülbástyázottan is) szuverén módon élő (fél)államok – különállását és privilégiumait, továbbá saját belső állami szervezetét felszámolnia nem sikerült. Meg kellett elégednie azzal, hogy ugyanabból az alomból származó, bár tán fiatalabb, s a központi hatalomhoz lojálisabb vezetők folytassák elődeik munkáját.

A KÖZÉP-ÁZSIAI KAPCSOLAT

A Szovjetunió felbomlását követő években Közép-Ázsia államai közül Kirgizia és Kazahsztán számítottak azoknak, amelyeket a legkevésbé érintett az iszlámista mozgalmak jelenléte. Kazahsztán és a kazah lakosság gyakorlatilag szekularizáltaknak számított. Ennek okai között nem csak az erős és hosszú (a politikai értelemben vett Közép-Ázsia régiói közül a leghosszabb) orosz jelenlét indokolt, de az is, hogy a kazah steppei nomádok iszlám vallásgyakorlata eleve felszíneesebb volt Közép-Ázsia és az Urál-vidék egyéb népeinél. Az iszlám hatását eleve gyengítette az a tény is, hogy Kazahsztánban volt a legmagasabb (35% fölötti) az orosz lakosság aránya. Emellett az etnikailag kazah lakosság jelentős része, relatív többsége is orosz nyelvű és (részben) szovjet-orosz kultúrájú is volt. Az iszlám vallásgyakorlatnak az ország déli és dél-nyugati részein (az ú. n. „Nagy Horda” területén) volt erősebb bázisa, itt viszont a kazah lakosság mellett jelentős üzbég jelenléttel is számolni lehetett.

Ehhez alkalmazkodott a helyi politika is: Nazarbajev ugyan többször kijelentette, hogy hű kíván lenni az iszlám hagyományaihoz, szaudí-arábiai látogatása során maga is teljesítette az *umra* („kis zarándoklat”, a mekkai zarándoklat szertartásainak az előírt időn kívüli elvégzé-

se) feltételeit, azonban a kiépülő kazah nemzeti ideológia elsősorban a steppei ősök hagyományára kívánt támaszkodni. Ehhez kötődve vallási téren is inkább a népi vallásosság, a sámánizmus hagyományai és a Tengri- (Ég) kultusz felújításában volt érdekelt. Az iszlám vallásgyakorlat is főképp a vidéki szent helyek kultuszában jelent meg. Hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők Kirgizsztánban is.

A XXI. század első és második évtizede folyamán azonban alapvetően megváltozni látszik a helyzet. Kazahsztánban nem csak a korábban inkább szimbolikus jelentőségű kazah nyelvhasználat erősödött meg, az ország jelentős részein egyszerűen háttérbe szorítva az orosz nyelv mindennapi használatát, de – főképp a fiatalabbak között – erős vallási megújulást is tapasztalhatunk. Az iszlám vallás a kazah identitás szimbolikus részévé vált. Az iszlám vallási reneszánsz által befolyásolt fiatalok nem csak a *bakhsi*-k (jvasember, sámán) működését igyekeznek akadályozni, de a népi iszlám vallásosságban kulcsfontosságú (de a szigorú iszlám ortodoxia által nem támogatott) szent helyek kultuszát is támadja.

Az iszlám kazahsztáni reneszánszát illetően két, Oroszországot is fenyegetni képes jelenség-re is érdemes felhívni a figyelmet:

1. A külső befolyás kérdése: Kazahsztánban nem csak helyi vallástudósok működnek, az iszlám

megújulás elsősorban külföldön képzett, s onnan érkezett, elsősorban jordániai (kisebb részben szaúd-arábiai) prédikátorok és a mögöttük álló szervezetek anyagi befolyásának köszönhető. Ebben a tekintetben erős rivalizálás is kimutatható a helyi vallási igazgatóságok és a jövevények között. A helyi vallási igazgatóságok formálisan arra hivatkoznak, hogy Kazahsztán a szunnita iszlám *hanafí* ágát követi, míg a jövevények Jordániában a *sáfií*, Szaúd-Arábiában pedig a *khanbalí* jogi iskola szerint kaptak kiképzést. Ebből kifolyólag Kazahsztánban formálisan nem folytathatnának prédikatori és vallástudósi tevékenységet. A valójában gyengén képzett, megújulásra váró lakosság azonban mindezen figyelmeztetések ellenére hallgat rájuk. Anyagi lehetőségeik okán szintén sikeresek a hálózatépítésben.

2. A vallási megújulás átrendezte Kazahsztán korábbi vallásszociológiai térképét is. Számos északi körzet (így pl. az Orenburgtól 50 km-re fekvő Aktöbe/Aktyubinszk) területén erősödtek meg a külföldi támogatók által segített, fundamentalista iszlám csoportok, épülnek új mecsetek és vallási iskolák. Amennyiben a térképre nézünk, könnyen belátható, hogy e térség szerves folytatása az oroszországi Volga-Urál vidék iszlám régiója, elsősorban Baskíria, valamint a Kaukázus irányába átmenetet jelentő Asztrahány.

A fentiekből következően, egy erősebb kazahsztáni iszlám jelenlét éppen azokban a ré-

giókban hathat Oroszországban, amelyekben a vallás és a politika kapcsolata eleve neuralgikus kérdés.

KONKLÚZIÓ

Írásunkat azzal a végkövetkeztetéssel zárhatjuk, hogy a 21. század elején az iszlám vallási régiók valódi kihívást jelentenek a Szovjetunió bukása után mintegy Csipkerózsika-álomból feltámadt, új orosz államiság számára. Ugyanakkor a muszlim lakosság sem demográfiai súlya, sem a nemzetiségi, rituális és fejlettségbeli heterogenitása okán nem tekinthető olyan tényezőnek, amely a föderáció létét veszélyeztetni tudná. Arra is felhívhatjuk a figyelmet, hogy bár az ország iszlám többségű területei közül a Kaukázus-vidék archaikus viszonyai között virágzó, törzsi-islám keveréktársadalom, illetve annak a helyi és a központi hatalommal szemben elkövetett egyes akciói látványosak ugyan, de végül is egy katonailag és politikailag kézben tartott, periferikus határvidék történéseiről van szó. A térséghez kapcsolódó hosszú távú biztonsági érdekek sem teszik lehetővé, hogy e régió kikerüljön Moszkva ellenőrzése alól, s amint láthatuk, illetve Csecsenföld esetén tapasztalhattuk is, a néhány százezres, általában kevert népességű, bonyolult társadalmi hierarchiába szervezett

nemzetiségi társadalmak jelenleg (s a belátható közeljövőben) aligha lesznek képesek önállóan működő állami struktúrák kiépítésére. Ezzel szöges ellentétben, az Oroszországi Föderáció szívébe ágyazódó Volga–Urál-vidék két nagy muszlim társadalma, a tatároké és a baskíroké, éppen a szervezettségük és szívós, de erőszakmentes és az alkotmányos jog határain belül maradó nemzet- és államépítő tevékenységével már most komoly kihívás elé állítja Moszkvát. Amennyiben a föderációt valóban fenyegetné a „muszlim veszedelem”, akkor a sorsdöntő csapásra ebből az irányból kellene számítania.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Benninigen, A. – Quelquejay, C. (1960) Le problème linguistique et le l'évolution des nationalités musulmanes en l'U.R.S.S: *Cahiers du monde russe et soviétique* 1 437–438.

Faller, H. M. (2011) *Nation, Language, Islam: Tatarstan's Sovereignty Movement*. Budapest.

Garipova, F. M. (2009) Dil Siyaseti: Başkurdistan Tecrübesi [Nyelvpolitika. A baskortsztani tapasztalat]: *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 6. (2), 7–24.

Kokaisl, P. – Kokaislova, P. (2009) *The Kyrgyz – Children of Manas, Кыргыздар – Манастын балдары*. Prague.

le Torrivellec, X. (2000) Entre steppes et stèles. Territoires et identités au Bachkortstan: *Cahiers du Monde russe* 41. (3–4), 369–400.

Martin, T. (1999) Borders and Ethnic Conflict: The Soviet Experiment in Ethno-Territorial Proliferation, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, Bd. 47 (1999), 538–555.

Matsuzato, K. (2007) Muslim Leaders in Russia's Volga-Urals: Self-Perceptions and Relationship with Regional Authorities: *Europe-Asia Studies* 59.

Minahan, J. (2002) *Encyclopaedia of the Stateless Nations: Ethnic and National Groups Around the World*. I. kötet: A–C. Westport.

Olson, James S. – Papas, L. B. – Pappas, N. C. J. (szerk.) (1994) *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*. Westport, 86.

Raviot, J-R. (1993) Identité régionale et identité nationale: l'émancipation politique du Tatarstan de juin 1988 au 21 mars 1992: *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 24, 101–130.

Yemelianova, G. (2000) Shaimiev's »Khanate« on the Volga and Its Russian Subjects: *Asian Ethnicity* 1. 37–52.

Zverev, A. (1998) Qualified Sovereignty: The Tatarstan Model to Resolve Conflicting Loyalties: *Conflicting Loyalties and the State in*

Post-Soviet Russia and Eurasia, Michael Waller, Bruno Coppieters, Alexei Malashenko (eds.) 118–143. London–Portland.

Исхаков, Д. М. (2002) *Татары: краткая этническая история*. Казань, Магариф.

Beáta Čierniková

Az örmény diaszpóra¹

Ahhoz, hogy valaki elhagyja hazáját, komoly okok szükségesek. A történelem során az emberek gyakran nem önszántukból hagyták el hazájukat, hanem erőszakkal kényszerítették őket, vagy más lehetőségük nem volt.

Az örmények kivándorlása az óhazából már az ókorban elkezdődött: a 3.-4. században, amikor a szaszanida Iránban I. Ardasír és II. Sapuh uralkodott, többször is tömegesen telepítettek át örményeket Irán belső területeire, amivel

¹ Ez a tanulmány a VEGA 1/0050/14 jóvoltából készült.

szerették volna fellendíteni a kereskedelmet és a kézműves ipart ezeken a területeken. Az örmény diaszpóra születésének 387-et szokták megjelölni, Örményország ebben az évben került felosztásra a Perzsa és a Bizánci Birodalom közt (Djatlav-Melkonjan 2009: 37). Azóta az örmény népre jellemző, hogy nagy csoportokban hazáját elhagyva külföldön telepedik meg. A felosztás után az örményeknek nem volt saját országuk, így kivándorlásuk oka politikai és vallási volt. Hazájukban erőteljes elnyomásnak voltak kitéve, amely esetenként a lakosság részének legyilkolásába torkolt.

Meglehet, hogy az örmények által a kereszténység államvallássá való kihirdetése 301-ben is csak a Perzsa Birodalom kulturális és területi terjedése ellen irányuló védelemként szolgált. III. Trdat örmény király (287-330) Rómában nevelkedett, koronáját is a rómaiaknak köszönhette. A kereszténység felvételével mégis Róma ellen fordult. Rómában csak 313-ban a milánói ediktum biztosította a keresztényeknek a vallásszabadságot. A Római Birodalomban a kereszténység államvallássá csak 380-ban vált, a *De fide catholica* ediktum kiadásával. Amikor az Örmény királyság 387-ben megszűnt létezni, az örmény keresztény egyház volt az egyetlen, aki tartotta az örményekben az identitás tudatát és bizonyos fokig helyettesítette az állami hatalmat is. Az elnyomás a vallás terén II. Jazdkart

(438-457) uralma alatt elviselhetetlenné vált az örmények számára. A sah követelte, hogy az örmények térjenek át a zoroasztrizmusra, vagy pedig haljanak meg (Istorija armjanskogo naroda, 1980:102). Ekkor az örmény nép felkelt az elnyomók ellen, Vardan Mamikonjan fejedelem vezérlete alatt. A felkelők ugyan kérték Bizánc segítségét, ám Markianosz imperátor (450-457) nem csak hogy nem nyújtott nekik semmi támogatást, de a készülő felkelésről értesítette a perzsa uralkodót is. A végső ütközésben, ami 451 május 26-án zajlott, az örmények ugyan vereséget szenvedtek, de a perzsa mágusok visszavonultak. Teljes vallási szabadságukat és bizonyos autonómiát azonban az örmények csak később, 485-ben a grúzok segítségével érték el.

A bizánci „testvérek a hitben” tehát szintén nem voltak túl barátságosak az örményekkel szemben. A Bizánci Birodalom is gyakran áttelepített nagy örmény csoportokat más területekre, így Macedóniába vagy Bolgáriába (Djatlov-Melkonjan 2009: 38).

A 7. században sem Bizánc, sem Perzsia nem voltak felkészülve az arab támadásra. Az arabok nagyon gyorsan elfoglalták Perzsiát, Bizáncot és más területeket is. A történelmi Örményország területére többször is betörték, és végül megalapították az Armínija tartományt, melynek része volt a kaukázusi Albánia és Ibéria is. Újra nemcsak politikai és gazdasági, de vallási elnyomás is kö-

vetkezett. Ennek következménye nem csak a gyakori felkelések voltak, de az új kivándorlás is.

Az örmény nép történelmében nagy szerepet játszott Kilikia. Ezen a területen az örmények nagyon régóta éltek, II. Tigranész örmény király (96 i.e. – 55 i.u.) egy rövid időre királyságához csatolta Kilikia egy részét, ekkor telepedtek meg itt az első örmények, de tömeges áttelepülésre erre a Földközi tenger melletti területre a 8. és a 10. század között került sor. 1080-ban fejedelemséget, majd 1198-ban saját, Kilikiai Örmény királyságot alapítottak. Ez a királyság 1375-ben az egyiptomi mamlúkok nyomása alatt elesett. Ekkor az örmények tömegesen menekültek Szíriába, Olaszországba és Franciaországba. Kilikia az örmények számára az óhaza részévé vált.

Az óhazából a lakosság újra menekült a szeldzsuk törzsek betörése után a 11. században. Ekkor főleg Mezopotámiába és Szíriába vezetett az útjuk, de sokan a Krim félszigeten, Bulgáriában, Romániában, Lengyelországban és Magyarországon telepedtek le.

Nagyon nehéz időszak várt az örményekre az oszmán törzsek betörése után, amikor ezek megalapították az Oszmán Birodalmat. Az oszmán-perzsa háborúk következtében újra az örmények tömeges áttelepítésére került sor. Több mint 300 ezer örmény lett betelepítve Irán belső területeire, hogy a háborús határvidéken minnél kevesebb nem lojális örmény maradjon. Az Oszmán Birodalom határainak bővítése mi-

att az örmények nem csak az óhazából, de Európa elfoglalt területeiről is menekültek. Iránból is tovább menekültek elsősorban Indiába, de az északi Oroszországba is. Oroszország, mivel szerette volna megszerezni a tőle délre fekvő területeket, külön kiváltságokat biztosított az országban letelepedett örményeknek. Törökország és Irán feletti győzelme után a 1826-28 háborúban körülbelül 150 ezer törökországi és iráni örményt telepített át a saját területeire. A következő, 1877-78-ban zajló háború ismét megosztotta Örményországot. Kelet-Örményország orosz hatalom alá került, míg nyugat Örményország és Kilikia az Oszmán Birodalom része maradt.

Az Oszmán Birodalomban a keresztények, így az örmények elnyomása is növekedett a Berlini konferencia után, ahol az Oszmán birodalom megígérte bizonyos reformok bevezetését nyugat Örményország területén. II. Abdul Hamid szultán uralma alatt 1894-96-ban az örmények tömeges mészárlására került sor. Ekkor körülbelül 300 ezer örmény vesztette életét. Sok örmény elmenekült az Egyesült Államokba, Kanadába, Argentínába és más országokba.

Bár a sok évszázad alatt az örmény emigránsok száma egyre növekedett, az I. világháború előtt az örmények többsége még mindig az eredeti hazájában élt, tehát Kelet-Örményországban, Nyugat-Örményországban és Kilikiában. Az emigránsok számára még mindig létezett a le-

hetőség, hogy visszatérjenek hazájukba. Ez az I. világháború alatt megváltozott.

AZ ÖRMÉNY NÉPIRTÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

1915-ben az Oszmán Birodalom ifjútörök kormánya elkezdte az előre megtervezett népi-
irtás progjamját teljesíteni. A népiirtásnak
körübelül másfél millió örmény áldozata volt.
Az örményeklakta falvakban való mészárlások
mellett a legeredményesebb módszer a depor-
tálás volt. Az örmény lakosságot a szíriai és iraki
sivatagba deportálták, ahol haláltáborok vár-
ták őket. Sokan már az úton életüket veszteték
éhség, szomjúság vagy betegségek követke-
ztében. A felhergelt török lakosság is tizedelte
a menetet. Az örmény városi kerületek le lettek
rombolva, vagy át voltak nevezve és elfoglalva
török lakossággal.

A háború alatt a nyugati hatalmak ígéreteket
tettek arra vonatkozóan, hogy az örményeknek
joguk van szabadon élni a saját hazájukban.
A háború után azonban ezeket az ígéreteket kü-
lönöző okok miatt nem tartották meg. Amikor
például 1918-ban Kilikiát megtisztították a török
seregektől, az örmény légió segítségével is, az
örmények kezdtek visszaszivárogni a terület-
re. Csakhogy a francia-török egyezség szerint
1921-ben Franciaország, amely addig ellenőrizni

kívánta Kilikia területét, lemondott erről Törökország javára. Továbbá az 1921-es moszkvai egyezmény, és a lausannei békeszerződés azt eredményezte, hogy Nyugat-Örményország és Kilikia, sőt Kelet-Örményország egy része is Törökország része maradt. A lausannei konferencia megfosztotta az örményeket az utolsó reménységtől is. A Törökországból kiűzött görögök menedéket találtak óhazájukban, Görögországban. Az örményeknek ilyen lehetőségük nem volt. Nem bízhattak megmenekülésükre Kelet-Örményországban sem. Csak a hábotú elején sikerült körülbelül 300 ezer örménynek, akik a határ közelében éltek, elmenekülnie Kelet-Örményországba. Kelet Örményország Oroszország része volt, ahol 1917-ben a bolsevikok kerültek hatalomra. A szovjet Oroszország kilépett a háborúból és visszavonta seregeit a kaukázusi frontról. Baráti kapcsolatai a törökországi ifjútörök kormánnyal megnyitották az utat a török seregeknek Kelet-Örményországba. Az örményeket a teljes megsemmisülés fenyegette. Az egész nép felkelt, és csatlakozott a hadsereghez, és a híres szardarapati csatában legyőzte a törököket, így meggátolták, hogy a törökök elfoglalják a maradék Kelet-Örményországot is. 1918 májusában kihírdették az Örmény Köztársaságot, amely 1920 novemberében szovjet köztársasággá vált.

Visszatérve a lausannei egyezményhez, bár néhány fejezetében enyhítette a törökországi kisebbségekkel szembeni igazságtalanságot,

ezek sem voltak betartva és 1929-1930-ban további 30 ezer örmény volt Törökországból deportálva (Redgateová 2003: 285). Ma Törökországban talán 50-60 ezer örmény él, többségük Isztanbulban.

A REPATRIÁCIÓ

Azok az örmények, akik túléltek a népiirtást és a deportációkat, a világ minden táján telepedtek le. Örökre ők és az utódjaik is elvesztették a lehetőséget, hogy visszatérjenek hazájukba. A diaszpórákban mindig él a visszatérés ideája. Ezt az ideát próbálta beteljesíteni az örmények repatriációja a szovjet Örményországba. A repatriáció több fázisban zajlott, első fázisa már a 20-ik század 20-as éveiben zajlott. A II. világháború után körülbelül 150 ezer örmény települt át a szovjet Örményországba (Redgateová 2003: 286). Az utolsó fázis a 20. század 60-70-es évei alatt történt (Abramjan 2005: 149). Az utolsó időszakban főleg az iráni örmények repatriáltak. Ők tényleg úgy érezhették, hogy az ősök hazájába térnek vissza, mivel Kelet-Örményországba települtek, ahol az őseik éltek. Egészen más volt a helyzet a más országokból visszatelepült örményekkel, mert ők nem a szülőföldjükre, vagy az őseik szülőföldjére tértek vissza, azok ugyanis Nyugat-Örményországban éltek. Kelet-

Örményország, tehát a szovjet Örményország csak a szimbóluma volt az elveszett hazának.

Kelet-Örményországban azonban már régóta éltek nyugat örmény betelepültek, akik már a 19. században, illetve az örmény népirtás közben vagy után menekültek erre a területre. A többfázisú repatriáció következményeként Örményországban két különböző kultúra állt egymással szemben. Ez a két kultúra még csak nyelvileg sem volt egységes. Ugyanis két irodalmi örmény nyelv létezik: a kelet örmény és a nyugat örmény nyelv. A két nyelv különbözik írásában, nyelvtanában és szótárában is (Abramjan 2005: 152). Örményországban elég sokáig lehetett érezni a két kultúra jelenlétét. Mindkét kultúra megpróbált domináns pozíciót szerezni az örmény társadalomban. A 20. század 70-es éveiben például a szaszuni, tehát a nyugati örmény kultúra volt a domináns, bár az értelmiség megvádolta a hazatelepülteket, hogy „szaszunizálják” az örmény kultúrát (Abramjan 2005: 150). A két különböző kultúra harca lassan elcsitult és végetért a 20. század 90-es éveiben, amikor Örményországban megjelentek a karabahi és azerbajdzsáni örmény menekültek. Mivel Azerbajdzsánban az anyanyelvi műveltség nagyon gyöngén volt biztosítva, az ottani örmények inkább orosz iskolákban taníttatták gyermekeiket. Így azok nem sajátították el megfelelő módon az örmény nyelvet.

A szovjet hatalom és az örmény diaszpóra szerint is a repatriáció szerepének a kettésza-

kadt nép egyesítése volt a célja. Ezzel szemben a „hazatérő” örmények csak egy szubetnikumot alkottak és szociális helyzetük sem volt elégséges. Ezért többségük már a gorbacsovi „peresztrojka” alatt emigrált nyugatra.

1.kép: Az örmény népirtás áldozatainak emlékműve.

2.kép: Az örmény népirtás századik évfordulójának jelképe.

A DIASZPÓRA

Az utolsó emigráns hullám a Szovjetunió szét-esése után a 90-es években indult el Örményországból és a mai napig is tart. Ennek a hullámnak gazdasági okai vannak, a Szovjetunió szétesése és a karabahi háború után a független Örményország teljes izolációba került, egyetlen gazdasági kapcsolatát Iránnal tartotta fenn. Ez a helyzet az örmény emigrációnak egy teljesen új hullámát indította el. Nem egyszerű elhagyni mindent, amit az ember eddigi életében ismert, kultúráját, hagyományait, életmódját, családját. Elveszíteni mindent, amit eddig ismert. Alkalmazkodni egy teljesen új környezethez, más emberekhez, más gondolkodásmódhoz, új nyelvet tanulni. Egy idegen ország polgárává válni és nem maradni idegennek (Diamant 1995: 208). Lemondani az egész eddigi életről, beleértve a műveltséget és a szakmai tudást is. Ezeket a gazdasági emigránsokat a régi örmény diaszpóra nem tudta maradéktalanul elfogadni.

A történelmi események következményeként az örmény diaszpóra struktúrája nem egyszerű. Tudomásul kell venni, hogy maga a diaszpóra fogalom sem egyértelmű. A diaszpóra fogalmát sokáig csak a zsidókkal kapcsolatban használták. Sokkal később kezdték el használni más népekkel kapcsolatban. Az örmény diaszpórának részei olyan csoportok is, amelyek nem játsza-

nak jelentős szerepet a diaszpórában. Ilyen csoportot alkotnak például a cserkesz örmények. Miután a 15. században az Oszmán Birodalom elfoglalta a Krím félszigetet, a krími örmények egy része az észak-kaukázusi hegyekbe települt át, az adyge népek közé. 300 év alatt lassan átvették az adyge szokásokat, öltözetet, életmódot, az örmény férfiak cserkesz lányokat vettek feleségül. Nyelvük annyira változott, hogy közelebb került az adyge nyelvekhez, mint az örményhez. Ennek ellenére megtartották örmény identitásukat és az örmény egyház tagjai maradtak (Abramjan 2005: 140). Évszázadok során egy teljesen új etnikum alakult ki. Saját elnevezésük maradt a haj, tehát örmény. Általában cserkeszhaj, vagyis cserkeszörményként, ermeli vagy pedig hegyi örményként emlegetik őket. 1839-ben a kubányi vonal generálisa a hegyekből áttelepített 300 cserkeszörmény családot a Kubány folyó mellé. Külön csoportot alkotnak a karabahi örmények is. Ők sosem hagyták el hazájukat, mégis diaszpórává váltak, mert változtak a határok. A politikai határváltozások következtében a történelem során nagyon sok örmény került a diaszpórába.

Ha nem vesszük figyelembe az örmény diaszpóra ilyen marginális csoportjait, akkor három nagy csoportja van a mai örmény diaszpórának. Az örmény nyelvben mindhárom csoportnak külön elnevezése van. Egyedül azokra az örményekre használják a *szpjurkh*, tehát diaszpóra

megjelölést, akik a törökországi örmény népirtás következtében hagyták el hazájukat. Ez a legnagyobb örmény csoport, amely a hazáján kívül él. Mindhárom, de leginkább a népirtás előtti emigránsok csoportjait jelölik a *gaghtavajr*, illetve *gaghtodzsach* szóval. Mindkettő letelepedést, letelepülés csoportját, illetve helyét jelenti. Ma gyakran használják a *gaghut*, kolónia megjelölést (Abramjan 2005: 143-144).

Tehát az 1915 előtt emigráltak csoportja a *gaghtavajr*, a népirtás következtében 1915 után emigrált csoport a *szpjurkh*. És itt van a harmadik csoport, azok az örmények, akik 1990 után, elsősorban gazdasági okokból hagyták el hazájukat. E csoport számára új elnevezés jelent meg. *Hajasztanci*, tehát örményországi örmény. Egy környezetben e csoportok közt nem ritkák a konfliktusok (Abramjan 2005: 144).

Az örmény diaszpóra egyes részei annyira különbözőek, hogy nehéz egy diaszpóráról beszélni. Ezt fejezte ki még 1993-ban az akkori örmény külügyminiszter, Vahan Papazjan: "Attól függ, hogy mit értünk diaszpóra alatt. Mint egységes társadalom nem létezik. Van közel-keleti, észak- és latin-amerikai, francia, orosz örmény diaszpóra." (Djatlov-Melkonjan 2009:20). Természetesen további országokkal lehetne bővíteni ezt a felsorolást. De ez nem csak a földrajzi szétszóródás problémája. Örmények, mint kisebbség különböző nemzetek közt élnek, különböző kultúrákban, olyan országokban,

ahol nagyon különböznek a politikai rendszerek és a szociális szervezet. Például Iránban az örmények konfeszionális, de nem nemzetiségi kisebbségnek vannak elismerve. Alkalmazkodniuk kell, és a beilleszkedésnek különböző formái lehetnek – a nyelv és viselkedési normák formális elsajátításától az asszimilációig. Sok függ attól, milyen régen élnek a befogadó társadalomban. Lényeges, hogy elhagyták-e a hazájukat, vagy határváltozás után váltak egy más ország lakóivá. Nagy szerepük van a politikai pártoknak és a kulturális egyesületeknek. Fontos szerepet játszik az identitás megőrzésében a vallás, felekezet megtartása. Erdély és Lengyelország a példa arra, hogy az örmény egyház elhagyása teljes asszimilációhoz vezet. Ezeken a területeken az örmény egyház úniót létesített a római katolikus egyházzal. Az ilyen katolikus egyházakat uniátus egyházakként szokták emlegetni, bár ma egyes vélemények szerint az ilyen megjelölés anakronizmus (Kečka 2013: 2).

Arról, hogy kit lehet örménynek tartani, különböznek a vélemények a diaszpórában is, és Örményországban is. Armen Ajvazjan jereváni politológus hat pontban összegezte, hogy ki az örmény a diaszpórában: 1.) aki Örményországot az egyetlen lehetséges hazájának tartja, történelmi és jelenlegi határait tekintve, 2.) erős érzelmi szálak fűzik Örményország népéhez, nyelvéhez és kultúrájához, 3.) felelősséget érez Örményország sorsa iránt, 4.) tervezi saját és

családja hazatelepülését, 5.) az örmény nyelv és kultúra ismerője, 6.) gyermekeit örmény szel-
lemben neveli (Ajvazjan 2008: 10-12).

Az ilyen definíció a diaszpóra nagy része számára elfogadhatatlan, elsősorban a visszatérés pontjában. A nyugatörmények számára Örményország csak szimbóluma az óhazának és a 20. századi repatriációs kísérlet sem volt sikeres. Nagy részük elvesztette a nyelv ismeretét is. Az így definiált örménység leginkább a *hajasztanci* csoportra érvényes, ám ők sem kívánnak visszatérni Örményországba. Szeretnének beilleszkedni a választott befogadó társadalmakba, de az integráció olyan modelljét részesítik előnyben, amikor nem kell lemondaniuk nemzeti sajátosságaikról és elutasítják az asszimilációt.

Az örmény egyház hozzáállása az örmény identitás kérdésében sokkal egyszerűbb: örmény az, aki az örmény egyház által volt megkeresztelve. Ez viszont kirekeszti az örmény katolikusokat és az örmény evangélikusokat.

AZ ÖRMÉNY EGYHÁZ

Az örmény egyháznak rendkívüli szerep jutott az örmény történelemben. Amikor Örményország 301-ben államvallássá nyilvánította a kereszténységet, ezzel is védekezett a Perzsa Biro-

dalom terjeszkedése ellen. A keresztény egyház jelentősége még növekedett, amikor 387-ben Örményország első szétválasztására került sor és a Perzsa Birodalom és Bizánc megosztották egymás közt az Örmény Királyságot. Immár nemcsak a perzsák, de a bizánciak is nagy nyomást gyakoroltak az örményekre a vallás terén. Valószínűleg ez lehetett az egyik oka annak, hogy az örmények nem fogadták el a khalcedóni zsinat határozatait. A zsinat az avarajri csata után került megrendezésre, így az örmények érthető okokból nem vettek rajta részt. Bár az örmények nem nyerték meg a csatát, annyit értek, hogy a perzsa mágusok elhagyták az országot. A bizánciak viszont nem hagytak fel támadásaikkal az örmények és az örmény egyház ellen, ami az örmény egyház végső elszakadásához vezetett a 6. században. Azóta az egyház az örmények számára a hazában és a diaszpórában is az egyetlen összekötő szervezetté vált, amely biztosítani tudta az örmény nép identitásának megtartását. Évszázadokig az egyház biztosította az örmény kultúra és írábeliség fennmaradását. A művelődés az örmény kolostorokban összpontosult, és az örmény egyház nem csak a vallás, de a nemzet szimbólumává is vált. Az örmény egyház ki zárólag nemzeti egyház.

Az egyház teljes elnevezése Örmény Apostoli Szent Egyház, maga az egyház az elnevezés rövidebb változatát használja – Örmény Apostoli

Egyház. A hívők egyszerűen örmény egyháznak, vagy az örmények egyházának nevezik. A legrégebbi elnevezés *Hajasztaneajc Arakhelakan Jekegheci*, tehát Arménia apostoli egyháza. Ez az elnevezés összefügg azzal a ténnyel, hogy az Örmény Királyság felosztása a 4. században nem vezetett rögtön az egyház szétválásához is. Az egyház egységes maradt egészen a 11. századig, bár a katolikoszt, az örmény egyház fejét megválaszthatták a perzsa és a bizánci területről is. Az örmény diaszpóra egyre növekedett és ez megváltoztatta az örmény egyház elnevezését és a katolikosz titulusának értelmezését is. A katolikosz titullusa *Hajoc Mecac Kathoghikosz*, tehát Nagy Arménia katolikosza volt. A 11. században a hangsúly a nemzetiségre került és a katolikosz titullusa *Hajoc kathoghikosz* lett, ami egyaránt jelenti azt, hogy örmény katolikosz és azt is hogy az örmények katolikosza. Nyelvtanilag mindkét értelmezés elgogadható, úgy mint a *Hajoc Jekegheci* esetében az örmény egyház és az örmények egyháza értelmezése. A két különböző értelmezés összefügg a két irodalmi nyelv és két örmény kultúra létezésével. A 12. század második felétől, főleg a 13. és a 14. században egyre gyakrabban említik az örmény katolikoszt mint *Amenajn Hajoc Kathoghikoszt* (Abramjan 2005: 138-139). Mai titullusa *Amenahajoc kathoghikosz*. Mindkét kifejezés annyit jelent mint Minden örmények katolikosza.

A katolikoszátus székhelyét Világosító Szent Gergely alapította meg Vagharsapat városban, miután felépült a látomása helyén álló templom, amelyet *Ecsmiadzin*-nak neveztek el. Jelentése: a Hely, ahol az Egyszülött alászállott. A történelem során a székhely többször át lett helyezve más városokba. A 11. században, amikor az örmény arisztokrácia egy része áttelepült Kilikiába, ahol önálló államot alapítottak, követte őket a főpapság is, élén a katolikkal. A katolikosz székhelye Hromkla, majd 1293-1441 között Szisz város lett. 1441-ben véglegesen visszatért Ecsmiadzinba.² IX. Gergely katolikosz (1439-1441) öreg és beteg volt, így nem tudott Ecsmiadzinba költözni, de meghagyta, hogy ott válasszanak új katolikoszt. A kilikiai örmények elégedetlenek voltak, hogy elvesztették a patriárkai székhelyet, így IX. Gergely halála után új katolikoszi székhelyet alapítottak Kilikiában (Avanesian-Szám 2010: 59).

Ma az örmény egyháznak két katolikusátusa és két patriárkátusa van. Az egyház feje a minden örmények legfőbb katolikosza, aki Ecsmiadzinban székel. A libanoni Anteliaszban van a Kilikia Nagy Házának Katolikoszátusa, amely az örmény népiirtás után tíz évi vándorlás után Anteliaszban telepedett le. Az örmény

² Ecsmiadzin a templom és a mellette álló kolostor neve. 1945-1995 között a város neve is Ecsmiadzin volt, akkor visszatértek a Vagharsapat elnevezéshez.

egyház hierarchikus rendszerében következik a Jeruzsálemi Örmény Patriárkátus és a Konstantinápolyi Örmény Patriárkátus.

Az örmény egyház képes volt több mint másfél évezredig megtartani függetlenségét és egységét annak ellenére, hogy ez idő alatt a szomszéd nagyhatalmak idegen vallási, és a nagy keresztény egyházak doktrinális nyomásának volt kitéve.

A helyzet megváltozott, miután Örményország a Szovjetunió részévé vált. A szovjet hatalom állandó megfigyelés alatt tartotta a katolikoszt, akinek a székhelye szovjet Örményországban volt. Az Ecsmiadzini katolikosz a világ összes örményének a vallási vezetője és ezt a szovjet hatalom megpróbálta kihasználni, hogy kiterjesztje hatását az örmény diaszpóra-ra is. A legnehezebb az agresszív ateizmus ideje volt, amikor lerombolták a régi örmény templomok egy részét és a papság kemény üldözésnek volt kitéve. Például I. Khoren katolikoszt (1932-1938) a saját hálószobájában ölték meg (Styepanjanc 2000: 122).

A diaszpóra, főleg a radikális politikai pártok mint a *Dasnakcuthjun*, nagyon nehezen viselték, hogy az egyház feje a kommunista Szovjetunióban székel, és kénytelen együttműködni a kommunista rendszerrel. Az egyház egysége megtört. 1955-ben, I. Vazgen (1955-1994) megválasztása után a helyzet vala-

mennyire javult. A katolikosznak sikerült javítani az egyház belső viszonyain és a többi keresztény egyházzal való kapcsolatain, az ő vezetése alatt felvették az örmény egyházat az Egyházak ökumenikus tanácsába.

Bár I. Vazgen nagy megbecsülésnek örvendett odahaza és külföldön is, a diaszpóra nem volt megelégedve, így 1956-ban szakadás állt be az örmény egyházban. A Kilikia Nagy Házának Katolikoszátusa a nemzetközi fórumokon úgy kezdett fellépni, mint önálló Örmény egyház, amely nincs alárendelve az Ecsmiadzini katolikoszátusnak (Melkonjan 2004: 36). A szovjet hatalom bukása után a két katolikoszátus közt az ellentétek elsimúltni látszódtak és 2001-ben teljes mértékben együttműködtek az Örmény egyház 1700 éves jubileumának megünneplésének szervezésében. Igaz, hogy I. Vazgen halála után Levon Ter-Petroszjan, az Örmény Köztársaság akkori elnöke, elérte, hogy az új katolikoszá az addigi kilikiai katolikoszt, II. Garegint (1983-1995) válasszák meg. Garegin ezután felvette az I. Garegin nevet (1995-1999). Távozta után a megürült kilikiai katolikuszátusnak a vezetőjévé I. Aram katolikoszt választották meg. I. Aram folytatta a szakadár politikát és még 2004-ben az Egyesült Államokban és Kanadában felszentelt néhány örmény templomot, amelyek kizárólag a Kilikiai Nagy Ház Katolikuszátus juriszdkciója alá tartoznak (Melkonjan 2004: 49).

ÖRMÉNYORSZÁG ÉS A DIASZPÓRA

Az örmények számát a világban körülbelül tíz millióra becsülik, ebből három millió él Örményországban. A diaszpóra és az óhaza kapcsolata bonyolult. A nézeteltérések legfőbb okai abban gyökereznek, hogy a történelmi Arménia évszázadokon át különböző birodalmakhoz tartozott, kezdve a Perzsa és a Bizánci Birodalom közötti felosztástól 387-ben, egészen a népirtás előtti felosztásig az Oszmán és az Orosz Birodalom között. A nemzet két része közötti különbség tovább mélyült a 20. században a kommunista és a kapitalista rendszerek közötti konfliktusok végett. Az örmények, akik túléltek a népirtást és az orosz forradalmat, két különböző világban éltek. A népirtás túlélői, tehát a *szpjurkh* azzal vádolta a szovjet Örményországban élő örményeket, hogy elvesztették a nemzeti emlékezetüket, ugyanis ott 1965-ig tilos volt megemlékezni a népirtásról. Idővel talán elsimulhattak volna az ellentétek, azonban a két kultúra, két irodalmi nyelv és két helyesírási rendszer létezése akadállyal bizonyult.

Az egyesülés és a szolidaritás útjában főleg két nem megoldott probléma van. A két különböző helyesírás már a 20. század 80-90-es éveiben széleskörű vitát váltott ki. Örményországban 1922-ben és 1940-ben módosították a helyesírást. A változások csak a keleti irodalmi

nyelvet érintették, a nyugatörmény nyelv megtartotta a régi eredeti helyesírást. A klasszikus helyesírás hívei úgy gondolják, hogy a helyesírási reformokat a nemzetellenes bolsevikok támogatták, hogy még jobban elválasszák a szovjet Örményországot a kapitalista diaszpórától. A reformok hívei szerint ezt a nyelv természetes fejlődése követelte. Véleményüket gyakran azal támasztják alá, hogy a diaszpórában sokkal kisebb az irodalmi nyelv és írás ismerői száma, mint Örményországban (Abramjan 2005: 152). Ez a probléma nem csak a nyelvben és a helyesírásban van, de a kultúrában is. A nyugatörmény repatriánsokat annak idején Örményországban *achpar*-nak hívták, mivel másképp ejtették az *achper* (testvér, öcsi, tesó) szót, ezzel is utalva másságukra (Abramjan 2005: 150).

A diaszpórában és Örményországban is vita tárgyává vált a legújabb kivándorlás ténye. Ebben az esetben nem egységes sem a diaszpóra, sem Örményország. Itt is, ott is két különböző vélemény alakult ki a gazdasági okokból kivándorolt örményekről. A nacionalista gondolkodásúak úgy vélik, hogy ezek az emigránsok a nemzet legjobb, legaktívabb részét képviselik, ám elvesznek Örményország és az örménység számára, reménytelen csoport az örmény identitás megőrzése szempontjából. Akik otthon maradnak a tűrhetetlen körülmények ellenére, azok az igazi patrióták. A másik

vélemény szerint a hazájukban maradt örmények tehetetlenek, cselekvésképtelenek, vagy közömbösek. Ez elsősorban azoknak a véleménye, akik az emigráció mellett döntöttek, és bizonyos önkritikával azoké, akik valamilyen okból nem tudnak emigrálni (Abramjan 2005: 148).

Az örmény diaszpóra e legújabb eleme, tehát a *hajasztanci* csoport még további kutatásokat kíván. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy az olyan országokban, ahol a diaszpóra több rétege is él, konfliktusok keletkezhetnek a *hajasztanci* és a *szpjurkh*, illetve a *gaghtavajr* csoportok között. Széles körben elterjedt a szóbeszéd, hogy több ezer *hajasztanci* került az Egyesült Államokban börtönbe, ami az ottani népirtás utáni *szpjurkh* számára teljesen elfogadhatatlan (Abramjan 2005: 148). Más példa Magyarország, ahol az erdélyi örmények leszármazottjai konfliktusba kerültek a *hajasztanci* csoporttal. A konfliktus lényege, hogy az erdélyi örmények, akik áttel-epültek Magyarországra, teljesen asszimilálódtak, és magyarnak, illetve magyarörménynek vallják magukat. Elvesztették nyelvüket, vallásukat és az óhazának Erdélyt tartják. Az újonnan betelepült *hajasztanci* csoport számára ők nem örmények. Ajvazjan definíciója szerint nem is lehetnek azok (Merenics 2013: 93-94). A két közösség öndefiniálásának lényeges eleme az örmény nyelvhez való hozzáállás. A magyarörmények (tisztelet a kivételnek), nem kívánják

elsajátítani az örmény nyelvet, bár lehetőségük lett volna erre, anyanyelvi tanárral, vasárnapi iskola keretében, amely rövid ideig 2009-ben működött (Merenics 2013: 96).

Ezzel szemben Csehországban ilyen konfliktus nem jöhet létre, mivel ott kizárólag a *hajasztanci* immigránsok élnek. Prágában minden szombaton működik egy iskola a 6-14 éves örmény gyermekek számára. A gyermekek itt írni és olvasni tanulnak örményül. A nyelvet ismerik az otthoni környezetből, de mivel cseh iskolákban tanulnak, nem tudnak örményül írni és olvasni (Drbohlav-Ezzeddine-Lukšíková 2003-2004: 51).

2013-ban sikerült Csehországban bejegyezni Világosító Szent Gergely Egyházát, amely az örmény egyháznak van alárendelve. Azonban már 2005 óta működik Csehországban az örmény egyház, mivel ebben az évben volt Közép-Európába kiküldve mint Csehország, Szlovákia és Magyarország lelkipásztora Barszegh Pilavkhan archimandrita.

A csehországi örmények azt bizonyítják, hogy a diaszpóra *hajasztanci* rétege nem elveszett az örménység számára, illetve az örmény identitás megőrzésére. Annak ellenére, hogy nem kívánnak visszatérni hazájukba, pozitív hatással vannak Örményország gazdasági helyzetére. Keresetük egy részével támogatják az otthon maradt családtagokat, így hozzájárulnak életük elvisel-

hetőbb körülményeihez. Természetesen a népi-
irtás utáni diaszpóra is támogatja Örményorszá-
got, elsősorban nagyobb befektetésekkel.

A *hajasztanci* csoportba tartozó kivándorlot-
tak több szempontból is érdekesek a további
kutatások szempontjából. Egyrészt találkozásuk
a régebbi örmény letelepültekkel híven tükrözi
Örményország és a diaszpóra viszonyát. Ezenki-
vül ez a csoport kiváló közvetítővé válhat a haza
és a diaszpóra között, mivel számára Örményor-
szág nem szimbólikus, hanem reális hazát jelent.

Annak ellenére, milyen ellentétek léteznek
az örmény diaszpóra és Örményország között,
mindkét fél próbálkozik egyesíteni a nemzetet.
Ez egyenlőre mindig csak rövid időre sikerül. Ilyen
próbálkozás volt a kilikiai katolikosz megválasztá-
sa minden örmények katolikoszává. A probléma
ott keletkezett, hogy az új kilikiai katolikosznak
a szakadár gondolkodású I. Aramot választották
meg.

1999-ben Jerevánban nagyszabású rendez-
vényre került sor "egy nép (*azg*), egy kultúra" jel-
szó alatt. Az *azg* szó egyben népet és nemzetet
is jelent. Az egész rendezvény egy nagy konfe-
renciaként volt tervezve "Örményország és a di-
aszpóra" címmel. Először történt, hogy az egész
örmény diaszpóra képviselői együtt "tértek visz-
sza" az óhazába, nem pedig külön-külön egyes
kolóniák képviselőiként. Ez az egyesülés azon-

ban csak illuzórikus volt, mert sokkal pontosabb lett volna az "egy nép, sok kultúra" jelszó.

Az egyesítés volt a célja az Összörmény Játékoknak is. Magát a gondolatot 1996-ban Asot Melik-Sahnazarjan vetette fel az Összörmény Jótékonyági Únió rendezvényén, amelyen csak az örmény diaszpóra képviselői vettek részt. Javaslatának pozitív viszhangja volt, így 1999-ben sor került az I. Összörmény Játékok megrendezésére Jerevánban. A játékok átvették az Olimpiai Játékok szimbólumát, azzal a különbséggel, hogy a játékok szimbóluma hat körből áll. Öt kör ugyanaz mint az Olimpiai játékok esetében, a hatodik kör narancssárga, ami Örményországot szimbolizálja. Az első játékokon 23 ország 62 városának képviselői vettek részt. Hét sportágban vetélkedtek, köztük a sakkban (megjegyzem a sakk Örményországban és Grúziában is kötelező tantárgy az alapiskolákon). A játékok "olimpiai" tüzét Albert Azarjan sportgimnaszta, háromszoros olimpiai bajnok gyűjtotta meg. A játékok eleinte két évenként zajlottak, a harmadik játékok után a bizottság úgy döntött, hogy négy évenként lesznek megtartva. Az utolsó, V. Összörmény Játékok 2011-ben zajlottak, ekkor már 3200 résztvevője a világ 125 országából érkezett és 10 sportágban vetélkedett.

A "haza" és a diaszpóra újabb és újabb utakat keres, hogy a szétszakított nemzet újra egyesüljön. 2014 februárjában lezajlottak az I. Téli

Összörmény Játékok, 11 országból 400 résztvevővel, akik négy téli sportágban vetélkedtek.

2007-ben az örmény parlament elfogadta a kettős állampolgárságról szóló törvényt, amely lehetővé tette, hogy a diaszpóra örményei felvesyék az örmény állampolgárságot anélkül, hogy elveszítenék annak az országnak az állampolgarságát, ahol élnek.

2015-ben van az örmény népiertás kezdetének 100. évfordulója. Ez az évforduló, és a népiertás ténye egyaránt fontos minden örmény számára Örményországban és a diaszpórában, ami új lehetőségeket nyit az egyesülés szempontjából. A hivatalos megemlékezéseken kívül indult Örményországból egy internetes kampány, amely arra szólítja fel az örményeket Örményországban, hogy 1 perces videót küldve a szociális hálózaton keresztül barátjaiknak és rokonaiknak a diaszpórában, hívják meg őket, hogy áprilisban utazzanak Örményországba és gyűjtsanak együtt gyertyát a népiertás áldozatainak emlékére. A cél, hogy 1,5 millió örmény a diaszpórából ellátogasson Örményországba. A szám szimbólikus jelleggel bír: ennyire becsülik a 20. század első népiertásának áldozatai számát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Abramjan, L. (2005) Armenija i armjanszkaja diaszpóra: razhozsdenie i vstreca: *21-ij vek* 2, 137-155.

Ajvazjan, A. (2008) Hajkakan inkhnuthjan gravakanneri kamov e hajra: *Armenia* 7, 10-12.

Avanesian, A.-Szám L. (2010) Az örmény egyház története, Budapest

Diamant, J.J. (1995) *Psychologické problémy emigrace*, Olomouc.

Djatlov, V.-Melkonjan, E. (2009) *Armjanszkaja diaszpóra: ocserki szociokulturnoj tipologii*, Jerevan.

Drbohlav, D.-Ezzeddine-Lukšíková, P. (2003-2004) Výzkumná zpráva: Integrace cizinců v ČR: *Studie arménské, vietnamské a ukrajinské komunity v Praze a Středočeském kraji*. http://www.iom.cz/files/IntegraceUkrArmVietn_final_PDF1.pdf (letöltve 2014 jan. 5)

Isztorija armjanszkogo naroda. (1980) Jerevan.

Kečka, R. (2013) Dejinná perspektíva monokultúrneho a multikultúrneho diskurzu v rímsko-katolíckej cirkvi: *Axis Mundi* 2, 1-7

Melkonjan, E. (2004) Armjanszkaja Aposztolszkaja Cerkov vo vzaimootnosenijach Armenii i diaszpory: Iszkandarjan, A. (red.) *Religija i politika na Kavkaze*. Materiali mezsdunarodnoj konferencii, Jerevan, 31-55.

Merenics, É. (2013) A magyarországi örmények törvény szerinti kétnyelvűségének kérdései és következményei: *Pro Minoritate* 3, 80-103.

Redgateová, A. E. (2003) *Arméni*, Praha.

Sztepanjanc, S. (2000) Armjanszkaja aposztolszkaja cerkov v gody sztalinszkaj diktaturi: *Glavi iz knigi. Armjanszkaja literatura* 4, 113-124.

Szálkai Kinga

Vízügyi feszültségek Közép-Ázsiában: A Rogun vízerőmű-rendszer kérdése

2014. szeptember 1-jén a Világbank egy régóta várt és világszerte visszhangot kiváltó dokumentumcsomagot hozott nyilvánosságra (Világbank 2014a). A tádzsikisztáni Rogun-vízerőmű-rendszer megvalósíthatóságának vizsgálata 2010-ben indult meg a tádzsik kormány kérésére. A vizsgálat három fő célt tűzött ki maga elé: a tervezett vízerőmű-rendszer technikai, gazdasági, környezeti és társadalmi meg-

valósíthatóságának értékelését; az energiaellátást biztosítani képes további alternatívák és a különböző gáttervek összehasonlítását; valamint az érintett közép-ázsiai államok (Afganisztán, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) közötti konstruktív párbeszéd kialakulásának előmozdítását (Világbank 2014b: 3). A Világbank elemzéseinek végeredménye az első két pontot illetően egyértelmű: a dokumentumok szerint bizonyos feltételek mellett technikai, gazdasági, környezeti és társadalmi szempontból is a nemzetközi elvárásoknak megfelelően valósítható meg a Rogun vízerőmű-rendszer. A vizsgálat szerint ennek leghatékonyabb formája megegyezik azzal, amit a tádzsik kormány is a leginkább elfogadhatónak tart: a 335 méter magas Rogun e tervek szerint a világ legmagasabb gátja lenne. Mindezen eredményeket beárnyékolja azonban a harmadik célkitűzéssel kapcsolatos elvi javaslatok gyakorlatba való átültetésének kis valószínűsége.

A közép-ázsiai régióban a víz ugyanis kulcsfontosságú és szűkös erőforrás, a határon átnyúló folyók vízkészleteinek megosztása a köztársaságok függetlenedése óta számos kérdést vetett fel, melyek nem rendeződtek kielégítően. A vízmegosztás kérdése ezért alapvető konfliktusforrást jelent a térségben, melynek „állatorvosi lova” a Rogun vízerőmű-rendszer példája,

ahol a vízkészleteket mezőgazdaságában nagy mennyiségben felhasználó Üzbegisztán erőteljesen ellenzi az építkezést, és mindent elkövet ennek megakadályozására. A jelenlegi fejlemények alapján ez lehet az első olyan eset is, ahol az érdekütköztetések a politikai retorikán túllépve gyakorlati következményekkel járnak az építkezést illetően. A kérdés kapcsán a közeljövőben kiderülhet, hogy megvalósul-e a Világbank által előmozdítani kívánt együttműködés, vagy ehelyett a fegyveres konfliktust előrejelző elemzők véleménye bizonyul helyesnek.

E tanulmány szerzője a Rogun vízerőmű-rendszer körül kialakult jelenlegi helyzet, ezen belül is a Tádzsikisztán-Üzbegisztán ellentét vizsgálatát tűzte ki célul, annak érdekében, hogy egy átfogó képet adjon a feszültséget keltő tényezőkről és az ellentétek forrásairól. Ehhez szükségesnek tartja a közép-ázsiai térség vízügyi viszonyainak általános ismertetését, melyen belül részletesen kitér majd az üzbég és tádzsik jellegzetességekre. Ezek után a Rogun vízerőmű-rendszer terveinek és várható hatásainak rövid ismertetése következik. A szerző ezek után tér rá a kialakult feszültségek gyökereinek áttekintésére, a közvetlen vízügyi kérdések után gazdasági, társadalmi és politikai szempontok mentén felvázolva ezeket, majd végkövetkeztetéseiben összegzi a konfliktus és együttműködés távlatait a kérdésben.

KÖZÉP-ÁZSIA VÍZÜGYI VISZONYAI

Közép-Ázsia éghajlata alapvetően száraz kontinentális, egyes területeken sivatagi, a kevés csapadék nagy része télen hullik, az öntözésre alkalmas folyók áradásai pedig a magashegységi hó és gleccserek olvadása idejére tehetők. A térséggel kapcsolatos leírásokban gyakran megjelenik a vízhiány, a nem kielégítő mennyiségű és minőségű vízkészletekhez való hozzáférés problémája. A kérdést közelebbről megvizsgálva azonban láthatóvá válik, hogy tudományos értelemben tulajdonképpen nincs szó abszolút vízszűkösségről. Az ENSZ Környezetvédelmi Programjának (UNEP) 2008-as besorolása (UNEP 2008) szerint Kazahsztán, Kirgizisztán és Türkmenisztán nem szenved hiányt vízben az egy főre jutó évi ellátottságot tekintve, míg Üzbegisztán és Tádzsikisztán sebezhetőnek minősül, ami azonban még mindig távol van a szűkösség kategóriájától. Az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) Aquastat adatbázisának adatai szerint az egy főre jutó megújuló vízkészletek tekintetében a régió államainak többsége a nyugat-európai államok (Németország, Franciaország) vízellátottságának feleltethető meg, Kazahsztán pedig még ezeknél is jobb helyzetben van (UNESCO 2012). A University of Michigan becslései szerint még 2025-ben

is elhanyagolhatónak tekinthető lesz a vízkészletek szűkössége egész Közép-Ázsiában. A gyakran alkalmazott Falkenmark-indikátor alapján vízszűkösségnek kitett államnak tekinthető az, amelyben az évi egy főre jutó megújuló édesvízkészlet nem éri el az 1700 m^3 -t, 1000 m^3 alatt már szűkösségről beszélhetünk, míg 500 m^3 alatt abszolút szűkösség áll fenn. A FAO Aquastat adatai szerint 2011-ben ez az érték Üzbegisztánban 1760 m^3 , Türkmenisztánban 4851 m^3 , Tádzsikisztánban 3140 m^3 , Kazahsztánban 6632 m^3 , míg Kirgizisztánban 4379 m^3 volt. Ezek az értékek is azt mutatják, hogy a térség egyetlen országában sem merül fel a szűkösségnek való kitettség, az abszolút szűkösségről nem is beszélve.

Más indikátorok vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a vízhiány mindennek ellenére gyakori jelenség Közép-Ázsiában. A UNEP adatai szerint szinte az egész régióban túlságosan kihasználtak a vízkészletek, míg a Nemzetközi Vízigazgatási Intézet (IWMI) elemzései azt mutatják, hogy Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán teljes területén vízszűkösség figyelhető meg, a térség többi részén pedig hamarosan hasonló állapotok alakulhatnak ki (UNESCO 2012: 125). Az Aqueduct adatbázisa a vízügyi kockázatokat illetően a „szélsőségesen magas” kategóriában tartja számon Tádzsikisztán („magas”) kivételével egész Közép-Ázsiát. Az adatok és értékelések közötti különbségek egyértelműen bizonyítják,

hogy bár a régió elméletben megfelelő mennyiségű vízkészletekkel rendelkezik lakosságának ellátásához, a gyakorlatban ezen vízkészletek felhasználása olyan formában történik, hogy a térség nagy részén vízhiány keletkezik.

Mindezt tovább súlyosbítja a térség öt államának földrajzi elhelyezkedése a határon átnyúló folyók forrásaihoz viszonyítva. Kirgizisztán és Tádzsikisztán birtokolja a magashegységi területek nagy részét, ami a régió domborzati adottságai miatt azzal a következménnyel jár, hogy ez a két ország felvízi helyzetéből adódóan egyoldalúan rendelkezhet a vízkészletek közel 80%-a felett. Üzbegisztán, Kazahsztán és Türkmenisztán alvízi helyzetük miatt kiszolgáltatottak, amit a vízigényes gazdálkodási módszerek alkalmazása, különösen a gyapottermesztés esetében, tovább fokoz (ICG 2002: 2). Az energiahordozókkal való ellátottság és az energiatermelés szempontjából azonban egyértelműen a két gazdaságilag fejletlenebb és szegényebb felvízi ország szenved hiányt, míg az alvízi országok jelentős szénhidrogén-készleteik és energiaiparuk révén számottevő exportra is képesek. A vízmegosztás államközi megosztását illetően kialakult feszültségek közvetlen okai tehát a nem megfelelően szervezett vízigazgatásban, a vizek allokációjának hatékonytalanságában rejlenek.

A történelmi tapasztalatok is azt mutatják, hogy megfelelő vízigazgatási rendszer kialakítá-

sa mellett a régióban nem volt jellemző a vízhiány. Közép-Ázsia szovjet időszakában a központi irányítás megfelelő víz- és energiamennyiséget biztosított mind az öt köztársaság számára. Már az 1930-as évektől kezdve öntözőcsatornák, gátak és tározók százai épültek fel a térségben. A Szovjetunió ugyanis a térség adottságait kihasználva igyekezett növelni mezőgazdasági termelését, különösen a gyapottermesztés területén. A központi gazdasági irányítás erre a célra egy összetett vízmegosztási rendszert hozott létre az öt köztársaságot egy egységként kezelve, ami minden állam számára sajátos szerepet írt elő a munkamegosztásban. Az alvízi államok a gyapottermesztésre, míg a felvízi államok a megfelelő vízmennyiség biztosítására szakosodtak. Ebben a rendszerben a vízmegosztás megfelelő arányú biztosítását központi döntések határozták meg, százalékos kvótákat állítva fel, és elősegítve a gazdasági munkamegosztást az államok között (566. jegyzőkönyv). Eközben ugyanis egy barterrendszer is létrejött, ami lehetővé tette a vízben gazdag, energiaellátottságban viszont hiányt szenvedő államok számára, hogy vizüket energiára cseréljék. Ennek következtében télen feltöltötték a felvízi országokban kiépített tározókat, majd nyáron ezek segítségével biztosították az öntözéshez szükséges vízmennyiséget. A téli időszakban ezen államok energiaellátását az alvízi államokból érkező olaj,

gáz, szén és áram segítségével oldották meg (ICG 2014: 3). 1988-ban emellett két vízigazgatási ügynökséget is létrehoztak, melyek a régió két fő folyójának, az Amu-darjának és a Szir-darjának a felügyeletét voltak hivatottak biztosítani.

Bár a szovjet központi irányítás képes volt arra, hogy ellássa a köztársaságokat a megfelelő mennyiségű vízzel és energiával, azt is szükséges kiemelni, hogy ez a gazdasági berendezkedés jelentős károkat is okozott, tehát nem szolgálhat egyértelmű mintaként napjaink vízmegosztási kezdeményezéseihez. A Kara-kum sivatag öntözésére 1988-ban átadott csatorna például az Amu-darja vízhozamának 15%-át vezette el, miközben az Aral-tó hatalmas területvesztése ebben az időszakban már mindenki számára nyilvánvaló volt. A kiterjedt öntözési rendszerek gazdaságtalan fenntartásából fakadó környezeti károk következményei még napjainkban is beláthatatlanok (Ilkhomjon 2012: 18).

A szovjet példa azonban jól mutatja, hogy a vízmegosztás kérdéseinek rendezése elkerülhetetlen feltételt jelent a térség államainak zavartalan gazdasági fejlődéséhez. A Szovjetunió felbomlása után az öt újonnan függetlenedett köztársaság felismerte ezt az egymásra utaltságot a vízmegosztás területén, aminek következtében megerősítették külpolitikai kapcsolataikat a vízbiztonság és vízellátás szempontjából; tárgyalásos úton, elméletben minden fél számá-

ra megfelelő módon rendezve a vízmegosztás kérdéseit. Az alma-atai egyezmény rögzítette legfontosabb döntéseiket, miszerint fenntartják a szovjet kvóta- és barterrendszert, illetve a vízmegosztás rendezésére megállapított százalékokon sem változtatnak érdemben. Az igazgatási feladatokra létrehozták az Integrált Vízügyi Bizottságot, amin belül fennmaradtak a két fő folyót irányító vízigazgatási ügynökségek is. Emellett további munkacsoportokat, szervezeteket alapítottak. Az így létrehozott átfogó vízigazgatási rendszer illeszkedett az államok általános külpolitikai kapcsolatrendszerébe, amit a Szovjetunió felbomlása után a közös posztszovjet identitás és a függetlenedésből fakadó közös problémák határoztak meg. A vízmegosztás területén kialakult külpolitikai együttműködés számos forrást szabadított fel az államok belpolitikai helyzetének stabilizálása és a nemzetközi rendszerbe való betagozódás érdekében.

A közép-ázsiai vízigazgatási rendszer azonban napjainkban, a nemzetépítés és a regionális rivalizálás időszakában már nem képes kezelni az államok közötti vízmegosztási konfliktusokat, így a kérdés körül kialakuló feszültségek egyre súlyosbodnak. Ennek közvetlen fő oka, hogy a barteregyezmények a gyakorlatban nem válósultak meg a Szovjetunió központi irányítása nélkül. Az alvízi energiaexportképes országok áttértek a piaci árakra, mire válaszul a felvíziek

a rendelkezésükre álló vízenergia hasznosítására törekednek. Ezt kétféle módon képesek elérni. Egyrészt átalakítják a már meglévő erőművek felhasználását – vagyis a téli időszakban energiát termelnek a tározók kiürítésével, míg a nyári időszakban feltöltik azokat. Ez azzal jár, hogy a téli időszakban megnövekszik az árvizek veszélye az alvízi országokban, míg a nyári időszakban nem jut el területükre az öntözéshez szükséges vízmennyiség. Másrészt új vízierőmű-rendszereket terveznek és építenek a folyók felső szakaszán, illetve régi, szovjet eredetű tervekkel elevenítik fel energiatermelő képességük növelésére (ICG 2014: 3). Az alvízi államok mindezt vízbiztonságuk fenyegetéseként értelmezik, aminek következtében a kapcsolatok az egymással való vízmegosztásban leginkább érdekelt államok között romlanak meg leginkább. A bizalmatlanság növekszik, az együttműködés lehetősége egyre távolabb kerül, míg a feszültségek egyre számottevőbbé válnak – miközben a közép-ázsiai országok között alapvetően fennálló ellentétek (etnikai feszültségek, határviták) súlyosbodásához is hozzájárul a vízkérdés elmérgesedése. Ezekhez az alapvetően fennálló ellentétekhez kapcsolhatóak a közép-ázsiai vízmegosztás körül kialakult feszültségek közvetett okai.

TÁDZSIKISZTÁN ÉS ÜZBEGISZTÁN VÍZÜGYI VISZONYAI

Tádzsikisztán Közép-Ázsia legkisebb állama. Nyugati részén sivatagos és félsivatagos területek találhatóak, de, Üzbegisztánnal ellentétben, nem ezek határozzák meg az ország földrajzi karakterét. Tádzsikisztán 93%-át ugyanis hegyvidékek, magashegységek borítják, területének közel fele meghaladja a 3000 m tengerszint feletti magasságot. A domborzati jellemzők jelentősen befolyásolják a hőmérsékleti viszonyokat és a csapadékeloszlást. Az évi csapadékmenyiség 70-160 mm az alacsonyabb, sivatagos területeken, míg a magashegységekben akár az 1 800 mm-t is elérheti. Tádzsikisztán földrajzi viszonyaiban emellett nagy szerepet játszanak a gleccserek, melyek az állam területének 6%-át borítják. A gleccserek vizet raktároznak, olvadásukkal befolyásolják a folyók vízmennyiségét. Az Amu-darja vízgyűjtő területének nagy része a hóolvadás mellett ebből a forrásból nyeri vizeit (Világbank 2013a: 1-2).

A domborzat Tádzsikisztánban nem kedvez a vízigényes mezőgazdasági művelésnek, a csapadék mennyisége viszont számottevő, abszolút értelemben vett vízszűkösségről tehát nincs szó. A vízigazgatás hatékonyságának kérdései azonban Tádzsikisztán esetében is szorosan kapcso-

lódnak az állam általános biztonságához, különösen gazdasági szempontból. Az itt eredő folyók ugyanis rendkívül alkalmasak vízerőművek működtetésére, az állam energiaellátásának több mint 98%-át teszi ki a vízerőművek által megtermelt energia. Kihasználtságuk azonban messze áll a hatékonytól. Az elvben rendelkezésre álló évi 527 milliárd kWh (a világon a 8. legnagyobb mennyiségű vízenenergia-potenciál, ami a világ összes vízenenergia-potenciáljának 4%-át teszi ki) energiának ugyanis Tádzsikisztán csupán 4-5%-át képes a gyakorlatban előállítani (MFA Tajikistan).

Ennek a helyzetnek a megváltoztatására Dusanbe nemcsak a szovjet időszakból származó vízerőmű-tervek megvalósításán dolgozik, hanem teljesen új erőművek, gátrendszerek és víztározók létesítésén is munkálkodik, ami megváltoztatná az Amu-darja vízhozamának alakulását. Ezen fejlesztések kivitelezése egyúttal az állam vízfelhasználásának növelését is jelentené, és emiatt számos olyan következménnyel járhat, ami feszültségeket eredményez az alvízi államokkal. Emellett az állam gazdaságának stabilizálásához a termelés növelése is szükséges, aminek következtében az öntözött mezőgazdasági területek növelése is fontos elképzelésként szerepel Dusanbe napirendjén, ami szintén hozzájárulna az alvízi államokba érkező vízmennyiség csökkenéséhez (ICG 2002: 19).

Üzbegisztán éghajlata alapvetően száraz kontinentális, az ország 60%-át sivatagi és félsivatagi területek, száraz sztyeppevidékek alkotják (FAO 2014: 1). A csapadék nagy része télen és tavasszal hullik. A nyarak gyakran szélsőségesen szárazak, Üzbegisztán területének nagy részén ekkor 100 mm-nél is kevesebb a csapadék mennyisége (Világbank 2010: 5). Az állam legnagyobb folyója az Amu-darja, ami a Pamír-hegységben ered. Bár az évi egy főre jutó megújuló édesvíz-készletek alapján Üzbegisztán nem tartozik a vízszűkösségnek kitett államok közé (UNEP 2008), a száraz éghajlat és a gyapottermesztésen alapuló öntözéses mezőgazdasági művelés nagy vízigénye következtében az ország szűkösségi vízkészletekkel rendelkezik.

Az öntözéses gazdálkodás és a gyapottermesztés több ezer éves múltra tekint vissza Üzbegisztán oázisaiban és termékeny völgyeiben, meghatározó szerepet töltve be a társadalom és igazgatása fejlődésében. A XX. század elején 1,2 millió hektárnyi területen alakították ki az öntözéshez szükséges körülményeket. 1913 és 1990 között ez a terület 4,2 millió hektárra nőtt, ami a megművelt földterületek 82%-át tette ki (FAO 2014: 11). Az ehhez szükséges vízmennyiség csatornák által történő elterelése számos negatív következménnyel járt, és nagymértékben megváltoztatta a térség vízrajzi viszonyait – Üz-

begisztán azonban a Szovjetunió és a világ egyik vezető gyapottermelő államává vált. A vízigényes gyapottermesztés jelenleg is kiemelkedően fontos ágazatát képezi Üzbegisztán gazdaságának, az öntözéshez megfelelő mennyiségű vízkészletekhez való hozzáférés ezért rendkívül nagy jelentőséggel bír az állam számára.

A vízkészletekhez való hozzáférést nagymértékben befolyásolja, hogy Üzbegisztán alvízi államnak tekinthető, ami azt jelenti, hogy folyóinak 80%-a határain kívül, nagyrészt Tádzsikisztánban és Kirgizisztánban ered (FAO 2014: 6). Bár az Amu-darja vízgyűjtő területe megoszlik Kirgizisztán, Afganisztán és Tádzsikisztán között, a folyó vízmennyiségének nagy része Tádzsikisztánon keresztül éri el Üzbegisztánt (ENVSEC 2011: 14). Ez a geopolitikai helyzet sebezhetővé teszi Üzbegisztánt. A vízmegosztás kérdése tehát rövid távon is egyértelműen kapcsolódik az ország túléléséhez és általános biztonságához. Tádzsikisztán a folyók felső szakaszának birtoklása által viszont stratégiai előnnyel rendelkezik a vízhozzáférést illetően, ami által képes egyoldalúan érvényesíteni akaratát ezen a téren, még a politikailag és gazdaságilag egyébként jóval erősebb Üzbegisztánnal szemben is, melyet sebezhetősége miatt különösen érzékenyen érintenek Dusanbe tervei. Taskent egyértelműen biztonsági fenyegetésként értékeli ezen törekvéseket, és regionális hatalmával igyekszik kom-

penzálni ezeket, miközben mezőgazdaságának fejlesztése érdekében szintén növelni kívánja vízfelhasználását az egyébként is szűkösen rendelkezésre álló forrásokból.

Tádzsikisztán stratégiai helyzete jelenleg nem elegendő ahhoz, hogy a természeti erőforrásokban a vízenergiától eltekintve rendkívül szegény, gazdasági és külpolitikai potenciálját tekintve kis jelentőségű állam hatékonyan képviselje érdekeit a vízmegosztás kérdéseiben, és nemzetközileg elfogadottá tegye vízfelhasználásának növelését. A Rogun vízerőmű-rendszer megépítése jelentős változást eredményezhet Tádzsikisztán stratégiai helyzetének kihasználási lehetőségeiben, tényleges szabályozási lehetőséget biztosítva Dusanbe számára az üzbég területet ellátó vízkészletek felett, emellett lehetővé tenné azt is, hogy Tádzsikisztán villamosenergiát exportáljon a térség államaiba.

FESZÜLTSEGEK A ROGUN VÍZERŐMŰ-RENDSZER ÉPÍTÉSE KÖRÜL

A Rogun vízerőmű-rendszer Dusanbétól 110 kilométerre, az Amu-darja egyik mellékfolyóján, a Vaks folyón helyezkedik el. A tervezési szakasz 1963-ban kezdődött meg, a tervek 1978-re készültek el. A munkálatok előkészületei már

1976-ban megindultak, de az 1981-ben átadott Nurek vízerőmű-rendszerrel való összehangolás miatt módosítások váltak szükségessé, így a tényleges építkezés csak 1982-ben indult meg. 1991-ben a Szovjetunió felbomlási folyamata és a kitörő tádzsik polgárháború következtében leálltak a munkálatok. A felszínen szinte teljesen, míg a föld alatt 70%-ban elkészült vízerőmű-rendszer ezek után számos kárt szenvedett az árvizek révén (Világbank 2014c: 6). A polgárháború során a félbehagyott építkezés területén nem maradt megfelelő felügyeleti rendszer, ami tovább súlyosbította a helyzetet – egyes becslések szerint 800 millió USD értékű beruházás ment tönkre.

A munkálatok 2005-ben indultak újra. A 2000-es évek során több, ellentétes eredménnyel járó hatástanulmány készült a vízerőmű-rendszeréről. Ezek hatására, illetve az építkezéssel szemben Üzbegisztánban kialakult ellenállás miatt Tádzsikisztán 2007-ben a Világbankhoz fordult egy újabb hatástanulmány elkészítése érdekében. A munkálatokat a 2011-ben megkötött megállapodás után meginduló vizsgálatok során, 2012-ben leállították. Jelenleg kérdéses, hogy a 2014-ben megjelent pozitív kimenetelű értékelés után mikor indulhat újra az építkezés.

A Világbank által is elfogadott tervek szerint a Rogun vízerőmű-rendszer egy 335 méter magas gátból, egy 13,3 km³ térfogatú víztározóból,

és hat 600 megawattos (MW) turbinából épülhet fel (Menga 2014: 5). Az erőmű összkapacitása így 3 600 MW (összehasonlításként: a Tiszaöki Vízerőmű 12,9 MW kapacitású), éves villamosenergia-termelése 13 300 GWh lenne (Világbank 2014c: 6). (Magyarország éves összes villamosenergia-termelése 32 478 GWh (EIA 2013)). A Rogun vízerőmű-rendszer üzembe helyezése szinte kétszeresére növelné Tádzsikisztán (jelenleg 4000 MW-ot kitevő) villamosenergia-termelési kapacitását. A rendszer kiépítésének költségeiről számos becslés látott napvilágot, az Economist szerint akár a hatmilliárd USD-t is elérheti (The Economist 2013), míg helyi források 2,2 milliárd USD-re (Karimov 2013: 241) teszik a szükséges ráfordítások mértékét. Bármelyik becslés is áll közelebb a valósághoz, kérdéses, hogy a 8,5 milliárd USD (CIA 2013) éves GDP-vel rendelkező Tádzsikisztán hogyan tudja előteremteni ezt az összeget.

Üzbegisztán álláspontja szerint az építkezés két fő szempontból jelent fenyegetést vízellátására, illetve további környezeti kockázatokat is hangsúlyoz. A hatalmas víztározó megtöltése az ehhez szükséges 8-10 éves periódusban „drasztikus mértékben” csökkentené Üzbegisztán vízkészleteit, az ebből származó károkat 20 milliárd USD-re becslik (Juraev 2012: 3). A másik szempont az erőmű folyamatos üzemeltetéséből fakadó vízfelhasználás, ami az üzbég érvelés

szerint nemcsak a vízkészletek mennyiségét, de minőségét is csökkentené. A környezeti kockázatoknál kiemelt szerepet játszik a szennyezés kérdése, illetve az esetleges földrengések okozta problémák. A Rogun vízerőmű-rendszer ugyanis egy szeizmikus szempontból aktív területen helyezkedik el, ahol nagy erősségű és viszonylag gyakori földrengések valószínűsíthetőek – melyek a gát sérülése esetén katasztrófához vezethetnek (Keene 2013). A Világbank hatástanulmánya szerint a térség államainak együttműködésével a feltöltés időszakában is megoldható a vízkészletek minden fél számára kielégítő megosztása, a folyamatos működtetés pedig megvalósítható olyan módon is, hogy ne változzon a vízmegosztás mértéke. A tanulmány emellett kizárta, illetve megfelelő körülmények között elhanyagolhatónak minősítette a környezeti kockázatokat (Világbank 2014b: 14-16).

Üzbegisztán az elmúlt évtizedben minden lehetséges eszközzel igyekezett megakadályozni az építkezést, a határozott diplomáciai ellenzés mellett gyakorlati lehetőségeit is megragadva a nyomásgyakorlásra. Tádzsikisztán közlekedési hálózata ugyanis a szovjet központi tervezésből és a domborzati-politikai viszonyokból fakadóan szinte kizárólag Üzbegisztánon keresztül kapcsolódik a nemzetközi kereskedelem hálózataihoz. Dusanbe álláspontja szerint Taskent 2010 óta lassítja és gátolja a vasúti közlekedést,

illetve akadályozza a földgázszállítást Tádzsikisztán felé, egyrészt egyfajta „büntetésként” a már megvalósult elképzelésekért, másrészt pedig azért, hogy a további szankciók elkerülése érdekében a vízerőmű-projektek végleges leállítására készítse Dusanbét (Nurshayeva 2012). A két állam közötti ellentét azonban jóval mélyebb, a vízmegosztással kapcsolatos feszültségek pedig jóval széleskörűbbek az építkezésekhez közvetlenül kapcsolódó konfliktushelyzeteknél.

Gazdasági szempontból ugyanis mindkét állam biztonsága fenyegetett helyzetben van, érdekeik pedig ellentétesek. A Rogun vízerőmű-rendszer megépítése Tádzsikisztánban megoldást jelentene az államot gyakorlatilag önállósodása óta sújtó energiahiányra, miközben Üzbegisztán számára számottevő problémákat okozna a gazdaság gerincét képező gyapottermesztés tekintetében. A Világbank szerint Tádzsikisztán lakosságának 70%-át érintik kiterjedt áramkimaradások a téli időszakban, ami komoly károkkal jár többek között a termelésben, az üzleti életben, a háztartások működésében, az egészségügyben és az oktatásban is (Világbank 2012: 5). Ennek egyik fő oka, hogy a villamosenergia-ellátás 91%-át biztosító (CIA 2013) vízerőmű-infrastruktúra elöregedett (a létesítmények és a teljes infrastruktúra 74%-a 30 évnél régebbi (IHA 2014)), illetve jelentős károkat szenvedett az 1992-től 1997-ig tartó tádzsik

polgárháború során. A vízerőművek működése, az előállítható áram mennyisége emellett évszakonként és a vízmennyiség függvényében is változó, a téli időszakban komoly problémákat okoz a rendelkezésre álló villamosenergia szűkössége. A Világbank 3 100 GWh-ra becsli a téli időszakban hiányzó energiamennyiséget, ami a téli összfogyasztás (11 200 GWh) közel 28%-át teszi ki (Világbank 2012: 5). Mindezek eredményeképpen 2009 telén az elméletben vízen energiával jól ellátható tádzsik háztartások több mint 50%-a fa- és trágyaalapú fűtést alkalmazott (IHA 2014). Az üzbég blokád és a földgázszállítások akadályozása tovább súlyosbítja az energiaellátás helyzetét (Világbank 2012: 5). Mindezek alapján tehát levonható a következtetés, hogy Tádzsikisztán a jelenlegi körülmények között nem képes arra, hogy megfelelő mennyiségű energiát biztosítson lakosságának ellátására, ezért a vízen energia felhasználásának növelése, a hatékonyságjavítás, az infrastruktúra bővítése, vagyis a Rogun vízerőmű-rendszer megépítése kulcsfontosságú kérdés az állam számára.

Üzbegisztán tekintetében gazdasági szempontból viszont fenyegetést jelent a Rogun vízerőmű-rendszer, ami a két állam közötti feszültségek egyik fő forrása. A gyapotmonokultúrával rendelkező alvízi államok számára ugyanis a legalapvetőbb gazdasági erőforrások előteremtése nagyon szorosan összefügg a vízigényes növé-

nyek termesztésével. Üzbegisztán GDP-jének nagy részét a gyapot révén szerzett jövedelem teszi ki, illetve ez a legstabilabb forrása a külföldi valuta beáramlásának is - ennek egyes becslések szerint akár 60%-a is ebből a forrásból származhat (Garcés de los Fayos 2014: 7). A termelés egy részének vízhiány miatti kiesése egyértelmű veszélyt jelentene az állam gazdasági biztonságára. Egyes becslések szerint a Rogun vízerőműrendszer megépítéséből fakadó károk összege elérheti az évi 600 millió USD-t, illetve 2%-kal csökkentheti Üzbegisztán GDP-jét, továbbá akár 300 000 munkahely elvesztését eredményezheti (European Dialogue 2012).

Társadalmi szempontból ennél is kiterjedtebb az összefüggések láncolata. A Tádzsikisztánban kialakult energiahány és a gazdaság fejlesztési lehetőségeinek szinte teljes hiánya nagymértékben összekapcsolható a munkanélküliség, a szegénység, a migráció, a csempészet és a kábítószerkereskedelem problémáival, mi több, a radikális ideológiák térnyerésével is. 2013-ban a népesség 35,6%-a élt a szegénységi küszöb alatt (1999-ben ugyanez az adat 96% volt (Világbank 2013b)), és közel hárommillió fő képtelen volt alapvető élelmiszer-szükségleteinek biztosítására. A népesség közel fele nem rendelkezik megfelelő ivóvíz-hozzáféréssel. A szegénység és a magas munkanélküliség következtében számos tádzsik vállal munkát Oroszországban, a jelenség

elterjedtségét mutatja, hogy hazaküldött jövedelmük a tádzsik GDP 48%-át teszi ki (HRW 2014: 14). A Rogun vízerőmű-rendszer megépítése mindezen problémák kezeléséhez hozzájárulna.

Üzbegisztán számos régiójában eközben a munkaigényes gyapottermesztés körülményei határozzák meg az életminőséget, ami az esetleges vízellátási gondokból fakadó gazdasági problémák esetén hasonló tendenciák megjelenését eredményezheti. Ebben az esetben a politikai elit hatalmának közvetlen forrásaként is értelmezhetjük a vízigényes növények termelését, ami az évszázadok óta hagyományosan jelen lévő patrónus-kliens hálózatok alapját képezi. Ezen hálózatok mentén egyértelműen, fentről lefelé érvényesül a gazdasági, társadalmi és politikai autoritás és kontroll, egészen az egyszerű kistermelő szintjéig. Ez a legalsó társadalmi réteg fizeti meg a monokultúrák gazdaságtalan fenntartásának árát: a megtermelt gyapotért kapott összegek meg sem közelítik a világpiaci árakat. A korrupció és a nemzetközi segélyek hatékonytalan felhasználása szorosan összefonódik, és hátráltatja a térség öntözőrendszereinek és termelőegységeinek modernizációját (ICG 2014: 24).

Mindez elvezet a politikai téren kialakult feszültségforrásokra Üzbegisztán és Tádzsikisztán között a Rogun vízerőmű-rendszer megépítésének tükrében. Politikai szempontból a két

állam meglehetősen hasonló helyzetben van. Mindkét országot az egykori szovjet elit és annak leszármazottai irányítják, melyeknek folyamatosan egyensúlyozniuk kell az egyes törzsi, nemzeti csoportokkal szemben, megvédeni hatalmukat a bel- és külpolitikai kihívásokkal szemben, illetve a lehetőségekhez képest fenntartani az állam és a gazdaság működését (lásd Dobrovits 2011). Mindebből az következik, hogy a kormányzó hatalom számára nélkülözhetetlen legitimitáció a biztonság és a stabilitás megőrzésére épül. A Rogun vízerőmű-rendszer megépítése következményeként a vízbiztonságra irányuló fenyegetések, az esetlegesen bekövetkező vízhiányból eredő gazdasági és társadalmi problémák ezt a sok esetben egyébként is ingatag alapon álló legitimitációt vonják kétségbe Üzbegisztánban, míg Tádzsikisztánban éppen az építkezések leállítása fenyeget a gazdasági és társadalmi problémák súlyosbodásával.

Az etnikai feszültségek és a határviták sem mentesek a vízügyi kérdések hatásaitól. Az etnikai feszültségek okai alapvetően a szovjet időkben meghúzott mesterséges határookra vezethetőek vissza, melyek megállapításakor a törekvések ellenére sem tudták kielégítően elkülöníteni egymástól a sokszínű és kevert lakosságú régió etnikai entitásait (lásd Szálkai 2012). A tádzsik többségű Szamarkand és Buha-ra Üzbegisztánhoz csatolása a mai napig konfliktus

tusforrást jelent az államok közt (Sadykov 2013). Szorosan idekapcsolódik a határviták kérdése is, amelyek önmagukban is az államok szuverenitását érintik, tehát nagyfokú biztonsági kockázatként jelennek meg. Ezen határviták több helyszínen is kiegészülnek a vízkészletek birtoklásának kérdéseivel, melyek tovább növelik a feszültséget. Jó példa erre a Kirgizisztán területén található Batken régió, ami a kirgiz-tádzsik-üzbég határok találkozásánál kerül el, és három enklávét foglal magába. Ezek közül kettő, Sokh és Shahimardan Üzbegisztánhoz, míg Vorukh Tádzsikisztánhoz tartozik. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Sokh lakosságának nagy része a tádzsik etnikumhoz tartozik. 2013-2014 során számos összeütközés történt a különböző etnikumú csoportok között, melyekben a vízkészletekhez való hozzáférés is nagy szerepet játszott (ICG 2014: 9-10). Emellett a nemzetközi viszonyokban a víz diplomáciai fegyverként való alkalmazása is felmerül a határviták és az etnikai feszültségek esetében – ilyenkor zsarolási potenciálként jelenik meg Tádzsikisztán részéről a szükséges vízmennyiség biztosítása Üzbegisztán számára, a válasz pedig Taskent részéről az energiahordozók kereskedelmének felfüggesztése lehet.

A legtagabb értelemben hatást gyakorló feszültségkeltő tényezőnek a nemzet- és államépítés folyamatát tekinthetjük, melynek több

szempontból is szerves részét képezi a vízkészletek feletti szuverenitás biztosítása. Mind Üzbegisztánban, mind Tádzsikisztánban jelenleg is a politikai folyamatok egyik legfontosabb részét képezi a nemzetté válás és az államhoz tartozás tudatának kialakítása, megerősítése, ami a politikai elit irányításával zajlik. A vízerőmű-rendszerek, hatalmas gátak hangsúlyozzák az épített állam hatalmát a természeti erők felett, illetve demonstrálják az együttműködő nemzeti közösség erejét, ezért fontos szimbolikus erővel bírnak ezen folyamatokban. A Rogun vízerőmű-rendszer építkezései során a tádzsik vezetés nemcsak látványosan megerősíti legitimitásának és hatalmának látszatát, hanem kihasználhatja a lehetőséget arra, hogy elterelje a figyelmet más gazdasági és társadalmi kérdésekről, problémákról, a reformok szükségességéről (Menga 2014: 4). Az üzbég vezetés eközben nemzeti erőforrásoknak – vízkészletének és gyapottermelésének – védelmét, illetve a Rogun vízerőmű-rendszer révén a vízkészletek feletti feltételezett szuverenitást megkérdőjelező tádzsik ellenségképet használja fel arra, hogy megnövelje legitimitását és szorosabbra vonja az üzbég nemzeti közösséget. A megfelelő vízmennyiség biztosításáért való határozott, szóban akár a katonai beavatkozástól sem elzárkózó fellépés emellett szimbolikus, retorikai erővel is bír, vagyis felhasználható az állam erejének demonstrálására a régióban

anélkül, hogy tényleges fegyveres konfliktusra kerülne sor.

ÖSSZEGZÉS

Margaret Catley-Carlson, a Világgazdasági Fórum (WEF) korábbi elnöke, a WEF vízbiztonsági bizottságának egyik ülésorozata után megállapította, hogy *„felsorolhatjuk a stabilitást fenyegető tényezők százait, mint például az éhínség, a terrorizmus, az egyenlőtlenségek, a betegségek, vagy a klímaváltozás. De amikor elkezdjük őket egyesével megvizsgálni, láthatóvá válik, hogy mind-mind kapcsolatban áll egy univerzális biztonsági kihívással: az édesvíz biztosításával.”* (WEF 2011: xxi) A tanulmányban áttekintett feszültségforrások elemzése alapján kijelenthető, hogy ez a helyzet különösen jellemző Közép-Ázsiában, ezen belül is a Rogun vízerőmű-rendszer esetében. Az építkezéshez kapcsolódó vízügyi kérdések ugyanis nem pusztán önmagukban véve befolyásolják a tádzsik-üzbég kapcsolatokat, hanem sokkal inkább azáltal, hogy más gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekkel fonódnak össze, a már meglévő feszültségeket tovább súlyosbítva. Mindez növeli az államok között egyébként is fennálló bizalmatlanságot a vízügyi kérdések kapcsán, aminek következtében a térség államai egyre kevésbé hajlanak az együttműködésre

ezen tisztázásában. A folyamatos, nagyarányú népességnövekedés és a klímaváltozás egyre inkább érzékelhető hatásai tovább súlyosbítják a helyzetet. Mindezek fényében rendkívül fontos célkitűzésként jelenik meg a Világbank (és más szervezetek, közvetítő államok) részéről a konstruktív párbeszéd kialakulásának előmozdítása – hiszen, amint látható, Tádzsikisztán és Üzbegisztán sokkal inkább hajlik a konfliktusra, mint a békés megegyezésre, a vízkészletek megosztásával kapcsolatos együttműködésre. Bár számos szakértő szerint a problémák rövid távon hatékonyan kezelhetők lehetnek bilaterális szerződések által, a megoldást hosszú távon csak egy regionális együttműködésre épülő, integrált vízigazgatási rendszer gyakorlatban megvalósuló működése hozhatja meg. Ehhez azonban szükséges a megromlott bizalom újjáépítése, illetve a kizárólagosan, a régió többi államának kárára értelmezett nemzeti érdekek háttérbe szorítása a mindenki számára eredményes együttműködés kialakításának érdekében – aminek azonban jelenleg meglehetősen alacsony a valószínűsége.

FELHASZNÁLT IRODALOM

566. jegyzőkönyv: Az Amu-darja vizeinek átfogó felhasználásáról és védelméről szóló program továbbfejlesztéséről (Protocol 566: Improvement of the Scheme on Complex Use and and Protection of Amu Darya Water Resources), a Szovjetunió Vízügyi Minisztériumának Tudományos és Technikai Tanácsa, 1987. szeptember 10.

A Tádzsik Köztársaság külügyminisztériumának hivatalos honlapja. <http://mfa.tj/en/energy-sector/the-energy-sector-of-rt.html> (letöltve: 2014. december 10.)

Alma-atai Egyezmény, Megállapodás a Kazah Köztársaság, a Kirgiz Köztársaság, az Üzbég Köztársaság, a Tádzsik Köztársaság és Türkmenisztán között a vízügyi erőforrások közös igazgatásával és az államközi természeti erőforrások megőrzésével kapcsolatos együttműködésről (Agreement between the Republic of Kazakhstan, the Republic of Kyrgyzstan, the Republic of Uzbekistan, the Republic of Tajikistan and Turkmenistan on Cooperation in the Field of Joint Water Resources Management and Conservation of Interstate Sources), 1992. február 18.

Aqueduct Country and River Basin Rankings. <http://www.wri.org/applications/maps/aqueduct-country-river-basin-rankings> (letöltve 2015. február 20.)

CIA (Central Intelligence Agency) (2013) The World Factbook – Tajikistan. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html> (letöltve: 2015. február 10.)

Dobrovits, Mihály (2011) Közép-Ázsia a XXI. század elején: MKI-Tanulmányok 2011/5.

EIA (US Energy Information Administration) (2013) Overview Data for Hungary. <http://www.eia.gov/countries/country-data.cfm?fips=hu#elec> (letöltve: 2015. február 20.)

ENVSEC (2011) Environment and Security in the Amu Darya Basin. <http://www.grida.no/publications/security/book.aspx> (letöltve: 2014. december 10.)

European Dialogue (2012) Rogun Damage to Uzbekistan Estimated at \$600 Million – US Experts. <http://eurodialogue>.

org/Rogun-damage-to-Uzbekistan-estimated-at-600-million%E2%80%94US-experts (letöltve: 2014. december 10.)

FAO (*Food and Agriculture Organisation*) (2014) Aquastat: Uzbekistan Country Profile. http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/UZB/index.stm (letöltve: 2014. december 10.)

FAO Aquastat Country Database. <http://www.fao.org/nr/water/aquastat/data/query/index.html?lang=en> (letöltve 2015. február 20.)

Garcés de los Fayos, F. (2014) The World Bank considers feasible the building of the Tajik Rogun dam. European Parliament, Directorate-General for External Policies, Policy Department. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2014/536392/EXPO_IDA\(2014\)536392_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2014/536392/EXPO_IDA(2014)536392_EN.pdf) (letöltve: 2014. december 10.)

HRW (*Human Rights Watch*) (2014) "We Suffered When We Came Here": Rights Violations Linked to Resettlements for Tajikistan's Rogun Dam. http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/tajikistan0614_ForUpload_0_0.pdf (letöltve: 2015. január 12.)

IHA (*International Hydropower Association*) (2013) Tajikistan Country Profile <http://www.hydropower.org/country-profiles/tajikistan> (letöltve: 2014. december 10.)

ICG (*International Crisis Group*) (2002) Central Asia: Water and Conflict. ICG Asia Report 34. <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/central-asia/Central%20Asia%20Water%20and%20Conflict.pdf> (letöltve 2015. február 20.)

ICG (*International Crisis Group*) (2014) Water Pressures in Central Asia. Europe and Central Asia Report N°233. <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/central-asia/233-waterpressures-in-central-asia.pdf>. (letöltve: 2014. december 10.)

Juraev, Sh. (2012) Central Asia's Cold War? Water and Politics in Uzbek-Tajik Relations: *PONARS Eurasia Policy Memo* 217, September 2012, 1-5.

Karimov, Kh. S. – Abid, M. – Ahmed, N – Akhmedov, Kh. M. – Petrov, G. N. (2013) Rogun Hydropower Plant Project of Tajikistan: Expected Benefits for Neighboring Countries: *World Applied Sciences Journal* 26 (2): 239-243.

Keene, E. (2013) Solving Tajikistan's Energy Crisis. Carnegie Endowment for International Peace. <http://carnegieendowment.org/2013/03/25/solving-tajikistan-s-energy-crisis> (letöltve: 2015. február 10.)

Menga, F. (2014) Building a Nation through a Dam: the Case of Rogun in Tajikistan: *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 1-16. DOI: 10.1080/00905992.2014.924489.

Niyazov, I. – Ahrorov, F. – Cerny, A. – Edelstein, M. R. (2012) Chapter 2: Going with the Flow: Economic Impacts from the Overuse of Irrigation: *Disaster by Design: The Aral Sea and Its Lessons for Sustainability*, Edelstein, Michael R. et al. (eds), 17-27. Bingley.

Nurshayeva, R. (2012) Uzbek leader sounds warning over Central Asia water disputes: *Reuters*, September 7, 2012. <http://www.reuters.com/article/2012/09/07/centralasia-water-idUSL6E8K793I20120907> (letöltve: 2015. február 10.)

Sadykov, M. (2013) Uzbekistan: Tajik Language Under Pressure in Ancient Samarkand: *Eurasianet*, November 5, 2013. <http://www.eurasianet.org/node/67724> (letöltve: 2014. december 10.)

Szálkai, K. (2012) A szovjet etnográfia szerepe a közép-ázsiai nemzeti identitások megteremtésében: Dobrovits M. (szerk.) *Az érett kor ítélete*. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia, Dunaszerdahely, 334-356.

The Economist (2013) Hydropower in Tajikistan: Folie de Grandeur. July 27, 2013. <http://www.economist.com/news/asia/21582325-president-edifice-complex-screwing-motherland-folie-de-grandeur> (letöltve: 2015. február 20.)

UNEP (2008) Vital Water Graphics: An Overview of the State of the World's Fresh and Marine Waters - 2nd Edition. <http://www.unep.org/dewa/vitalwater/> (letöltve 2015. február 17.)

UNESCO (2012) Managing Water under Uncertainty and Risk: The United Nations World Water Development Report 4, Volume 1. <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002156/215644e.pdf> (letöltve 2015. február 20.)

University of Michigan. Water Scarcity: Tomorrow's Problem. http://sitemaker.umich.edu/section9group6/data_and_figures (letöltve 2015. február 20.)

Világbank (2010) Uzbekistan: Climate Change and Agriculture Country Note. <http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/258598-1277305872360/7190152-1303416376314/uzbekistancountrynote.pdf> (letöltve: 2014. december 10.)

Világbank (2012) Tajikistan's Winter Energy Crisis: Electricity Supply and Demand Alternatives. http://siteresources.worldbank.org/ECAEXT/Resources/TAJ_winter_energy_27112012_Eng.pdf (letöltve: 2015. február 10.)

Világbank (2013a) Tajikistan: Overview of Climate Change Activities. <http://documents.worldbank.org/curated/en/2013/10/19184409/tajikistan-overview-climate-change-activities> (letöltve: 2014. december 10.)

Világbank (2013b) Tajikistan. <http://data.worldbank.org/country/tajikistan> (letöltve: 2014. december 12.)

Világbank (2014a) Assessment Studies for Proposed Rogun Hydropower Project in Tajikistan. <http://www.worldbank.org/en/region/eca/brief/rogun-assessment-studies> (letöltve 2015. február 17.)

Világbank (2014b) Key Issues for Consideration on the Proposed Rogun Hydropower Project.

http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/central-asia/World%20Bank%20Note%20-%20Key%20Issues%20for%20Consideration%20on%20Proposed%20Rogun%20Hydropower%20Project_eng.pdf (letöltve 2015. február 17.)

Világbank (2014c) Engineering and Dam Safety Panel of Experts for Rogun Hydropower Project. http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/eca/central-asia/EDS%20PoE%20Report_FINAL_eng.pdf (letöltve: 2015. február 20.)

WEF (World Economic Forum) (2011) Water Security: The Water-Energy-Food-Climate Nexus. <http://www.weforum.org/reports/water-security-water-energy-food-climate-nexus> (letöltve: 2014. december 10.)

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	5
--------------	---

Sárközy Miklós

LEVELEK LONDONBÓL

VÁMBÉRY ÁRMIN LEVÉLKAPCSOLATAI A BRIT KONZERVATÍV ELITTEL	9
---	---

Margareta Aslan

RÉSZLETEK ERDÉLY TÖRTÉNETÉBŐL

VÁMBÉRY ÁRMIN FORDÍTÁSA

SILAH DAR FINDIKLILI MEHMET AĞA KRÓNIKÁJÁBÓL	31
--	----

Kiss László

EGY „CSELEBI” UTAZÁSA KONSTANTINÁPOLYBÓL

ERZERUMBA 1869/70 FORDULÓJÁN

DR. MAURER ARTÚR (1844-1907) EMLÉKEZETE	61
---	----

Tasnádi Edit

NÁZIM HIKMET MAGYARORSZÁGON	77
-----------------------------------	----

Darkó Jenő

SZKÍTÁK A „PHILIPPUSI TÖRTÉNETEK”-BEN

(JUSTINUS PROBLÉMÁK I.)	95
-------------------------------	----

Czentnár András

EGY KELETI TÖRÖK NYELVKÖNYV KÉZIRATA ÍNDIÁBÓL 123

Madaras László

KUNBÁBONY – MALAJA PEREŠČEPINA.

KAGÁN LEHETETT-E A KUNBÁBONYBAN ELTEMETETT FÉRFI? 139

Uhrman Iván

A TÁTONY NEMBELI LEÁNY 157

Németh Pál

ISZLÁM ÉS TÉRÍTÉS KERESZTYÉN SZEMPONTBÓL ÁTGONDOLVA 189

Kovács Attila

DZSIHÁDISTÁK ÉS VIZUALITÁS

A „KÉPI FORDULAT” AZ AL-QÁ’IDÁTÓL A DÁ‘ISIG 201

Katarína Šomodiová

A JEMENI KÖZÖSSÉG AZ EGYESÜLT KIRÁLYSÁGBAN

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTT 233

Dobrovits Mihály

OROSZORSZÁG ISZLÁM RÉGIÓI 251

Beáta Čierniková

AZ ÖRMÉNY DIASZPÓRA 281

Szálkai Kinga

VÍZÜGYI FESZÜLTSEGEK KÖZÉP-ÁZSIÁBAN:

A ROGUN VÍZERŐMŰ-RENDSZER KÉRDÉSE 309

MEGCSALT REMÉNYÜNK
XII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Első kiadás

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Keller László
Nyomdai előkészítés, borítóterv: Gyenes Gábor
Nyomta: Print Invest Magyarország H-Zrt.
Kiadta: Vámbéry Polgári Társulás
Dunaszerdahely 2015
Készült a Lilium Aurum Kft gondozásában
a Vámbéry Polgári Társulás megbízásából.
Megjelent: 400 példányban

OKLAMANÁ NÁDEJ
XII. Medzinárodná konferencia Vámbéryho

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: László Keller
Tlačiarenská príprava, obal: Gábor Gyenes
Tlač: Print Invest Magyarország H-Zrt.
Vydavateľstvo: Občianske združenia Vámbéryho
Dunajská Streda 2015
Publikáciu Občianskeho združenia Vámbéryho
vydalo vydavateľstvo Lilium Aurum
Náklad: 400 ks

ISBN: 978-80-971979-6-4